

Themanummer:
De opkomstplicht:
de betekenis van zachte
dwang ontrafeld

RES PUBLICA

politiek-wetenschappelijk tijdschrift van de Lage Landen

de Schied
32
de Schied

| Afgiftekantoor: 3000 Leuven X | Driemaandelijks tijdschrift | januari-maart 2010 | P 702166 |

Volume 52

2010/1

acco

Res Publica

<http://www.respublica.be>

Hoofdredacteur

Carl DEVOS (Universiteit Gent)

Redactiesecretaris

Hilde VAN LIEFFERINGE (Universiteit Gent)

Redactie

Peter BURSENS (Universiteit Antwerpen), Gustaaf GEERAERTS (Vrije Universiteit Brussel),
Eelke HEEMSKERK (Universiteit van Amsterdam), Herman LELIEVELDT (Roosevelt Academy Middelburg),
Petra MEIER (Universiteit Antwerpen), Jan ORBIE (Universiteit Gent), Martin ROSEMA (Universiteit Twente),
Paul VAN DER BIJL (Hogeschool van Amsterdam), Joop Van Holsteyn (Universiteit Leiden)

Redactieadres

Universiteitstraat 8, B-9000 Gent
res.publica@ugent.be

Uitgever

Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven
www.uitgeverijacco.be
tel. +32 16 62 80 00
fax +32 16 62 80 01
e-mail: uitgeverij@acco.be

Vertegenwoordiging in Nederland:

Acco Nederland, De Star 17, NL-2266 NA Leidschendam
tel. +31 70 386 88 54
fax +31 70 386 14 98
e-mail: info@uitgeverijacco.nl

Abonnementenprijzen

	Individu	Instelling	Student
België & Nederland	€ 45	€ 110	€ 35
Abroad (EC members)	€ 85	€ 115	/
Abroad (non EC members)	€ 135	€ 135	/

Los nummer

€ 20

Dubbel nummer

€ 40

Rekening

België – Abroad

Postrekening 000-0964500-29,
Acco-Boekbestellingen, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven
IBAN-code: BE26000096450029
SWIFT- of BIC-code: BPOTBEB1

Nederland

Giro 4436148,
Acco-Boekbestellingen, Blijde Inkomststraat 22, B-3000 Leuven

ISBN 978 90 334 7970 0

RES PUBLICA

---

politiek-wetenschappelijk tijdschrift
van de Lage Landen

Driemaandelijks tijdschrift
Volume 52 – 2010/1

Inhoud

Themanummer: DE OPKOMSTPLICHT: DE BETEKENIS VAN ZACHTE DWANG ONTRAFELD

Gasthoofdredactie: Joop van Holsteyn en Johan Ackaert

Deel 1 — Wetenschappelijke artikelen

- Woord vooraf – *Joop van Holsteyn en Johan Ackaert* 5
- Stemrecht, stemplicht, opkomstplicht: inleiding tot het debat – *Arend Lijphart* 9
- Nieuwe vragen, oude antwoorden – *Galen Irwin en Joop van Holsteyn* 19
- Opkomstplicht in Vlaanderen: een gespreide slagorde? – *Dries Verlet, Ann Carton en Marc Callens* 45
- Opkomstplicht: stimulans of frustratie? – *Tom van der Meer en Jan van Deth* 73

Deel 2 — Rubrieken

- Essay: De leiderschapsstijl van Leterme en het falen van de staatshervorming – *Dr. Tobias Van Assche* 97
- Symposium: De Europese Unie na Lissabon: is het glas halfvol of halfleeg? – *Hendrik Vos en Ivo Belet* 115
- Onderzoek uitgelicht**
- Het 'Meerlaags Parlementair Veld' in de Europese Unie: naar een reconstructie van parlementaire soevereiniteit in meerlaags bestuur – *Ben Crum en John Erik Fossum* 127
- Hulp voor kiezers in referendums: is de Informatie en Keuze Enquête een steun voor niet-geïnformeerde of juist voor geïnformeerde kiezers? – *Peter Neijens en Claes de Vreese* 130
- De Stem van de St(r)aat – *Joris Verhulst en Stefaan Walgrave* 133
- Auteursinfo 137

Verantwoordelijke uitgever:

Politologisch Instituut vzw
K.U.Leuven
Parkstraat 45 Bus 3602
3000 Leuven

ISSN 0486-4700
PB-PP B-21
P 702166

Afgiftekantoor: 3000 Leuven X

Omslagontwerp: www.dsigngraphics.be**Coverfoto:** Vlaams Parlement

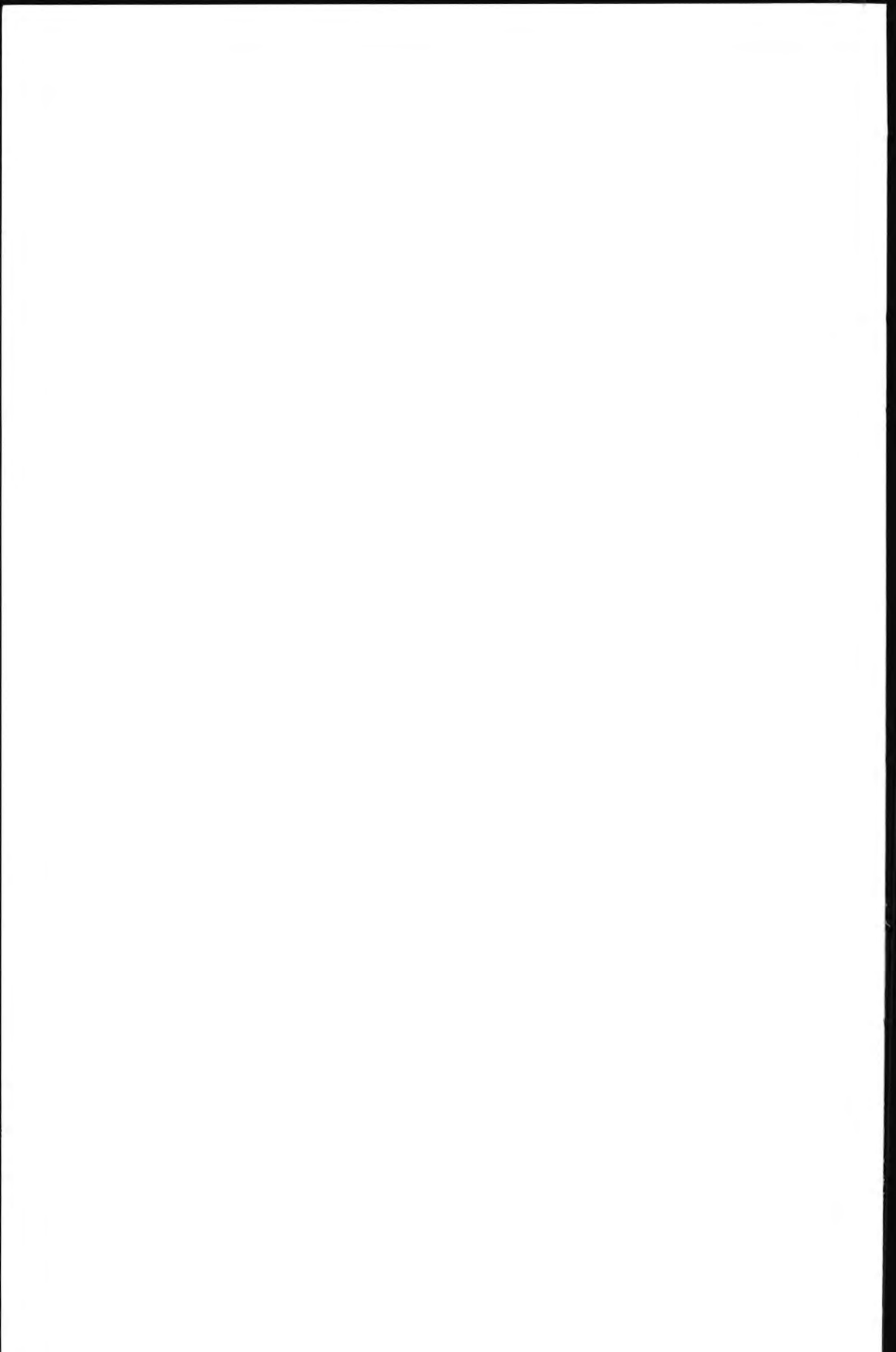
© Marnix Van Esbroeck

© 2010 by Acco

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this review may be produced in any form, by mimeograph, film or any other means without permission in writing from the publisher.

DEEL 1

WETENSCHAPPELIJKE ARTIKELS

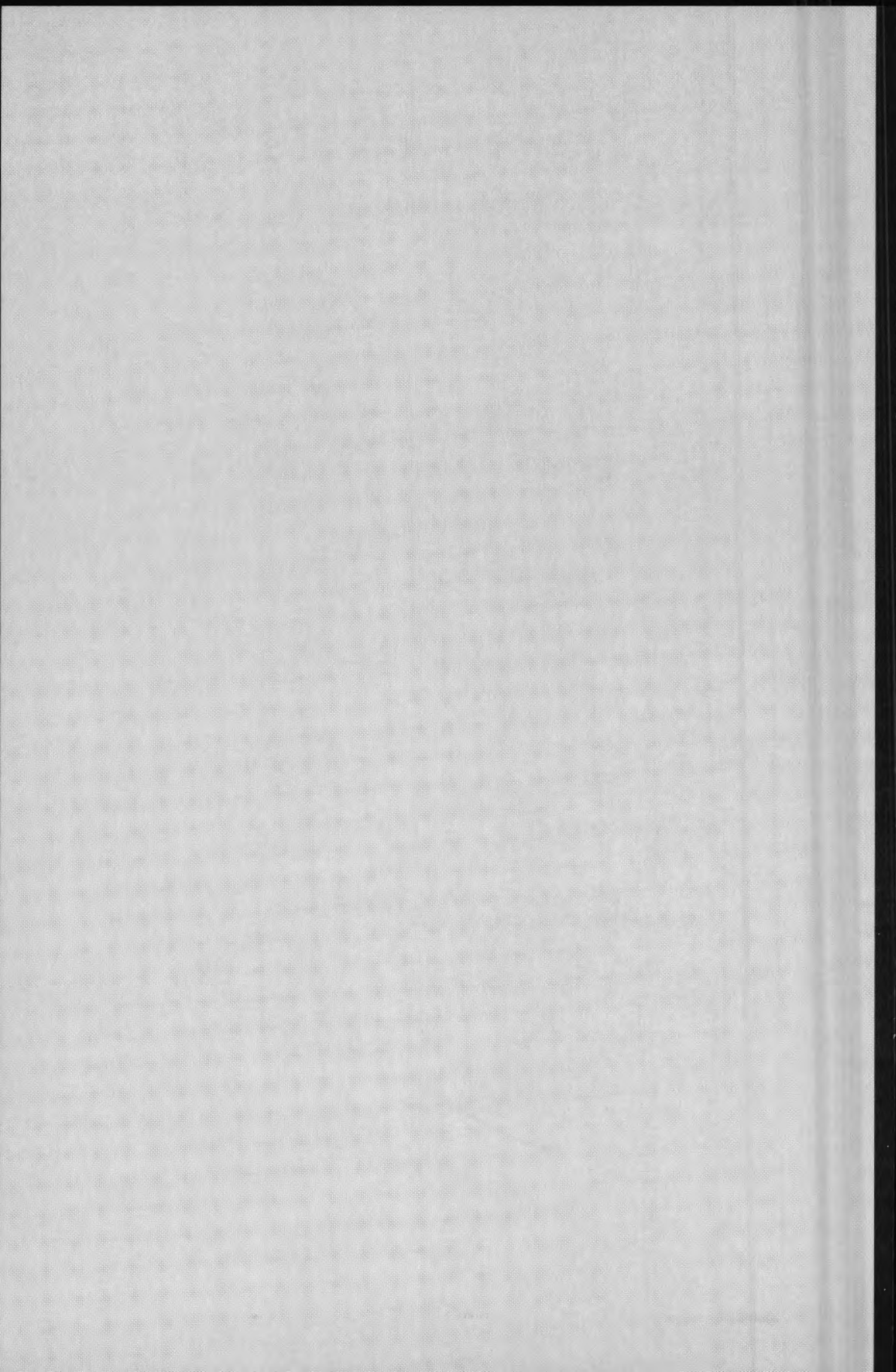
INHOUD

Themanummer

De opkomstplicht: de betekenis van zachte dwang ontrafeld

- Woord vooraf 5
Joop van Holsteyn en Johan Ackaert
- Stemrecht, stemplicht,
opkomstplicht: inleiding tot
het debat 9
Arend Lijphart
- Nieuwe vragen, oude antwoorden 19
Het debat over de opkomstplicht in Nederland
Galen Irwin en Joop van Holsteyn
- Opkomstplicht in Vlaanderen:
een gespreide slagorde? 45
*Onderzoek naar de gelaagdheid van houdingen
ten aanzien van de opkomstplicht*
Dries Verlet, Ann Carton en Marc Callens
- Opkomstplicht: stimulans of
frustratie? 73
*Een landenvergelijkende studie naar de gevolgen
van opkomstplicht op politieke participatie*
Tom van der Meer en Jan van Deth

Woord vooraf

Joop van Holsteyn en Johan Ackaert

Het debat over de voordelen en nadelen van een opkomstplicht bij verkiezingen is al oud en hieraan afgemeten dan ook bepaald niet origineel of innovatief. Hiervan getuigen bijvoorbeeld de recente polemieken ontstaan na de bekendmaking dat in de praktijk de Belgische justitie niemand vervolgt bij het overtreden van de opkomstplicht of de al dan niet verantwoorde inschattingen van het effect van het opheffen van de opkomstplicht op de verkiezingsuitslagen. Al zeer lange tijd werden en worden normatieve dan wel empirische argumenten aangevoerd die tot de conclusie leiden dat een opkomstplicht, in enigerlei vorm, wenselijk of onwenselijk, nodig of onnodig is. Ongeveer vijftien jaar geleden kreeg dit debat een krachtige impuls, toen Arend Lijphart zijn rede als president van de American Political Science Association aan het vraagstuk besteedde. In zijn betoog wees hij nadrukkelijk op de nadelen van een ongelijkmatige opkomst van het electoraat bij verkiezingen en de mogelijkheid deze in zijn ogen onwenselijke onevenwichtigheid te herstellen middels een opkomstplicht. Het debat over de opkomstplicht was weer actueel. En het mag dan geen nieuw vraagstuk zijn, het belang ervan is en blijft onverminderd groot.

In dit themanummer van *Res Publica* staat dit vraagstuk van de opkomstplicht centraal. Arend Lijphart zet in het openingsbetoog dat geldt als de inleiding van dit themanummer – wat de gastredactie heeft doen besluiten zich te beperken tot slechts dit woord vooraf – nogmaals uiteen waarom hij van mening is dat de (her)invoering of handhaving van een opkomstplicht een vanuit democratisch oogpunt goed verdedigbare zaak is. Mogelijk heeft het feit dat hij al lange tijd in de Verenigde Staten van Amerika woonachtig en werkzaam is hem in de loop der tijd sterker doen beseffen wat de politieke en praktische gevolgen kunnen zijn van een relatief lage opkomst waarbij niet alle groepen burgers zich op verkiezingsdag in gelijke mate melden bij en doen gelden in het stemlokaal. Maar hij kijkt ook nadrukkelijk naar Nederland en België, waar ooit (tot 1970) een opkomstplicht bestond respectievelijk tot op de dag van vandaag een regime van verplichte opkomst bij verkiezingen geldt.

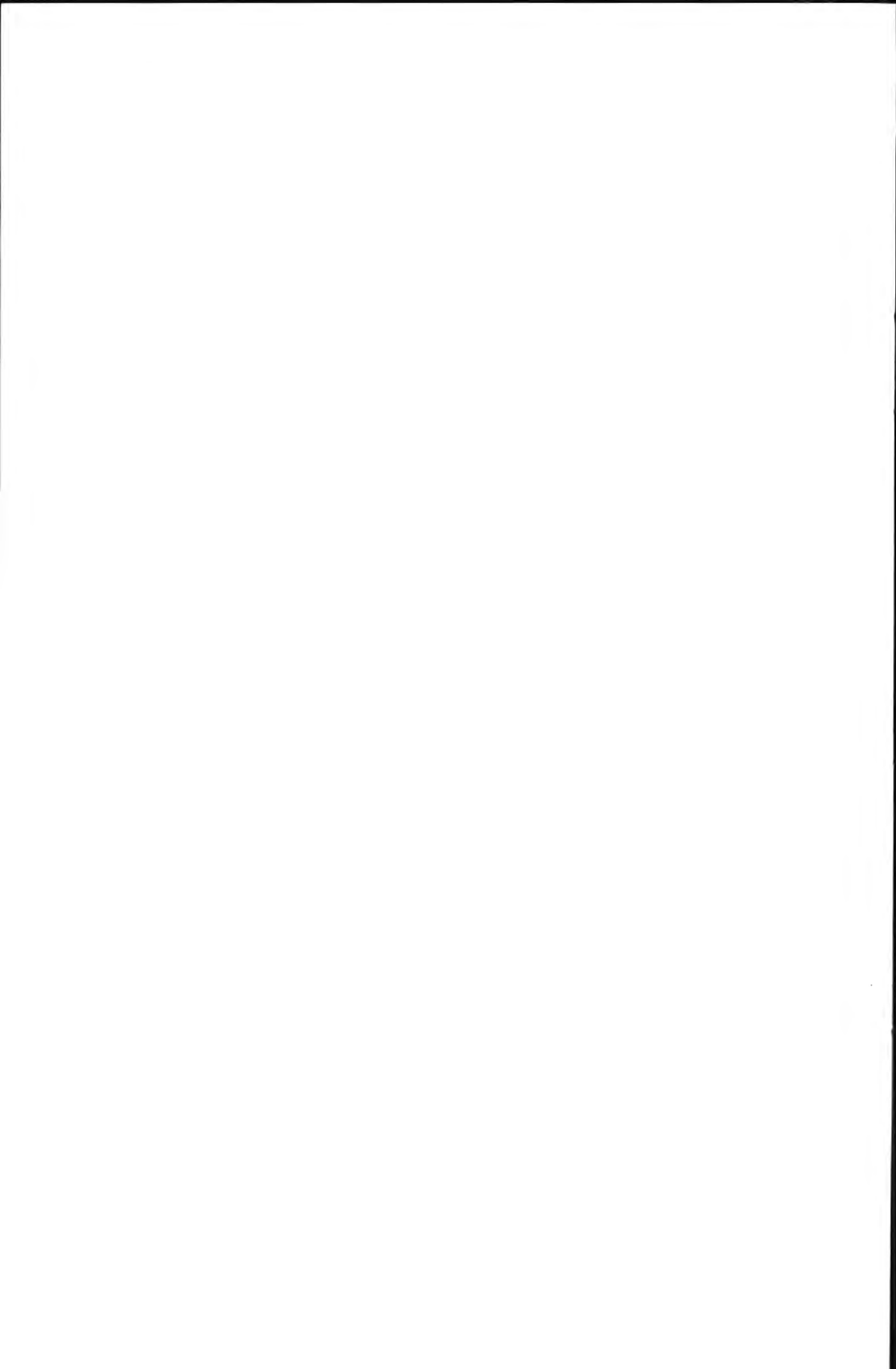
Ten aanzien van de Nederlandse casus vraagt Lijphart zich onder meer af of men zich in het debat dat uiteindelijk leidde tot de afschaffing van de opkomstplicht wel realiseerde wat de gevolgen zouden (kunnen) zijn in termen van een uiteenlopende opkomst onder diverse maatschappelijke groepen. Irwin en Van Holsteyn staan in hun bijdrage aan dit themanummer stil bij deze vraag, als onderdeel van een bredere historische en hoofdzakelijk beschrijvende schets van de gehanteerde argumenten in het politieke en parlementaire debat dat ooit een opkomstplicht tot gevolg had en vervolgens de vele pogingen die werden ondernomen om daar weer vanaf te komen. In dat debat, zo blijkt, speelden praktische, empirische argumenten een beduidend geringere rol dan meer normatieve. In het zogenoemde discours rondom de opkomstplicht in Nederland was er simpelweg nauwelijks aandacht voor de praktische vragen naar gevolgen die Lijphart in zijn APSA-rede formuleerde en ook in zijn inleidende beschouwing nog de meest pertinente vindt.

In hun bijdrage over de opkomstplicht in België vertrekken Dries Verlet, Ann Carton en Marc Callens vanuit een heel andere dan de Nederlandse startpositie. Hun vraag is niet zozeer hoe het gekomen is en of men (in Nederland) beter had kunnen of moeten weten, maar in hun op met name Vlaanderen betrekking hebbende analyse vragen zij zich af wat verwacht kan worden als ooit zou worden besloten de opkomstplicht in België af te schaffen. Hoe gerechtvaardigd is dan de angst dat bepaalde groepen burgers afhaken en de verkiezingen aan zich voorbij laten gaan? De bevindingen van Verlet en zijn collega's wijzen erop dat de eventuele afschaffing van de opkomstplicht wel degelijk enkele van die gevolgen van over het electoraat als geheel gedifferentieerde opkomst heeft die door Lijphart worden vermoed en gevreesd.

Nog een andere bijdrage in dit themanummer gaat specifiek in op mogelijke gevolgen van de opkomstplicht. Tom van der Meer en Jan van Deth gaan in hun landenvergelijkende studie in op het effect van een opkomstplicht op de opkomst maar vooral ook op andere vormen van politieke betrokkenheid en participatie. In het pleidooi voor een opkomstplicht wordt immers niet zelden betoogd dat de invoering ervan niet alleen directe, maar tevens enkele wenselijke indirecte neveneffecten zou hebben. De (zachte?) dwang van een opkomstplicht zou een grotere praktische betrokkenheid van de betreffende burgers tot gevolg hebben, is de lijn van de redenering, waartegenover echter een andere redenering geplaatst kan worden die als kern heeft dat dwang slechts leidt tot afkeer en terugtrekkende bewegingen. De bijdrage van Van der Meer en Van Deth geeft geen uitsluitsel over de vermeende positieve dan wel negatieve neveneffecten van de aanwezigheid van een effectieve opkomstplicht. Het directe maar in zekere zin triviale effect op de opkomst is wel degelijk aanwezig, maar de empirische aanwijzingen voor andere, indirecte effecten zijn zwak dan wel niet aanwezig.

En zo past de conclusie van Van der Meer en Van Deth heel nadrukkelijk in het oude maar voortgaande debat over het wel en wee van de opkomstplicht binnen een democratisch politiek bestel. Er zijn, zoals ook uit de overige bijdragen bleek, voordelen te noemen en nadelen, er is op normatieve basis veel te zeggen voor maar eveneens tegen de invoering of handhaving van een opkomstplicht. En vanwege het grote belang van democratische verkiezingen en in dat kader een aanzienlijke opkomst bij die verkiezingen, mag worden verwacht dat het debat over de opkomstplicht nu noch in de nabije toekomst definitief beslist zal worden. Al mogen we hopen dat dit debat zal worden gevoerd mede op basis van de argumenten die in de navolgende bijdragen nader op hun historische en empirische houdbaarheid zijn bekeken.

Stemrecht, stemplicht, opkomstplicht: inleiding tot het debat

Arend Lijphart

ABSTRACT

Compulsory voting was abolished in the Netherlands in 1970 without a thorough debate about the likely consequences. On several occasions, I have recommended its retention in countries that have it and its introduction in countries that do not have it. Compulsory voting has a positive effect on turnout and is a guarantee for equal electoral participation by different groups in society. However, the debate is far from closed. In particular, the relationship between compulsory voting and type of democracy (majoritarian vs consensus democracy, majoritarian vs proportional electoral systems) requires further research.

KEYWORDS: compulsory voting, turnout, electoral participation, electoral systems, types of democracy

---

1. Inleiding

In 1970 is de afschaffing van de opkomstplicht in Nederland met grote meerderheid (91 stemmen voor en slechts 15 tegen) door de Tweede Kamer aangenomen (Irwin, 1974: 293). Het voornaamste argument was dat de burgers als 'politieke volwassenen' moesten worden behandeld en dat de verplichting om op te komen bij verkiezingen niet meer nodig was. De beslissing was weliswaar niet unaniem, maar weinig controversieel. Er is zeker geen sprake geweest van een groot nationaal debat over deze kwestie (zie verder de bijdrage van Irwin en Van Holsteyn aan dit nummer).

Wellicht had een dergelijk debat wel plaatsgevonden als men had geweten hoe sterk de opkomst zou dalen, vooral bij de verkiezingen van de Provinciale Staten en de gemeenteraadsverkiezingen, na de afschaffing van de opkomstplicht (vgl.

Andeweg & Irwin, 2002: 74-76). Hadden de leden van de Tweede Kamer dit kunnen voorzien? En hadden politicologen hun op de waarschijnlijkheid ervan moeten en kunnen wijzen? Er bestond tenslotte al literatuur over dit onderwerp, zij het dat deze dateerde van voor de Tweede Wereldoorlog. Zo lieten de vergelijkende studies van Harold F. Gosnell en Herbert Tingsten, gepubliceerd in 1930 respectievelijk 1937, er geen enkele twijfel over bestaan hoe groot het effect van de opkomstplicht op de participatie bij verkiezingen was. Recente literatuur was aan de vooravond van de besluitvorming over de afschaffing evenwel niet beschikbaar. En de tweede golf van belangrijke vergelijkende studies, bijvoorbeeld G. Bingham Powell, Jr. (1980, 1986), Robert W. Jackman (1987), Wolfgang Hirczy (1994) en Mark N. Franklin (1996), zou pas ruim na 1970 op gang komen.

In 1970 woonde ik in Nederland en was ik als politicoloog verbonden aan de Leidse universiteit. Ik herinner me dat ik de afschaffing van de opkomstplicht steunde, hoewel zonder groot enthousiasme en ook zonder aan deze kwestie veel aandacht te schenken. Ik kende de boeken van Gosnell en Tingsten niet, hoewel ik als student aan het Principia College in Illinois van 1955 tot 1958 bevriend was geweest met John Gosnell, de zoon van Harold Gosnell, en me daarom meer in het werk van vader Gosnell had moeten verdiepen!

Mijn belangstelling voor dit onderwerp werd eigenlijk pas gewekt in 1994, toen ik werd uitgenodigd om deel te nemen aan een conferentie in Nijmegen ter gelegenheid van de 25e verjaardag van de vakgroep politicologie. Het thema was 'Civic Politics and Civil Society'. Een van de vragen die de organisatoren opwierpen was: gezien het lage niveau van politieke participatie in de meeste democratische staten, kan participatie in maatschappelijke organisaties als een nuttige aanvulling op, en misschien zelfs als substituut voor politieke participatie dienen? Mijn antwoord was dat politieke en maatschappelijke participatie elkaar goed kunnen complementeren, maar dat maatschappelijke participatie niet de functie van politieke participatie kan en mag overnemen. In het bijzonder, zo betoogde ik, kan de meest fundamentele vorm van politieke participatie, namelijk participatie bij verkiezingen, nooit door andere vormen van participatie worden vervangen. Verder nadenkend over de vraag hoe een hoge opkomst bij verkiezingen kan worden gestimuleerd, kwam ik tot de conclusie, gebaseerd op de toen beschikbare onderzoeksresultaten, dat de opkomstplicht in dit verband de meest effectieve methode was. Mijn praktisch advies was om de opkomstplicht in te stellen in alle democratische staten waar deze nog niet bestond, te handhaven waar hij wel bestond, zoals in België, en opnieuw in te stellen in Nederland (Lijphart, 1995). Dit argument is tevens het centrale thema geworden van mijn presidentiële rede bij het jaarlijkse congres van de American Political Science Association in 1996 (zie Lijphart, 1997).

Ik sta nog steeds achter deze aanbeveling. Mijns inziens is meer dan voldoende bekend over het effect van de opkomstplicht om een positief advies te (blijven) rechtvaardigen. De twee belangrijkste gegevens zijn dat de opkomstplicht de participatie bij verkiezingen sterk stimuleert en dat dit in het bijzonder geldt voor de zogenaamde 'second-order' verkiezingen: provinciale en gemeentelijke verkiezingen alsmede de verkiezingen voor het Europese Parlement; in feite dus alle verkiezingen behalve nationale parlaments- en presidentsverkiezingen. Hiermee zijn echter lang niet alle vragen definitief beantwoord. In de eerste plaats heb ik het tot dusver gemakshalve alleen gehad over 'opkomstplicht' en niet over 'stemplicht'. Welke van deze twee is het meest effectief en welke plicht is het meest aan te bevelen? Dezelfde twee vragen moeten ook worden gesteld met betrekking tot de sancties die op niet-opkomen en niet-stemmen staan. Voorts: zijn er ook nadelen aan een hoge opkomst verbonden? Is het democratisch om aan participatie bij verkiezingen – een essentieel democratisch recht – ook een verplichting te koppelen? Een heel andere vraag is hoe we kunnen verklaren dat deze verplichting in sommige democratische landen wel maar in andere niet bestaat.

2. Stemplicht of opkomstplicht?

In Nederland hield de opkomstplicht enkel en alleen in dat de burgers zich moesten melden bij het stembureau. Er bestond geen verdere verplichting om te stemmen en men was zelfs niet verplicht een stembiljet aan te nemen. In België is volgens artikel 63 van de grondwet de stemming 'verplicht en geheim'. Artikel 143 van het algemeen kieswetboek maakt voorts duidelijk dat de kiezers verplicht zijn om een stembiljet aan te nemen en hiermee naar het stemhokje te gaan, waar zij uiteraard blanco kunnen stemmen of het stembiljet ongeldig maken, zodat uiteindelijk een geldige stem nooit kan worden afgedwongen. Een dergelijke verplichting bestaat ook in Australië. Bij mijn weten bestaan er echter geen systematische gegevens over de precieze vorm van de verplichting in andere landen met stem- of opkomstplicht – en ook geen analyses of stemplicht dan wel opkomstplicht effectiever is in het stimuleren van participatie bij verkiezingen. Indien er weinig of geen verschil zou blijken te zijn, dan lijkt de minder verreikende opkomstplicht de voorkeur te verdienen.

Nauw hiermee verbonden zijn de kwesties van de straf die op het niet nakomen van de verplichting staat en of die straf metterdaad wordt opgelegd. De voorlopige conclusies lijken te zijn dat dreigen met een vrij geringe boete, zoals in België, Australië en vroeger in Nederland, voldoende is om een hoge participatie te waarborgen en dat het niet nodig is om veel van de overtreders te beboeten. Het

voorbeeld van Venezuela, waar de formele verplichting in 1993 bleef bestaan maar alle sancties werden afgeschaft en de participatie sterk terugliep, wordt vaak aangehaald om aan te tonen dat het afschaffen van sancties in de praktijk gelijkstaat met afschaffing van de verplichting zelf. Ook hierover zijn er echter, voor zover ik weet, geen systematische gegevens en analyses.

3. Voordelen en nadelen van een hoge opkomst

Over de wenselijkheid van een hoge opkomst bestaat weinig onenigheid. In de eerste plaats is vrijwel iedereen het erover eens dat het algemeen kiesrecht een essentiële eigenschap is van de democratie en dat een krachtige democratie alleen kan bestaan als de burgers zich betrokken voelen bij het politieke gebeuren en metterdaad gebruikmaken van hun kiesrecht. Een lage opkomst daarentegen, vooral als die beneden de 50 procent ligt, betekent een ernstig probleem voor de democratie. Kunnen we nog steeds van democratie – een “government by the people” in de woorden van Abraham Lincoln – spreken als de meerderheid van de burgers verkiest om *niet* mee te doen?

Een tweede voordeel van hoge opkomst is dat er geen grote verschillen kunnen optreden in de opkomst door verschillende groepen in de samenleving, dat wil zeggen dat deze groepen redelijk evenredig vertegenwoordigd worden. Bij een lage opkomst is de kans groot dat leden van bepaalde groepen in grotere aantallen opkomen dan deze van andere groepen, wat een oververtegenwoordiging enerzijds en ondervertegenwoordiging anderzijds oplevert. In mijn toespraak tot de American Political Science Association in 1996 heb ik er de nadruk op gelegd dat deze over- en ondervertegenwoordiging in het bijzonder bedenkelijk is, omdat toch al bestaande klassenverschillen erdoor nog verder vergroot worden: welgestelde burgers komen meer op dan minder welgestelden; zij zijn daarom oververtegenwoordigd; hun belangen worden beter behartigd; en hun (conservatieve) partijen worden bevoordeeld. Het baanbrekende artikel van Irwin (1974: 299) levert zeer duidelijke gegevens op over de verschillen in opkomst tussen burgers van hogere en lagere sociaaleconomische klassen (gemeten aan de hand van hun verschillende opleidingsniveaus); Sidney Verba, Norman H. Nie en Jae-on Kim (1978: 7) maakten hiervan een grafiek die dit verband verder verduidelijkt. Vooral interessant is niet alleen dat de opkomst in 1970, *zonder* opkomstplicht, geleidelijk oploopt van gemiddeld 69 procent voor de laagste groepen tot 87 procent voor de hoogste groep, maar ook dat in 1967, *met* opkomstplicht en een gemiddelde opkomst boven de 90 procent, dezelfde tendens nog steeds enigermate aanwezig is.

In dezelfde toespraak citeerde ik reeksen andere onderzoeksresultaten, die vrijwel unaniem wijzen op de ongelijkheid in opkomst door en vertegenwoordiging van hogere en lagere klassen. Een recent themanummer van *Electoral Studies* zet echter vraagtekens achter deze conclusie. De redacteurs vatten de resultaten van de zeven artikelen in dit nummer als volgt samen: “The main finding of this volume is that turnout does not matter a great deal, no matter what method, dataset or period of time the authors apply. The various contributions each demonstrate that overall effects are minimal. Where they can be observed, they do not point in the originally expected direction that low turnout harms left-of-centre parties. We can conclude that one of the main worries about low turnout expressed by Lijphart (1997) among others is not borne out in empirical analysis” (Lutz & Marsh, 2007: 544). Omdat de tegenstelling tussen deze conclusie en eerdere onderzoeksresultaten zo groot is, lijkt verder onderzoek geboden. Het laatste woord over deze kwestie is nog lang niet gezegd.

Klassenverschillen in opkomst en vertegenwoordiging zijn natuurlijk niet de enige soort verschillen die zich bij lage opkomst kunnen voordoen. Er zijn bijvoorbeeld ook duidelijke verschillen tussen leeftijdsgroepen: oudere kiezers stemmen meestal in grotere aantallen dan jongere (Wattenberg, 2008). En zelfs als bewezen kan worden dat sommige, of zelfs de meeste, van deze verschillen weinig uitmaken, dan blijft de conclusie standhouden dat een hoge opkomst de enige manier is om een grote mate van gelijkheid of evenredigheid te *garanderen*. Bovendien, zelfs als een hoge opkomst in dit opzicht geen groot voordeel is, kan deze zeker niet als een nadeel beschouwd worden.

Een laatste voordeel van hoge opkomst, waarover zo goed als geen verschil van mening bestaat, is dat participatie bij verkiezingen de belangstelling voor en participatie in andere vormen van politieke activiteiten kan stimuleren. Al in 1964 namen Bernard Berelson en Gary A. Steiner de volgende stelling op in hun inventaris van op dit punt relevante wetenschappelijke bevindingen: “People who participate in politics in one way are likely to do so in another”.

Er is echter toch één nadeel dat soms genoemd wordt, namelijk een hoge opkomst die veroorzaakt wordt door een ernstige politieke en/of sociaaleconomische crisis. Voor politicologen die dit probleem benadrukken – van Tingsten (1937: 225) tot Seymour Martin Lipset (1960:140-52, 218-219) – speelt hierbij het schrikwekkende voorbeeld van de laatste verkiezingen in de Weimar Republiek een grote rol. De vrees is dat veel politiek ongeïnteresseerde burgers, die eerder niet gestemd hebben, plotseling wel naar de stembus gaan en op radicale en antidemocratische partijen stemmen. Naar mijn weten is echter nooit systematisch uitgezocht of het bekende geval van Duitsland circa 1930 past in een meer algemeen patroon. In

ieder geval kan dit probleem niet als een nadeel van de opkomstplicht beschouwd worden. Het doel van de opkomstplicht is immers een *stabiel* hoge opkomst, niet plotse stijgingen in de opkomst.

4. Argumenten pro en contra stemplicht of opkomstplicht

Wanneer ik de wenselijkheid van de opkomst- of stemplicht te berde breng in gesprekken met mensen die over dit onderwerp niet eerder nagedacht hebben, is hun reactie vrijwel unaniem negatief: stemmen mag enkel en alleen een recht zijn en verplicht stemmen is een ondemocratische aantasting van de individuele vrijheid. De meesten zijn echter wel gevoelig voor mijn (tegen)argumenten. Het allereerste tegenargument is dat burgers in democratische landen verplicht zijn om in het algemeen belang een groot aantal andere daden te verrichten, zoals belasting betalen, militaire dienstplicht, zitting nemen in jury's, leerplicht, waarvan de meeste de individuele vrijheid veel sterker beknotten.

In de tweede plaats, zelfs als er formeel een 'stemplicht' bestaat, kunnen burgers aan deze verplichting ontkomen door blanco of ongeldig te stemmen. Stemplicht houdt in feite weinig meer in dan opkomstplicht. Toch is het voordeel van de opkomstplicht dat het volledig duidelijk is dat aperte tegenstanders van verplicht stemmen het recht hebben om expliciet te weigeren eraan deel te nemen. Om deze reden geef ik de voorkeur aan de opkomstplicht, ongeveer in de vorm die voor 1970 in Nederland bestond. De ervaring met de Nederlandse opkomstplicht bewijst bovendien dat, hoewel veel mensen spontaan zeggen dat ze het recht willen hebben om *niet* te stemmen, bijna niemand, eenmaal bij het stembureau gearriveerd, van dat recht gebruik maakte en weigerde om een stembiljet aan te nemen en in te vullen.

Een algemeen-theoretisch argument voor verplicht stemmen is af te leiden uit de rational-choice theorie. De collectieve actie van deelnemen aan verkiezingen is noodzakelijk om een democratisch bestuur tot stand te brengen, maar voor de individuele burger is bijna geen objectief nut verbonden aan het uitbrengen van zijn of haar stem. Niet stemmen is daarom een vorm van *free riding*, dat wil zeggen profiteren van wat andere burgers doen zonder er zelf aan mee te doen. De algemene remedie die de rational-choice theorie voor *free riding* voorschrijft is om dit gedrag te verbieden. Voor participatie bij verkiezingen betekent dit dat stemmen verplicht moet worden – en volgens de logica van dit argument liever in de vorm van stemplicht dan van opkomstplicht, want burgers die wel opkomen maar niet stemmen kunnen in zekere zin nog steeds als *free riders* worden beschouwd.

Een tweede algemeen-theoretische redenering die uitmondt in een aanbeveling tot de instelling van een opkomstplicht is te vinden bij Verba, Nie en Kim (1978: 6). Zij vragen zich of hoe het democratisch gelijkheidsprincipe bij verkiezingen het best te realiseren is en concluderen dat hiervoor regels voor zowel een maximum (een ‘ceiling’) als een minimum (een ‘floor’) nodig zijn: “Each citizen is allowed one and only one vote, thereby removing any differences among citizens in their amount of influence over the electoral outcome. Such a ceiling goes a long way toward equalizing political participation, but it does not eliminate the possibility that citizens will differ in their use of the franchise. Turnout is usually related to socioeconomic status. Thus it may be necessary to place a floor under political activity as well, *to make it compulsory*” (cursivering A.L.).

Een praktisch voordeel van verplicht opkomen dat vaak genoemd wordt, zelfs al door Gosnell (1930), is dat verkiezingscampagnes zich de moeite en vooral ook de kosten kunnen besparen om de kiezers te stimuleren om naar de stembus te gaan. Hierdoor kan de rol die geld bij verkiezingen speelt worden teruggedrongen. Gosnell (1930: 185) betoogt dat “elections are therefore less costly, more honest, and more representative”. De logica lijkt sterk, maar mij is geen onderzoek bekend dat systematisch onderzoekt of deze stelling empirisch klopt.

Ten slotte kom ik terug op het fundamentele punt dat ik in het begin van deze inleiding heb benadrukt: als een stabiel hoge opkomst wenselijk is, dan is de opkomst- of stemplicht, die een hoge opkomst immers zo goed als garandeert, ook wenselijk. Dit verband is duidelijk bewezen. De enige vragen die nog overblijven zijn hoe groot precies het effect van deze verplichting is en of de vorm van de verplichting en de sancties op het niet nakomen ervan dit effect in belangrijke mate beïnvloeden.

5. Welke landen kennen de opkomst- of stemplicht?

Het is betrekkelijk eenvoudig om een lijstje te maken van de democratische staten waarin een opkomst- of stemplicht bestaat. Minder gemakkelijk is het om een verband te ontwaren tussen deze verplichting en verschillende soorten democratie. Een hypothese die ik plausibel vind, is dat er in dit opzicht een verschil kan bestaan tussen meerderheids- en consensusdemocratieën. Zuivere meerderheidsdemocratieën worden gekenmerkt door tweepartijstelsels, regeringen gevormd door de meerderheidspartij, meerderheidskiestelsels (districtenstelsels), politieke machtige regeringen en zwakke parlementen, en pluralistische persiegroepen. Zuivere consensusdemocratieën daarentegen worden gekenmerkt door veelpartij-

enstelsels, coalitie-kabinetten, evenredige vertegenwoordiging, een machtsbalans tussen regering en parlement, en corporatistische pressiegroepen. Deze vijf contrasterende eigenschappen vormen de eerste dimensie van het verschil tussen de twee soorten democratie; de tweede dimensie, die te maken heeft met het verschil tussen federale en unitaire staten, is in dit verband niet relevant. In de praktijk zijn er slechts enkele landen die zich dicht bij de zuivere vorm van consensus- of van meerderheidsdemocratie bevinden: de meeste landen liggen tussen de twee polen in. In mijn vergelijkende studie van 36 democratische landen in de periode 1971-96 heeft, kwantitatief uitgedrukt, Zwitserland de hoogste score voor consensusdemocratie (+1,87) en Jamaica de laagste (-1,83). De gemiddelde score is 0,00 en 20 landen hebben scores hoger dan 0,00 and 16 lager dan 0,00 (Lijphart, 1999: 312).

Mijn hypothese is dat de opkomst- of stemplicht beter past bij de consensusdemocratie dan bij de meerderheidsdemocratie. Evenredige vertegenwoordiging is namelijk een fundamentele eigenschap van de consensusdemocratie, niet alleen als een formule voor het vertalen van stemmen in zetels maar ook met de fundamentele doelstelling om de vertegenwoordigers van de verschillende groeperingen in de samenleving evenredig gewicht te geven in de politieke besluitvorming. Die evenredigheid kan alleen gegarandeerd worden door een hoge opkomst – en voor een hoge opkomst is opkomst- of stemplicht nodig. In Nederland zijn de evenredige vertegenwoordiging en stemplicht/opkomstplicht bijna gelijktijdig ingesteld en het argument dat de twee logisch met elkaar verbonden waren, speelde daarbij een rol.

Empirisch blijkt mijn hypothese echter zeer zwak te zijn. Van de 7 landen die in de jaren tussen 1971 en 1996 stem- of opkomstplicht kenden, bevinden zich er 4 (Australië, Costa Rica, Griekenland en Venezuela) aan de kant van de meerderheidsdemocratie met scores lager dan 0,00 en slechts 3 aan de kant van de consensusdemocratie (België, Italië en Luxemburg). De gemiddelde score voor de 7 landen is echter wel positief: +0,13, vergeleken met een gemiddelde score van -0,02 voor de 29 landen zonder opkomst- of stemplicht. Dit verschil is echter minimaal en weinig indrukwekkend.

Wel blijkt er een duidelijk verband te zijn met het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging. Van de 7 landen met stem- of opkomst plicht in de periode van 1971 tot 1996 werden de parlementen van 6 landen met evenredige vertegenwoordiging en slechts één (Australië) met een districtenstelsel gekozen, vergeleken met een vrijwel gelijke verhouding van 15 tot 13 in de landen zonder opkomst- of stemplicht. Ik laat Japan dan buiten beschouwing omdat het Japanse kiesstelsel een tussenvorm was. Bovendien wordt het Huis van Afgevaardigden in Australië wel met een districtenstelsel gekozen, maar de bijna zo machtige Senaat met even-

redige vertegenwoordiging. Australië is dus geen heel duidelijk uitzonderingsgeval. Aan de andere kant is het natuurlijk wel zo dat de meeste landen met evenredige vertegenwoordiging geen opkomst- of stemplicht kennen.

6. Slotopmerking

Om het verband tussen opkomst- of stemplicht enerzijds en soorten democratie en/of belangrijke democratische regels en instellingen anderzijds nader uit te zoeken is het waarschijnlijk nodig om in individuele gevallen te onderzoeken welke beweegredenen hebben geleid tot het instellen van de verplichting om te participeren. Het is wellicht ook verhelderend om gevallen van de afschaffing van deze verplichting en gevallen waar opkomst- of stemplicht ernstig overwogen maar uiteindelijk niet aangenomen is, bij dit onderzoek te betrekken. Over deze kwestie is echter niet alleen het laatste woord, maar zelfs het eerste woord nog niet of nauwelijks gezegd.

Bibliografie

- Andeweg, R.B. & Irwin, G.A. (2002). *Government and Politics of the Netherlands*. New York: Palgrave.
- Berelson, B. & Steiner, G.A. (1964). *Human Behavior: An Inventory of Scientific Findings*. New York: Harcourt: Brace.
- Franklin, M.N. (1996). Electoral participation. In L. LeDuc, R. G. Niemi & P. Norris (Eds.), *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective* (pp. 216-235). Thousand Oaks: Sage.
- Gosnell, H.F. (1930). *Why Europe Votes*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hirczy, W. (1994). The Impact of Mandatory Voting Laws on Turnout: A Quasi-Experimental Approach. *Electoral Studies*, 13 (1), 64-76.
- Irwin, G.A. (1974). Compulsory Voting Legislation: Impact on Voter Turnout in the Netherlands. *Comparative Political Studies*, 7 (3), 292-315.
- Jackman, R.W. (1987). Political Institutions and Turnout in the Industrial Democracies. *American Political Science Review*, 81 (2), 405-423.
- Lijphart, A. (1995). Civic Politics and Democratic Institutions: A Plea for the (Re-)Introduction of Compulsory Voting. In M.L.J. Wissenburg (Ed.), *Civic Politics and Civil Society: Proceedings* (pp. 13-28). Nijmegen: University of Nijmegen.
- Lijphart, A. (1997). Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma, *American Political Science Review*, 91 (1), 1-14.

- Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lipset, S.M. (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Lutz, G. & Marsh, M. (2007). Introduction: Consequences of Low Turnout. *Electoral Studies*, 26 (3), 539-547.
- Powell, G.B., Jr. (1980). Voting Turnout in Thirty Democracies: Partisan, Legal, and Socio-Economic Influences. In R. Rose (Ed.), *Electoral Participation: A Comparative Analysis* (pp. 5-34). Beverly Hills: Sage.
- Powell, G.B., Jr. (1986). American Voter Turnout in Comparative Perspective. *American Political Science Review*, 80 (1), 17-43.
- Tingsten, H. (1937). *Political Behavior: Studies in Election Statistics*. London: P.S. King & Son.
- Verba, S., Nie, N.H. & Kim, J. (1978). *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wattenberg, M.P. (2008). *Is Voting for Young People?* New York: Pearson, Longman.

Nieuwe vragen, oude antwoorden

Het debat over de opkomstplicht in Nederland

Galen Irwin en Joop van Holsteyn

ABSTRACT

Arend Lijphart has generated recent discussion on the topic of compulsory voting within political science. He also notes that there was not a broad discussion in The Netherlands concerning the repeal of compulsory voting in 1970 and asks whether there would have been more discussion if the members of Parliament had been aware of the consequences of repeal (i.e. lower turnout, class and age discrepancies in turnout). And could political scientists have warned members of parliament of these consequences? Our contribution examines the contents of the parliamentary debates over compulsory voting, in particular at the time of repeal. It concludes that the arguments in Parliament centered on the rights and duties of a citizen in the state and that there was little or no discussion of the consequences of repeal. Data were available that could have made it possible for political scientists to make fairly accurate predictions concerning the consequences of appeal. This, however, was not an element of the parliamentary debate.

KEYWORDS: compulsory voting, proportional representation, turnout, Dutch parliamentary debate

---

1. Inleiding

Meer dan wie ook is het Arend Lijphart geweest die het vraagstuk van de opkomstplicht op de agenda van de politicologie heeft gezet. Nadat hij al in september 1994 een pleidooi hield voor herinvoering van de opkomstplicht in Nederland (Lijphart, 1995), trok hij wereldwijd de aandacht door zijn presidentiële rede voor de American Political Science Association in 1996 aan het onderwerp te wijden (Lijphart, 1997). In zijn betoog somde hij een aantal problemen van een (te) lage opkomst bij verkiezingen op en voerde hij een aantal argumenten aan om deze althans

gedeeltelijk op te lossen door de invoering van een opkomstplicht. Niet veel later trouwens achtte Jan Marijnissen, toenmalig fractieleider in de Tweede Kamer voor de Socialistische Partij (SP), het vanwege de lage opkomst bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1999 eveneens “tijd om eens nadrukkelijk te denken over een herinvoering van de opkomstplicht” (Marijnissen, 1999). Dat zijn pleidooi “weinig bijval” kreeg (de Boer et al. 2000: 73), is minder relevant dan het simpele feit dat een prominent praktiserend politicus een dergelijk pleidooi hield.

De APSA-rede van Lijphart en publicatie ervan in een gezaghebbend wetenschappelijk tijdschrift lijken mede te hebben geleid tot een toename van aandacht voor het vraagstuk ‘opkomstplicht’. Op conferenties komt het onderwerp bijvoorbeeld aan bod, zoals in 2005 te Lille op het door het Institut d’Etude Politique georganiseerde congres over ‘Le Vote Obligatoire’ en in een workshop ‘Compulsory Voting: Principles and Practice’ tijdens de in 2007 te Helsinki gehouden *joint sessions* van de European Consortium for Political Research. Recentelijk verscheen ook een eerste Engelstalige monografie waarin achtergrond en werking van de opkomstplicht in internationaal vergelijkend perspectief worden geanalyseerd en beschreven (Birch, 2009), en nu is er dit themanummer van *Res Publica*.

Het is tegen deze achtergrond passend dat juist Arend Lijphart de voorzet voor dit themanummer heeft geschreven. Hierin geeft hij een korte samenvatting van de in zijn ogen meest steekhoudende redenen voor (her)invoering van een opkomstplicht. Ook stelt hij een aantal hieraan gerelateerde onderzoeksvragen. Enkele vragen, zoals “Welke van deze twee verplichtingen [opkomstplicht of stemplicht] is het meest aan te bevelen? (...) [Z]ijn er behalve voordelen ook nadelen aan een hoge opkomst verbonden? Is het wel democratisch om participatie bij verkiezingen (...) ook een verplichting te koppelen? Een heel andere vraag is hoe we kunnen verklaren dat deze verplichting in sommige democratische landen wel maar in andere niet bestaat”, kunnen slechts worden beantwoord op basis van door de tijd en over landen vergelijkend onderzoek en vallen buiten het bereik van deze bijdrage (zie hiervoor o.a. Birch, 2009; zie ook de bijdrage van Van der Meer en Van Deth aan dit nummer).

In zijn beschouwing stelt Lijphart echter enkele vragen die speciaal op Nederland zijn gericht. Deze vragen zijn richtinggevend voor de navolgende bijdrage, die zich exclusief op de Nederlandse casus richt. Lijphart stelt ten eerste dat in Nederland geen sprake is geweest van een groot, nationaal debat over deze kwestie. Misschien, zo vraagt hij zich af, zou een dergelijk debat hebben plaatsgevonden als men het voordeel van wijsheid achteraf had bezeten en zou hebben geweten wat de invloed van afschaffing van de opkomstplicht op de opkomst bij verkiezingen zou zijn geweest. Hij vraagt zich vervolgens af: “Hadden de leden van de Tweede Kamer dit kunnen

voorzien? En hadden politicologen hen op de waarschijnlijkheid ervan moeten en kunnen wijzen?”. Ook hier komen wij op terug (zie ook Aarts, 2001), maar voordat deze vragen worden besproken zal de geschiedenis van invoering en afschaffing van de opkomstplicht worden geschetst. Ook zal onderzocht worden of de argumenten die Lijphart nu aanvoert voor de invoering van een opkomstplicht een rol hebben gespeeld in de discussie rondom deze invoering en afschaffing.

2. Stemplicht en opkomstplicht

2.1. *Stem- of opkomstplicht in Nederland*

Een stem- of opkomstplicht – over de terminologie zo dadelijk meer – werd in Nederland geïntroduceerd in de Staatsregeling voor het Bataafsche Volk van 1798 (Commissie-Berger, 1967: 10). Alleen als men was ingeschreven in het openbare stemregister kon men een stem uitbrengen in de zogeheten Grondvergaderingen of kon men enige functie in het openbare bestuur of een publiek ambt bezetten of van een pensioen genieten. Als men in drie achtereenvolgende jaren in de Grondvergadering zonder reden verstek liet gaan, kon men in de daaropvolgende drie jaren van deze voorrechten worden uitgesloten.

Deze bepaling verdween met de Franse overheersing en het duurde tot het einde van de volgende eeuw voordat de stemplicht nogmaals ter sprake kwam. Tijdens de bespreking van de Kieswet van 1892 werd door rooms-katholieke afgevaardigden een amendement ingediend dat een straf van 2 gulden bij een eerste overtreding, en van 10 gulden bij een tweede overtreding binnen een jaar, voor abstentie zou opleggen. De Kieswet werd door minister Tak van Poortvliet echter ingetrokken voordat dit amendement in behandelingen werd genomen. Na verkiezingen werd in 1895 door de nieuwe minister, Van Houten, een wetsontwerp ingediend waarin de stemplicht niet was opgenomen. Een katholiek Kamerlid diende daarop een amendement in om dit vervolgens uit angst voor de mogelijk al te vergaande gevolgen in te trekken toen de minister er een portefeuillekwestie van maakte. Een minder bevreesd collega-Kamerlid nam het amendement over, maar met 66 tegen 25 stemmen werd het wijzigingsvoorstel toch verworpen (de Vos van Steenwijk, 1912; Verplanke, 1965; Commissie-Berger, 1967).

In 1917 werd de Nederlandse Grondwet grondig gewijzigd, onder meer om een stelsel van evenredige vertegenwoordiging en het algemene kiesrecht voor mannen in te voeren. In het in 1915 ingediende ontwerp had de regering (in artikel 80) voorgesteld het *mogelijk* te maken via de gewone wet de uitoefening van het

kiesrecht te verplichten. Vanuit de Tweede Kamer klonk vervolgens het verlangen om deze ‘facultatieve’ bepaling in een krachtiger ‘imperatief’ voorschrift om te zetten. Met name de katholieken waren voorstander van een stemplicht; zij waren wellicht of misschien wel waarschijnlijk “beducht dat zonder stemplicht een deel van hun kiezers thuis zou blijven, zoals ze van oudsher gewend waren te doen in districten die bij voorbaat gewonnen dan wel verloren waren” (van Klinken, 2003: 511). De regering liet zich door de volksvertegenwoordiging overtuigen en veranderde het voorstel door de volgende bepaling: “De uitoefening van het kiesrecht is verplicht volgens regels in de wet te stellen” (in Huart, 1925: 129). De socialist Schaper vond dit te ver gaan en diende een amendement in om terug te keren naar de facultatieve tekst. De antirevolutionair Beumer diende zelfs een amendement in om de verplichting geheel te laten vallen. Minister Cort van der Linden ontraadde beide amendementen ernstig, waarna Beumer zijn amendement introk. Schaper hield weliswaar voet bij stuk, maar had uiteindelijk geen succes. Zijn amendement werd met 53 tegen 25 stemmen verworpen, zodat het voornoemde lid 4 van artikel 80 in de Grondwet werd opgenomen (Verplanke, 1965: 81-84).

Bij de eerste nationale verkiezingen met algemeen mannenkiesrecht en evenredige vertegenwoordiging van juli 1918 was de opkomst onder de 1.517.380 kiesgerechtigden ruim 88%; in latere jaren zou het opkomstpercentage tot boven de 90 stijgen. Tegenwoordig zou men waarschijnlijk bijzonder tevreden zijn met een dergelijk resultaat, maar voor de Kamerleden van toen was dit resultaat veeleer teleurstellend, zo niet een regelrecht “fiasco” (Huart, 1925: 167). Bijna 200.000 mannen hadden zich blijkbaar niets van de verplichting aangetrokken. Met zo veel overtredingen van de verplichting te stemmen bleef vervolging trouwens beter achterwege (Verplanke, 1965: 84). Bij de behandelingen van de wijzigingen van de Grondwet om onder meer het vrouwenkiesrecht een grondwettelijke basis te geven, werd nu door de Kamer echter wel aangedrongen om ook op dit punt de Grondwet te wijzigen. De regering gaf toe dat de eerste ervaring “niet bemoedigend” was geweest en stelde voor lid 4 van artikel 80 te wijzigen in “De wet kan de uitoefening van het kiesrecht verplicht stellen”. Een amendement van de antirevolutionair Rutgers werd echter met 50 tegen 31 aanvaard, zodat de stemplicht uit de Grondwet verdween. Een volgend amendement van de antirevolutionair Beumer om het dan ook uit de Kieswet te schrappen werd echter met 50 tegen 35 verworpen. De eerste in veler ogen zo teleurstellende ervaringen met de opkomstplicht waren overigens reden voor de socialist Schaper om van standpunt te veranderen en zich tegen de opkomstplicht te keren. Voortaan zouden de leden van de SDAP-fractie tegen de opkomstplicht stemmen (Verboom, 1967: 176-177). Het valt bepaald niet uit te sluiten dat het toch teleurstellende eerste verkiezingsresultaat van de SDAP onder het nieuwe kiesstelsel (vgl. Klinken, 2003: 534) in dit verband mede een rol heeft gespeeld.

Daarna werden bij vrijwel alle voorgestelde wijzigingen van de Kieswet door vooral protestantse (met name ARP) en sociaaldemocratische (SDAP) volksvertegenwoordigers voorstellen gedaan om de stemplicht uit de wet te verwijderen, heel lange tijd zonder het beoogde effect. In 1923 bijvoorbeeld werd een amendement-Beumer (ARP) met die strekking verworpen, zij het bijzonder nipt: in eerste instantie staakten namelijk de stemmen (39-39), maar de volgende dag werd het wijzigingsvoorstel met 42 tegen 39 toch verworpen. In 1925 stelde de regering voor om de strafsanctie te laten vervallen, maar door een aangenomen amendement van de rooms-katholiek Wintermans (43 tegen 30) werd de sanctie gehandhaafd. Een amendement van de sociaaldemocraat Vliegen om de stemplicht geheel te laten vervallen werd met een iets ruimere meerderheid van 45 tegen 28 verworpen. In 1928 diende de SGP een motie in die in 1929 met 40 tegen 30 stemmen werd verworpen. In 1933 was het nog eens Beumer die een amendement indiende om de stemplicht te doen schrappen, maar zijn voorstel werd, nu met 49 tegen 32 stemmen, verworpen. En in 1935 was het de sociaaldemocraat Drees die het zoveelste voorstel tot schrappen van de verplichting deed, dat met 44 tegen 39 werd verworpen.

De positie van de protestantse politici en partijen, met name ARP en SGP, moet overigens wel worden begrepen in het licht van een vraagstuk dat dwars door het debat over een opkomstplicht heenliep, te weten het vrouwenkiesrecht. De moeite met of afkeer van deze specifieke rol van de vrouw in het maatschappelijke en politieke leven kan in het debat over de opkomstplicht de bron zijn geweest van (verzwegen) argumenten. Op zijn minst bezorgde de combinatie van opkomstplicht en vrouwenkiesrecht van aanvang af een hoogst onbehaaglijk gevoel: "Voor het eerst [in 1922] trekken ook de Nederlandse vrouwen ter stembus, dank zij een initiatief van het kamerlid Marchant. De protestants-christelijke partijen hebben tegengestemd. Ze zijn tegen vrouwenkiesrecht. Maar nu het tóch gekomen is, en nu er zelfs stemplicht voor de vrouw geldt, wat moet er nu gebeuren? Beginselvast blijven? De protestantse politici rillen bij de gedachte aan de gevolgen" (van Kaam, 1964: 64-65; zie ook van de Velde, 1994; voor de SGP zie Post, 2009).

De Tweede Wereldoorlog was in de strijd tegen de opkomstplicht veeleer intermezzo dan breuk (vgl. Daalder, 1986) en een jaar na de oorlog werd de draad dan ook opgepakt. Bij de kieswetswijziging 1946 was het de regering die, al in december 1945, voorstelde de stemplicht te laten vervallen, "aangezien enerzijds de gestelde sanctie niet het daarvan verwachte effect heeft gehad, anderzijds met grond vertrouwd mag worden, dat onder de huidige omstandigheden het politieke verantwoordelijkheidsbesef van het Nederlandsche volk van dien aard is, dat ook zonder dwang aan de verkiezingen zal worden deelgenomen" (geciteerd in Verplanke, 1965: 91). Maar het kwam er weer niet van. Een amendement van de

rooms-katholiek Ruys de Beerenbrouck om de opkomstplicht als complement van de evenredige vertegenwoordiging te handhaven werd met 37 tegen 36 stemmen aangenomen. Bij de kieswetswijziging van 1948 werd vervolgens de strafsanctie voor abstentie zelfs verhoogd van 3 naar 5 gulden; alleen de antirevolutionairen stemden tegen. In 1951 werd de Kieswet aangepast, onder meer om duidelijk te stellen dat het hier een opkomst- en niet een stemplicht betrof, maar amendementen tot afschaffing werden dit keer niet ingediend. De wijzigingen werden zonder hoofdelijke stemming aangenomen (Verplanke, 1965; Commissie-Berger, 1967; Verboom, 1967).

In 1965 stelde de regering nogmaals enkele wijzigingen in de Kieswet voor, waaronder een verhoging van de geldboete van 5 tot 25 gulden, wat later werd teruggebracht tot 15 gulden. De antirevolutionair Schakel probeerde in de hoop "dat na zeven mislukte pogingen de achtste poging in deze reeks eindelijk succes zou hebben" (Verboom, 1967: 183) nog maar eens om de opkomstplicht uit de Kieswet te schrappen, maar zijn amendement werd met 98 tegen 30 stemmen verworpen (Commissie-Berger, 1967: 17). Deze scheve stemverhouding geeft echter niet geheel correct aan hoe de meningen over de opkomstplicht lagen, aangezien een van de motivaties van de (overigens verdeelde) sociaaldemocraten om tegen het amendement te stemmen was dat het op dat moment niet opportuun was. Om de discussie erover beter te voorbereiden werd desalniettemin op initiatief van Scheps (PvdA) in de Kamercommissie voor binnenlandse zaken – op typische Nederlandse wijze – in juni 1966 een *ad hoc* Adviescommissie opkomstplicht ingesteld, onder voorzitterschap van J.J.A. Berger, op dat moment burgemeester van Groningen en lid van de PvdA.

Deze naar de voorzitter vernoemde Commissie-Berger rapporteerde op 15 november 1967. De overgrote meerderheid van de commissie adviseerde de opkomstplicht af te schaffen. Alleen de liberaal F. Korthals Altes wenste de opkomstplicht te handhaven. Commissielid I.N.Th. Diepenhorst (CHU) stemde niet zonder meer in met afschaffing, maar wilde door middel van een tijdelijke afschaffing tijdens een proefperiode vaststellen of voldoende kiezers vrijwillig hun stem zouden blijven uitbrengen. In augustus 1968 stemde de Kiesraad in met de conclusies van deze commissie; bij meerderheid stelde de Kiesraad zich achter afschaffing van de wettelijke opkomstplicht (Handelingen Kamer Zitting 1968-1969, 9181, nr. 5, Bijlage 1, 2 december 1968). De in augustus 1967 ingestelde staatscommissie Cals-Donner bracht niet eerder dan in maart 1971 advies uit over een eventuele algehele herziening van de Grondwet en daaraan gerelateerde wijzigingen in de Kieswet. De opkomstplicht was toen reeds afgeschaft. Op 18 februari 1970 vergaderde Tweede Kamer namelijk over het voorstel de opkomstplicht af te schaffen. De argumenten voor en tegen uit dit debat, evenals de argumenten die langere tijd werden gehan-

teerd, zullen hieronder worden besproken. Twee dagen later werd met 91 tegen 15 het wetsontwerp aangenomen en na behandeling en eveneens aanname in de Eerste Kamer werd de verplichting afgeschaft, zodat de kiezer op 18 maart 1970 voor de eerste maal na een halve eeuw niet meer verplicht werd voor de Provinciale Staten te stemmen. De opkomst lag met 68,9% beduidend onder de 94,6% die in 1966, onder het oude regime, werd genoteerd.

2.2. *Pas op de plaats: kies-, stem- of opkomstplicht?*

Tot nu toe wordt over zowel stemplicht als opkomstplicht gesproken, zonder dat voldoende duidelijk is gemaakt of dit synoniemen dan wel te onderscheiden concepten zijn. In het Engels domineert een enkel begrip – *compulsory voting* – om de betreffende verplichting van de kiezer aan te geven (zie ook Birch, 2009: 2-7), maar in het Nederlands wordt een onderscheid gemaakt tussen kies-, stem- en opkomstplicht. Deze worden omschreven door onder anderen Verplanke (1965: 78). Een kiesplicht houdt volgens hem in “dat de kiezer gedwongen is een keuze te maken uit een aantal kandidaten”. Mocht men bij een eventuele (her)invoering van deze kiesplicht deze variant prefereren, dan zou men wellicht de keuze “geen enkele van de (bovenstaande) kandidaten” op het stembiljet kunnen toevoegen om de kiezer de gelegenheid te bieden aan te geven dat hij/zij niet door een van de beschikbare kandidaten vertegenwoordigd wenst te worden (vgl. Oversloot, van Holsteyn & van den Berg, 2002; Birch, 2009: 147). Overigens zou enig technisch vernuft nodig zijn om onder dit regime te controleren of de kiezer in feite een keus heeft gemaakt zonder dat het karakter van een geheime stemming verloren gaat. Vanwege onder meer deze bezwaren wordt de mogelijkheid van een daadwerkelijke kiesplicht slechts zelden bepleit.

Een stemplicht houdt volgens Verplanke (1965: 78) in “dat men een stembiljet in ontvangst moet nemen, doch de vrijheid heeft het terstond blanco in de stembus te steken” en bij een opkomstplicht moet men zich melden op het stembureau “zonder dat men wordt verplicht een stembiljet in ontvangst te nemen” (zie ook Commissie-Berger, 1967: 11). Onder artikel 80 van de Grondwet van 1917 was het niet helemaal helder of er, in de terminologie van Verplanke, sprake was van een stem- dan wel van een opkomstplicht. Het artikel stelde enigszins dubbelzinnig: “De uitoefening van het kiesrecht is verplicht (...)”. De Commissie-Berger legde vele jaren later deze onduidelijkheid tussen stem- en opkomstplicht als volgt uit: “de wet bepaalde, dat ieder die volgens de kiezerslijst bevoegd was tot de keuze mede te werken, verplicht was binnen de voor de stemming bepaalde tijd *ter uitoefening van zijn kiesrecht* aan te melden bij het stembureau” (Commissie-Berger, 1967: 12; cursivering in origineel). Deze evenmin glasheldere frase zou kunnen impliceren

dat hier toch sprake was van een stemplicht. De commissie wijst echter ter toelichting op de manier waarop kennelijk met het artikel werd omgegaan: “In de praktijk is deze plicht echter verstaan als een opkomstplicht”. Dat zou betekenen dat bij een formele omschrijving van een stemplicht in feite een opkomstplicht werd verstaan, zoals al in 1925 werd verondersteld door Huart: “Reeds bij de totstandkoming van dit vierde lid had men uitdrukkelijk te kennen gegeven, dat het zonder inbreuk op het geheim der stemming onmogelijk ware, den kiezers de verplichting op te leggen om een geldige stem uit te brengen [d.w.z. een kiesplicht in termen van Verplanke; de auteurs]. Zoo moest men zich wel tevreden stellen met het mindere, den opkomstplicht. In de afdelingen der Tweede Kamer, van wie de wensch naar een imperatief voorschrift is uitgegaan, werd onder stemplicht verstaan de verplichting tot opkoming ter stembus. Op wien de kiezer zijn stem uitbrengt, of hem het stembiljet oningevuld laat, moet hij zelf weten. Daarop controle uit te oefenen zou met het beginsel van geheime stemming niet vereenigbaar zijn”.

Pas in 1951 werd de Kieswet gewijzigd om de onduidelijkheid over stem- of opkomstplicht definitief weg te nemen. Bij deze wijziging is gesteld dat men slechts verplicht was zich bij het stembureau te melden, maar vervolgens niet verplicht was een stembiljet in ontvangst te nemen, laat staan daadwerkelijk een stem uit te brengen.

3. Voor of tegen de opkomstplicht

3.1. *Argumenten voor en tegen de opkomstplicht*

In de bijdrage aan dit nummer van *Res Publica* herhaalt Lijphart de in zijn ogen belangrijkste argumenten voor (her)invoering van een opkomstplicht (vgl. Birch 2009: 40-58). In zijn toespraak als president van de APSA had hij eerder vijf redenen genoemd waarom een lage opkomst een serieus probleem voor de vertegenwoordigende democratie zou vormen. Van cruciaal belang was dat “unequal participation spells unequal influence” (Lijphart, 1997: 1). In zijn voorliggende bijdrage hamert hij op hetzelfde aambeeld: “bij een lage opkomst (...) is de kans groot dat leden van bepaalde groepen in grotere aantallen opkomen dan van andere groepen, wat een oververtegenwoordiging enerzijds en ondervertegenwoordiging anderzijds oplevert”. Hij is in dit verband vooral bezorgd over de “klassenverschillen” die vergroot worden door een lage opkomst – een argument dat ook centraal stond in het pleidooi van Marijnissen (1999) voor herinvoering van de opkomstplicht in Nederland – maar noemt tevens “verschillen tussen leeftijdsgroepen”. Een relatief eenvoudig, effectief middel om een hoge opkomst te garanderen is een opkomstplicht in te voeren, zeker als die gepaard gaat met een functionerend

sanctionerings- en handhavingssysteem (Birch, 2009: 95; zie voor een kanttekening bij de kwaliteit van de keuzes van op deze wijze naar het stemlokaal gedwongen burgers Selb & Lachat, 2009).

Een tweede argument voor een opkomstplicht leidt Lijphart af van de rationele-keuzetheorie. Sinds Downs (1957) is het probleem van de zogenoemde stemparadox bekend. Als men geen rekening houdt met mogelijke individuele opbrengsten zijn de opbrengsten die uit het stemmen vloeien de collectieve opbrengsten van overheidsbeleid. Het probleem is dat men in deze opbrengsten deelt of men nu stemt of niet stemt. Bovendien is de kans dat een stem bepalend zou zijn voor de uitkomst zo immens klein dat de kosten van stemmen altijd groter zijn dan de te verwachten opbrengsten. Het is volgens deze logica niet rationeel voor een individuele burger te stemmen, terwijl het hebben van voldoende stemmers noodzakelijk is voor het in stand houden van de democratie en het bestel als zodanig (vgl. Birch, 2009: 46). Zie hier de stemparadox. Lijphart stelt in reactie op dit probleem: “de algemene remedie die de rational-choice theorie voor ‘free-riding’ voorschrijft is om dit gedrag te verbieden”. Prikkelend is zijn conclusie dat deze verplichting dan bij voorkeur in de vorm van een stemplicht moet gelden, “want burgers die wel opkomen maar niet stemmen kunnen nog steeds als ‘free riders’ worden beschouwd”.

Het derde argument van Lijphart is van praktische aard. Door invoering van een opkomstplicht kan “de rol die geld bij verkiezingen speelt worden teruggedrongen”. Als de kiezer verplicht is om op te komen hoeven bij verkiezingscampagnes geen grote sommen geld uitgegeven te worden om de opkomst te bevorderen. In het verlengde hiervan kan gewezen worden op het idee dat bij een opkomstplicht het aantal stemmers zo groot is, dat electorale fraude en het kopen van stemmen erdoor zou worden tegengegaan (Birch, 2009).

Opmerkelijk is dat de voornoemde argumenten niet of nauwelijks een rol hebben gespeeld in het Nederlandse debat over de opkomstplicht. In beschouwingen van de vroegste perioden en later in de Tweede Kamer in 1965 en 1970, alsook in de bijbehorende stukken, zijn deze argumenten zo goed als afwezig. Verwachtingen ten opzichte van de hoogte van de opkomst zonder plicht worden weliswaar een enkele keer uitgesproken, maar nooit spreekt men zich op zorgelijke toon uit over eventuele ongelijkheid in participatie. De rationele-keuzetheorie wordt evenmin in de beraadslagingen genoemd, al kan, zoals nog zal worden uiteengezet, een van de gebruikte argumenten mogelijk met deze logica in verband worden gebracht. Over de verlaging van kosten van campagnes met het oog op kiezersmobilisatie wordt niet gesproken, althans niet zoals hiervoor is aangegeven. Eerder is van het tegendeel sprake: een van de argumenten voor afschaffing van de opkomstplicht was dat de partijen dan beter hun best zouden moeten doen om te kiezers te motiveren.

De argumenten voor en tegen invoering dan wel afschaffing van de opkomstplicht die door Nederlandse politici zijn gebruikt, blijken van een andere aard dan die van de politicoloog Lijphart, al is het mogelijk ook bij de argumenten van politici een onderscheid te maken tussen meer theoretische (d.w.z. principiële) en meer praktische argumenten.

In schematische vorm wordt de strijd vóór of tegen de opkomstplicht gevoerd vanuit twee tegenovergestelde visies of, in hedendaags jargon, *frames*. Enerzijds zijn er diegenen die stemmen zien als “een subjectief recht (...), die voor alles het belang van het individu op den voorgrond stellen en die allermeest hierop letten, dat ieder burger het recht heeft naar eigen inzicht en keus zijn biljet in de stembus te werpen” (de Vos van Steenwijk, 1912: 4). Verplanke noemt dit de subjectiefrechtelijke visie, waarin “het kiesrecht een individueel, oorspronkelijk recht van iedere burger” is. “In deze leer past het dus allerminst, wanneer de overheid de burger zou dwingen van zijn subjectief recht gebruik te maken. Zulk een dwang zou met de aard van het recht in strijd zijn” (Verplanke, 1965: 76).

Deze visie is “(...) een egoïstische, individualistische en gevaarlijke theorie, geheel in strijd met de werkelijkheid, meenen anderen” (de Vos van Steenwijk, 1912: 4). Zij stellen dat “hij die zijn stem uitbrengt oefent geen eigen subjectief recht uit, maar verricht een publieken plicht, die hem in het belang der gemeenschap en niet in zijn eigen belang is opgedragen” (de Vos van Steenwijk, 1912: 4). “Hier is geen recht van het individu, nog veel minder een aangeboren recht van ieder burger, maar vóór alles het vervullen van een plicht in het belang van den staat en de gemeenschap” (de Vos van Steenwijk, 1912: 6). Verplanke (1965: 76) noemt dit de “functietheorie” en schrijft: “In deze theorie speelt de leer der staatssoevereiniteit een rol. Het belang van de staat wordt centraal gesteld en het kiesrecht wordt gezien als een publieke functie, door de staat aan zijn onderdanen opgedragen in het belang der gemeenschap. Hier kan geen sprake zijn van een al of niet gebruik maken van dit publieke recht, maar hier gaat het om een plicht, evenals de dienstplicht en de plicht om belasting te betalen. Hier geldt het adagium: publiek recht publieke plicht”.

Het is deze laatste benadering die verwant is aan de rationele-keuzetheorie; ook in de redenering van de stemparadox wordt het belang van de staat erkend en wordt gesteld dat er geen democratie is zonder kiezers. Zonder hun inbreng kan een democratische staat niet functioneren. Het is echter niet in hun individuele belang om deze rol te vervullen. Op basis van een kosten-batenanalyse kunnen zij beter *free-rider* zijn en profiteren van baten zonder zelf kosten te maken. De oplossing is gelegen in het sleutelen aan de balans tussen kosten en baten: leg een verplichting op en stel effectief sancties op het niet-nakomen ervan. Als de kosten

van niet-stemmen hoger zijn dan die van stemmen, kan de rationele burger zich ook volgens zijn eigen logica maar beter naar het stemlokaal begeven.

De twee geschetste benaderingen staan haaks op elkaar, maar er zijn wellicht andere mogelijkheden. De Vos van Steenwijk bijvoorbeeld verwerpt beide visies en stelt: "Wij kunnen (...) tot een beter resultaat komen wanneer wij ons, van den aanvang af, van bovengenoemde stellingen losmaken en den kiezer beschouwen als een orgaan van den Staat en van den wil van den Staat. Hij is een orgaan bestemd om een ander orgaan te formeren, dat dien wil ten uitvoer zal brengen" (1912: 9). Verplanke noemt dit de "orgaantheorie": "In deze theorie is de kiezer een orgaan van de staat (Creationsorgan), bestemd om een ander orgaan te formuleren dat de staatswil ten uitvoer brengt (Willensorgan). Zonder dat proces van wilsvorming zou de staat niet functioneren, zodat de kiezer verplicht is zijn aandeel daarin te leveren" (1965: 76).

Verplanke stelt dat aanhangers van de subjectiefrechtelijke benadering vooral te vinden zouden zijn onder socialisten, van de functietheorie onder christelijk-historischen en rooms-katholieken, en dat de orgaantheorie vooral steun vindt van liberale en vrijzinnig-democratische zijde. Hij voegt echter een vierde perspectief toe, een zogenoemde volksrechttheorie voor zijn 'eigen' antirevolutionairen: "In deze gedachtegang staan overheid en volk als twee zelfstandige grootheden tegenover elkaar. Een volk met een ontwikkeld politiek bewustzijn heeft recht op vertegenwoordiging. Dit recht komt het volk als geheel, niet de individuen persoonlijk of gezamenlijk toe. De overheid dient dit recht te erkennen en het aan de kiezers zelf over te laten, of zij er gebruik van willen maken. Ook hier verdraagt zich een stemplicht niet met de aard van dit volksrecht" (1965: 76).

Deze benaderingen of *frames* ten aanzien van de opkomstplicht worden helder uiteengezet door de Commissie-Berger, wat gezien het lidmaatschap van Verplanke weinig verrassend is. Deze benaderingen speelden tevens een voorname rol in de discussie. Een aspect dat echter door Verplanke noch de commissie besproken werd, maar dat wel degelijk een rol speelde is de relatie tussen opkomstplicht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging.

3.2. *Opkomstplicht, evenredige vertegenwoordiging en het Kamerdebat van 1970*

De invoering van de opkomstplicht was onderdeel van een pakket aan veranderingen in het kiesstelsel, zoals overigens vaker de invoering van een opkomstplicht deel uitmaakt van een ruimer pakket veranderingen van de democratische

inrichting van een land (Birch, 2009: 28). In Nederland werd tegelijkertijd het algemene mannenkiesrecht ingevoerd en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging, dat het districtenstelsel verving (zie Loots, 2004). De vraag is in hoeverre de maatregelen samenhangen, in het bijzonder of de invoering van evenredige vertegenwoordiging en de opkomstplicht verbonden waren. In zijn analyse van de grondwetsherziening 1917 is Huart van dit verband overtuigd: “Geen proportionele vertegenwoordiging van staatkundige beginselen, wanneer niet alle aanhangers dier denkbeelden zich hebben uitgesproken; de stemplicht is dus haar noodzakelijk complement” (1925: 165) Deze redenering was hardnekkig; tot in de parlementaire discussie over het amendement-Schakel in 1965 klinkt dit argument, bijvoorbeeld uit de mond van Kamerlid Beernink (CHU): “Wij hebben de opkomstplicht altijd gezien als een complement van de evenredige vertegenwoordiging. De overheid wil een uitspraak van het volk en de overheid wil die uitspraak langs de weg van de evenredige vertegenwoordiging. Men wil een uitspraak die zo zuiver mogelijk is” (Handelingen der Tweede Kamer, 23 september 1965, 83).

Frappant is dat nauwelijks vijf jaar later diezelfde Beernink als Minister van Binnenlandse Zaken zijn naam zette onder de Memorie van Antwoord (10398, nr. 5, ingezonden 16 januari 1970) waarin hij trachtte de Tweede Kamer ervan te overtuigen dat opkomstplicht en evenredige vertegenwoordiging *niet* onlosmakelijk met elkaar verbonden waren: “De ondergetekende wil in de eerste plaats stellen, dat de wens om tot een opkomstplicht te geraken, beslist niet tegelijk met de invoering van ons stelsel van evenredige vertegenwoordiging is ontstaan”. Een verwijzing naar de stemplicht in 1798 en de voorstellen die in 1892 en 1896 in het kader van het districtenstelsel waren gedaan, wordt geacht deze positie afdoende te onderbouwen. Beernink moest in 1970 deze redenering wel volgen om de Kamerleden ervan te overtuigen dat evenredige vertegenwoordiging zonder opkomstplicht mogelijk was en dat de afschaffing van de opkomstplicht niet als vanzelf zou leiden tot afschaffing van de evenredige vertegenwoordiging, wat sommige Kamerleden wellicht wilden maar andere juist niet.

In het Kamerdebat van 18 februari 1970 over het voorstel om de opkomstplicht af te schaffen (Handelingen, 47ste vergadering, 1970, 2336-2369), kwam dit punt uitvoerig aan bod. Namens D’66 gaf Goudsmit aan dat die afschaffing “een eerste stap op de goede weg [is], namelijk op de weg naar verwezenlijking van andere staatsrechtelijke punten in het programma van D’66”, waaronder invoering van het districtenstelsel. Ondanks de bezwingingen van de minister en anderen die inhielden dat afschaffing van de opkomstplicht niet zou leiden tot afschaffing van de evenredige vertegenwoordiging, was Bakker (CPN) bepaald niet overtuigd: “Onze stelling is nu, dat men niet aan het ene kan gaan tornen, zonder dat er een groot gevaar bestaat dan men het andere aantast. (...) Ik heb naar voren gebracht, dat

het bestaan van de opkomstplicht een bepaalde rem is op het doorvoeren van veranderingen en dat degenen die veranderingen willen in de eerste plaats van de opkomstplicht af zullen moeten. Dit is de kern van de zaak". Deze angst was voldoende voor de CPN, na jarenlang voor moties en amendementen voor afschaffing te hebben gestemd en ondanks dat Bakker "geen sympathie voor het dwangelement" had, om tegen de afschaffing van de opkomstplicht te stemmen.

In het debat overheerste overigens voornoemde subjectiefrechtelijke visie met vrijheid als sleutelwoord. Wiebenga (PSP) achtte het kiesrecht onvervreemdbaar en vond dat "de kiezer vrij moet zijn in de wijze, waarop hij dat recht gebruikt". Jongeling (GPV) wees op de Nederlandse geschiedenis als "een relaas van strijd voor de vrijheid" en "bij deze rechten van een mondig volk past niet de opkomstdwang bij stemmingen, zoals wij die nu lange tijd hebben gekend". Van Thijn (PvdA) vond het een rare redenering dat "voorzitters van deze opkomstplicht plegen te zeggen, dat vrijheid van verkiezingen zo'n essentieel bestanddeel is van ons democratische bestel, dat zonder dit de democratie niet kan functioneren, zodat men vóór een opkomstplicht is". Koekoek (Boerenpartij) stelde onomwonden: "Daar onze partij voorstandster is van de democratie en van vrije verkiezingen voor iedereen in Nederland, zal het iedereen duidelijk zijn, dat wij ermee akkoord gaan, de opkomstplicht af te schaffen".

Schakel (ARP) had het debat mogen openen en blikte met instemming terug op de lange strijd tegen de opkomstplicht. Hij herhaalde de argumenten die Verplanke onder de noemer volksrechttheorie had gebracht: "wij staan op het standpunt, dat het kiesrecht een originair recht is, dat het volk toekomt. De stelling dat publiek recht tevens publieke plicht zou betekenen, wordt door ons weliswaar in morele zin geaccepteerd, maar niet in de formeel-juridische betekenis, niet dat de Staat het formele recht zou hebben op de dienst van de burger in deze sector". Hij noemde tevens een argument dat verder niet vaak terug te vinden is in het debat: "Mijn fractie staat op het standpunt, dat men niet geïnteresseerde burgers niet naar de stembus moet dwingen. Men loopt altijd het risico, dat de gedwongen niet geïnteresseerde burger het je inpeert door op folkloristische of extremistische groeperingen te stemmen".

Het was aan de KVP om uit te leggen waarom men van positie was veranderd. Kolfschoten (KVP) was er bepaald vaag over: "Overigens is men zelfs in mijn kring, waar vroeger heel andere opvattingen heersten met betrekking tot de opkomstplicht, ten gevolge van allerlei maatschappelijke ontwikkelingen, gewijzigde opvattingen, aanpassingen en bijstellingen, die men in zijn ontwikkeling ontdekt en nodig heeft, wat meer genuanceerd gaan denken over deze bijzondere manier van proberen om onze volksvertegenwoordiging in stand te houden". Bakker

(CPN) had zo zijn eigen verklaring voor de katholieke ommezwaai, namelijk “het algemene besef bij de katholieken met name, dat zij niet meer verplicht zijn om op de K.V.P te stemmen. Het gevolg daarvan is, dat de K.V.P er geen belang bij heeft om degenen, die een broertje dood aan haar hebben en die zich tot nu toe min of meer verplicht voelden om op de K.V.P te stemmen, naar de stembus te halen. Zij ziet deze personen liever thuis blijven”.

De liberalen waren zoals vaker verdeeld over de opkomstplicht. De meerderheid der VVD-fractie was tegen. Woordvoerder Koning sloot zich overigens niet aan bij het vrijheidsprincipe, maar stelde: “Ik ben met de heer Schakel van mening, dat publiek recht tegelijkertijd publieke plicht is. Dit betekent niet, dat men die verplichting met een strafsancie moet afdwingen. De verplichting is (...) van morele aard; zij is dezelfde aard, als de verplichting, die in feite op ieder rust om zijn ouders te eerbiedigen. Dergelijke zedelijke oordelen hebben wij tegenwoordig in de wetgeving niet meer nodig”. Hij had trouwens geconstateerd dat “de verplichting niet leeft in het rechtsbewustzijn”. Fractievoorzitter Geertsema, tevens burgemeester van Wassenaar, was een van de weinige pleiters voor handhaving van de opkomstplicht. Hij zag een “duidelijke samenhang (...) tussen het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en de opkomstplicht”, maar veel belangrijker voor hem waren de consequenties van afschaffing. Onder verwijzing naar de lage opkomst bij de studentenverkiezingen was hij bang dat dan diegenen die van mening zijn “dat het allemaal zo wel goed gaat” thuis zouden blijven en dat er bijgevolg “een overrepresentatie van extreme groeperingen, een overrepresentatie ook van de daadwerkelijke tegenstanders van de democratie” zou ontstaan. De CHU, of althans een deel daarvan, handhaafde haar traditionele standpunt dat een opkomstplicht “nodig is voor een bevredigend functioneren van de democratie. Voor ons is kiesrecht een recht van de burgers om mee te werken aan een zo goed mogelijk democratie, waarvan de opkomstplicht het complement is”, in het bijzonder onder evenredige vertegenwoordiging. Een ander deel van de CHU-fractie meende dat de tijden waren veranderd en had er vertrouwen in dat de opkomst bij afschaffing van de opkomstplicht “geen aanmerkelijke daling” zou laten zien.

Naast vooral principiële argumenten blijkt het Kamerdebat aldus enkele meer praktische argumenten voor maar bovenal tegen de opkomstplicht op te leveren, deels al te vinden in het rapport van de Commissie-Berger (1967: 22). Sommige partijen waren reeds lange tijd tegen de opkomstplicht op basis van subjectiefrechtelijke of volksrechtprincipes. Andere meenden dat de opkomstplicht niet effectief uitgevoerd kon worden en dat een gebrekkige uitvoering de positie van de overheid ondermijnde. In de jaren zestig en onmiddellijk daarna overheersten ook de ideeën van vrijheid de ideeën van plicht, zij het dat slechts op beperkte wijze uit de Kamerstukken en -debatten blijkt in hoeverre ‘de jaren zestig’ een rol hebben

gespeeld in het denken van de volksvertegenwoordiging. De opkomst en het succes van de Boerenpartij en D'66 kwamen als een schok voor vooral KVP en CHU, partijen die de opkomstplicht lang hadden verdedigd. Alleen de communist Bakker waagde zich openlijk aan de suggestie dat de KVP van mening was veranderd, omdat de opkomstplicht haar niet langer electoraal voordeel opleverde. Verder blijkt dat, terwijl Geertsema bang was dat tevreden kiezers thuis zouden blijven, verschillende Kamerleden bang waren dat de opkomstplicht ontevreden kiezers naar het stemlokaal zou jagen, die alsdan wellicht voor partijen als Boerenpartij en D'66 stemden. Het is in dit verband ironisch voor laatstgenoemde Democraten dat het verwezenlijken van een van de programmapunten uiteindelijk stemmen kostte (Irwin, 1974; Irwin & van Holsteyn, 2005), terwijl geen andere voorgestelde staatkundige vernieuwing ooit tot stand werd gebracht.

4. Verwachtingen over en effecten van gevolgen afschaffing opkomstplicht

In verband met de door Lijphart opgeworpen vraag of de Kamerleden de gevolgen van de afschaffing van de opkomstplicht hadden (kunnen) voorzien, moet eerst worden nagegaan wat hun verwachtingen waren. Opvallend is echter dat nergens in de stukken van de Commissie-Berger, de Commissie-Cals-Donner, de Memorie van Toelichting en Memorie van Antwoord, en de Handelingen van de Tweede Kamer enige verwachting van een eventuele opkomstdaling uitvoerig wordt behandeld. Minister Beernink sprak in zijn bijdrage aan het debat weliswaar de overtuiging uit dat de politicologen in het land wel onderzoek zouden doen na afschaffing van de opkomstplicht, maar niet over onderzoek naar wat men kon *verwachten*.

De uitgesproken verwachtingen zijn dan ook summier. Wiebenga – “Is het niet hoogst noodzakelijk, dat wij komen tot een grondig onderzoek naar de motivatie van het kiezersgedrag?” - toonde interesse in het vraagstuk: “Als minder dan bij voorbeeld 70 percent zou opkomen, dan zouden wij dat moeten zien als een symptoom van een ziekte, welke wij dan zouden moeten aanduiden als gebrek aan politieke belangstelling”. Hiervoor is al gemeld dat enkele CHU-ers er vertrouwen in hadden dat “geen aanmerkelijke daling” van opkomst zou plaatsvinden. Slechts Jongeling was concreet in zijn verwachting: “Ik twijfel er niet aan, dat de overgrote meerderheid van het Nederlandse volk bij verkiezingen zal blijven opkomen. Onder vigeur van de opkomstdwang gaat op het ogenblik 95 pct. van de kiezers stemmen. Een zeer recente enquête wees uit, dat de opkomst 88 pct. zou bedragen bij volkomen vrijheid op dit punt. De terugval is dus niet zo groot” (Handelingen, 47ste vergadering, 1970, 2340). Het is onduidelijk waar hij zijn nauwkeurige ver-

wachting vandaan haalde; het genoemde percentage lijkt althans niet afkomstig van de belangrijkste onderzoeken uit die jaren. Koekoek sprak overigens zijn twijfel aan deze specifieke verwachting uit “want de resultaten van onderzoekingen stemmen heel vaak niet met de werkelijkheid overeen” (2355). Hoewel hij misschien gelijk had, was zijn geloofwaardigheid in de Kamer aanzienlijk minder dan die van de gezaghebbende Jongeling.

Onbekend is of en hoezeer Wiebenga, Jongeling, de CHU-ers en de overige Kamerleden schrokken van en welke conclusies zij trokken toen bij de eerste verkiezing zonder verplichting de opkomst daalde van ruim boven de 90% tot onder de 70%. Bij de Kamerverkiezingen van 1971 viel de opkomst terug naar 79,1% van 94,9% in 1967. De terugval was beduidend groter dan de vage vermoedens en schaarse cijfers in de beraadslagingen deden vermoeden. Het is duidelijk dat, voor zover de Kamerleden verwachtingen hadden over de opkomstdaling, deze ruim bezijden de werkelijkheid waren.

En zij hadden het toch echt (beter) kunnen weten! Al in 1956 had een staatscommissie NIPO-resultaten gepubliceerd die aangaven dat 78% ‘toch’ een stem zou uitbrengen als men niet verplicht was naar het stembureau te gaan (*De Nederlandse Kiezer*, 1956: 80). Rond de verkiezingen van 1967 werd door onderzoekers van de Vrije Universiteit (VU) de eerste grootschalige landelijke academische verkiezingsenquête gehouden. Na een vraag of men het juist of onjuist vond dat de wet verplichtte bij verkiezingen naar het stembureau te gaan (70% juist, 28% onjuist), volgde de vraag “En als het nu eens niet verplicht was, zou u dan toch uw stem uitbrengen of niet?”. Hierop antwoordde 82% te gaan stemmen, 16% zei dat niet te doen (*De Nederlandse Kiezers in 1967*, 1967: 56). Ten derde was er het met ruime publiciteit gepaard gaande onderzoek waarvan verslag werd gedaan in een serie artikelen in het populaire weekblad *Revu* tussen 17 december 1966 en 21 januari 1967. Hier bleek 69% voor de opkomstplicht en 30% tegen. En op de vraag: “Als er bij de volgende Tweede Kamerverkiezingen géén opkomstplicht was, zou u dan in ieder geval, misschien, waarschijnlijk niet of in geen geval gaan stemmen?”, gaf 74% aan in ieder geval te gaan stemmen, 12% misschien en zou 7% in geen geval stemmen (*Politiek in Nederland*, 1967: 27). Op basis van dergelijke cijfers zou men een opkomst tussen 74% en 93% verwachten. Wellicht dat men 40 jaar geleden dacht dat de opkomst dan bij de 93% zou liggen, maar op basis van latere ervaringen met dergelijke gegevens dient men veeleer te verwachten dat niet meer dan de helft van de ‘misschien’-categorie zou stemmen – de 80% die dan resulteert is evenals de uitkomst van de twee andere onderzoeken zeer dichtbij de 79,1% opkomst van 1971 bij de eerste Kamerverkiezingen zonder opkomstplicht. Nogmaals: het is en blijft onduidelijk waar Jongeling zijn beduidend hogere 88% vandaan haalde.

Lijphart vraagt zich tevens af of politicologen Kamerleden “op de waarschijnlijkheid” van een lagere opkomst hadden moeten en kunnen wijzen. Of zij het hadden moeten doen, is afhankelijk van de maatschappelijke rol die men voor politicologen en wetenschappers in het algemeen ziet. Zij hadden het in ieder geval misschien wel kunnen doen, eerst en vooral de onderzoekers van de VU die immers in hun omvangrijke onderzoek tal van relevante gegevens tot hun beschikking hadden.

Die VU-gegevens, die goeddeels verloren zijn gegaan, hadden wellicht ook een antwoord kunnen geven op de overige vragen die Lijphart stelt over te verwachten gevolgen van afschaffing van de opkomstplicht. In dit themanummer herhaalt Lijphart de zorg die hij in zijn APSA-toespraak uitte, namelijk dat de “over- en ondervertegenwoordiging in het bijzonder bedenkelijk is omdat toch al bestaande klassenverschillen” bij afschaffing “nog verder vergroot worden”. Naast klassenverschillen noemt hij leeftijdsverschillen als zorgelijk. Impliciet wordt de vraag gesteld of Kamerleden het ontstaan van dergelijke verschillen redelijkerwijs hadden kunnen verwachten en of politicologen ze hiervoor hadden kunnen waarschuwen.

Zoals gezegd hadden de VU-onderzoekers de beste gegevens om hierop een antwoord te geven. Daarnaast was er de *Revu*-enquête uit 1966; die data zijn gebruikt in analyses die begin jaren '70 zijn gepubliceerd (Irwin, 1972; 1974; zie ook Irwin & van Holsteyn, 2005). Die publicaties dateren weliswaar van na de afschaffing van de opkomstplicht, maar het databestand waarop de publicaties rusten was tijdig gereed en beschikbaar. Enkele zeer eenvoudige analyses, zoals die in de aanloop van het debat, zelfs in een tijd van de ponskaart als gegevensdrager, zonder veel moeite hadden kunnen zijn uitgevoerd, worden hier gepresenteerd om te bekijken of men de zorgen van Lijphart had kunnen zien aankomen. In Tabel 1 worden de percentages van respondenten in 1966 die naar eigen zeggen “in ieder geval” zouden stemmen uitgesplitst naar opleiding en leeftijd. Deze percentages worden vergeleken met de percentages die in kiezersonderzoeken uit 1970 en 1971 door politicologen werden gehouden, onder erkenning van het feit dat dergelijke onderzoeken zo goed als altijd een overschatting van de feitelijke opkomst laten zien. Voor de vergelijking van onderscheiden groepen is een dergelijke vertekening echter minder relevant.

TABEL 1. Opkomst (%) bij verkiezingen: verwachtingen en praktijk, naar opleiding en leeftijd.

	opkomst naar (hoogste) opleidingsniveau					
	lager onderwijs	enig lager beroepsonderwijs	enig voortgezet/ beroepsonderwijs	voortgezet onderwijs	enig hoger onderwijs	hoger onderwijs
zou in ieder geval stemmen (1966)	73	-	78	89	-	88
opkomst 1970	66	68	71	78	-	82
opkomst 1971	85	-	86	93	91	94

	opkomst naar leeftijdsgroepen					
	17-20	21-24	25-29	30-39	40-64	65+
zou in ieder geval stemmen (1966)	57	74	76	75	78	79
opkomst 1970	58	57	67	72	78	76
opkomst 1971	-	76	84	86	89	92

De resultaten van de vergelijking van opkomst naar opleiding en leeftijd zijn duidelijk. De cijfers uit 1966 laten zien dat men bij afschaffing van de opkomstplicht kon verwachten dat aanzienlijke verschillen in opkomst zouden ontstaan naar de hoogte van de opleiding en de leeftijd der kiesgerechtigden. Het is lastig om opleidingscategorieën volledig vergelijkbaar te maken, maar de grote lijn en de verbanden zijn helder. In 1966 zei 73% van diegenen met slechts lagere school dat zij in ieder geval zouden stemmen, terwijl 88% van diegenen met een hoge opleiding dat beweerde. Na afschaffing van de opkomstplicht liep de in kiezersonderzoek gerapporteerde opkomst respectievelijk van 66% naar 82% voor de Statenverkiezingen van 1970 en van 85% naar 94% voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1971.

Op basis van de *Revu*-enquête zou men de verschillen in opkomst tussen jonge en oude kiezers overigens mogelijk hebben onderschat. Hoewel onder de jongste groep burgers, die in 1966 nog niet stemgerechtigd was, slechts 57% (of zelfs maar 55%; zie *Politiek in Nederland*, 1967: 27) meende in ieder geval te zullen stemmen, is het verschil tussen de overige leeftijdsgroepen niet meer dan 5%. In latere onderzoeken in 1970 en 1971 ligt het verschil boven de 15%.

De vrees van Lijphart voor opkomstverschillen naar klasse (hier met opleiding als indicator) en leeftijd had aldus voorspeld kunnen worden op basis van beschikbare gegevens en uiterst simpele analyses. Ook andere uit de literatuur bekende verbanden over opkomst mochten worden verwacht, bijvoorbeeld dat partijen die het moesten hebben van gereformeerde kiezers minder te vrezen hadden van afschaffing van de opkomstplicht dan andere partijen. Onder gereformeerden was 85% in ieder geval van plan om te stemmen, terwijl slechts 75% van de rooms-katholieken en 78% van de hervormden zo dacht; van diegenen zonder religieuze voorkeur was slechts 71% zeker te stemmen zonder verplichting daartoe. De Kamerleden van de AR, die altijd op principiële gronden tegen een opkomstplicht waren, hadden als bijkomend voordeel dus weinig praktische redenen te vrezen voor de gevolgen bij afschaffing. Anderzijds is er iets te zeggen voor de suggestie van Bakker dat de KVP haar mening had veranderd omdat zij niet voldoende meer op de katholieke kiezers kon of durfde te rekenen.

Meer dan zogenaamde achtergrondvariabelen als opleiding/klasse, religie of leeftijd, toont onderzoek naar opkomst het belang van houdingen om te verklaren of men wel of niet stemt (zie onder veel meer Aarts, 1999). Van groot belang zijn de belangstelling die men heeft voor de politiek en de houding die men heeft ten opzichte van politiek en politici. Het onderzoek van Attwood Statistics voor de *Revu*-serie bevatte twee vragen die met belangstelling te maken hebben, althans met het volgen van politiek nieuws, en drie die een houding ten opzichte van politieke partijen en Kamerleden dienden te meten. Tabel 2 bevat de relaties tussen

deze aspecten en de overtuiging dat men zou stemmen al werd de plicht daartoe afgeschaft.

TABEL 2. **Verwachte opkomst (%) naar enkele indicatoren van politieke belangstelling en cynisme, 1966.**

	zou bij afschaffing van opkomstplicht in ieder geval stemmen
a) in de krant lezen over politiek	
– regelmatig	87
– nu en dan	77
– af en toe	73
– lees geen krant	66
b) op televisie kijken over politiek	
– kijkt wel	82
– kijkt niet	68
– kijkt/heeft geen televisie	74
c) Houden de politieke partijen zich in het algemeen aan de beloften die zij bij de verkiezingen doen?	
– ja	76
– dat verschilt van partij tot partij	78
– nee	74
d) Vindt u dat er tussen de grote politieke partijen eigenlijk weinig verschil bestaat, als men kijkt naar wat ze doen?	
– nee	79
– ja	74
e) Bent u het eens met de bewering dat onze Kamerleden weinig begrip hebben van wat er onder de mensen leeft?	
– oneens	80
– eens	75
– helemaal eens	72

De ARP-er Schakel wint het pleit van de VVD-er Geertsema: de vrees van Geertsema dat juist tevreden kiezers weg zouden blijven, vindt geen steun in deze (en latere; vgl. o.a. Dekker, 2002) cijfers. Het zijn geïnteresseerde burgers die meer zijn geneigd om te stemmen dan ongeïnteresseerde. Wellicht opvallender zijn de erg zwakke verbanden met houdingen ten opzichte van partijen en Kamerleden, al moet worden aangetekend dat bij de gebruikte vragen mogelijk niet de meest gelukkige formulering is gekozen. Mensen die vinden dat de partijen zich niet aan hun verkiezingsbeloften houden blijken nauwelijks minder geneigd om te (blijven) stemmen dan mensen die dat niet vinden. Mensen die vinden dat er weinig verschil is tussen de grote partijen zeggen vrijwel even vaak dat zij na afschaffing van de opkomstplicht toch zouden stemmen als mensen die wel verschil zien. Iets groter is het gat tussen de mensen die het helemaal eens zijn met de bewering dat Kamerleden weinig begrip hebben voor wat onder de mensen leeft dan mensen die het hiermee oneens zijn, maar het verschil in opkomst is toch nog slechts 8%. Al

deze verschillen zijn kleiner dan de verbanden die werden gevonden bij de eerste verkiezingen zonder opkomstplicht in 1970 (Irwin, 1972; Irwin & van Holsteyn, 2005).

5. Slotopmerkingen

De opkomstplicht in Nederland heeft een lange geschiedenis die ruim tweehonderd jaar geleden begonnen is. Het kortstondige bestaan ervan ten tijde van de Bataafse Republiek was overigens mogelijk al vergeten, toen de discussie erover rond de (her)invoering aan het einde van de negentiende eeuw oplaaide in verband met de uitbreiding van het (mannen)kiesrecht. Een opkomstplicht werd ingevoerd in 1917, als onderdeel van een ruimer pakket politiek-electorale maatregelen dat onder meer het algemeen mannen- en de mogelijkheid van algemeen vrouwenkiesrecht en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging bevatte. Het debat over de opkomstplicht verstomde hierna echter niet; de halve eeuw na invoering kent namelijk tal van pogingen om van de opkomstplicht af te komen. Dat lukte uiteindelijk ook, in 1970. Weer ongeveer een kwart eeuw later is het onder anderen Arend Lijphart die de discussie over de opkomstplicht in wetenschappelijke kring, eerst in Nederland en vervolgens internationaal, wederom heeft aangewakkerd.

In de inleidende beschouwing van dit themanummer stelt Lijphart naast algemene vragen enkele vragen specifiek over de (afschaffing van de) opkomstplicht in Nederland. Hij meent dat er geen groot nationaal debat is geweest over de afschaffing ervan en vraagt zich – tot op enige hoogte retorisch, zo lijkt het – af of dit anders zou zijn geweest als men meer en beter zou hebben geweten over de gevolgen die afschaffing met zich brengen zou. Hij doelt daarbij primair op een lagere(re) opkomst, verschillen in opkomst tussen onderscheiden groepen binnen de samenleving, en vooral op verschillen tussen sociale klassen en leeftijdsgroepen. Voor het democratische gehalte van het bestel en in termen van representativiteit zou een langs die lijnen gedifferentieerde opkomst problematisch kunnen zijn. Lijphart vraagt zich tevens af of bijvoorbeeld politicologen toentertijd voor de consequenties hadden kunnen (en misschien moeten) waarschuwen. Deze op de afschaffing van de opkomstplicht in Nederland gerichte vragen zijn leidraad geweest voor onze bijdrage (zie ook Aarts, 2001). En we hebben moeten constateren dat de primair aan uitkomsten gerelateerde argumenten die Lijphart, en met en na hem anderen (zie voor een overzicht Birch, 2009), hebben aangevoerd eigenlijk nauwelijks een rol hebben gespeeld in de parlementaire discussie rond de afschaffing van de opkomstplicht. Er was opvallend weinig oog voor de consequenties die afschaffing met zich zou brengen. Politicologisch onderzoek heeft al helemaal geen

rol in de discussie gespeeld. Het parlementaire discours was en bleef in hoge mate normatief, zoals in Nederland bijvoorbeeld ook het geval was in het debat over het vrouwenkiesrecht.

De aanzienlijke discrepantie tussen de termen waarin het debat over de afschaffing van de opkomstplicht in Nederland is gevoerd enerzijds en de vragen die Lijphart hieromtrent veertig jaar later stelt anderzijds, is opmerkelijk. Er zijn ten minste drie redenen aan te voeren die deze discrepantie tussen zwaarwegende argumenten toen en nu verklaren of althans meer begrijpelijk maken. Lijphart vraagt zich af, bijvoorbeeld, of politicologen voor de gevolgen van afschaffing hadden kunnen waarschuwen. Die vraag kan slechts beantwoord worden vanuit de situatie van toen: wij mogen niet vergeten dat de Nederlandse politicologie zich in 1970 in een uiterst prille opbouwfase bevond. Hoewel de zogenoemde Zevende Faculteit, de latere Faculteit der Politieke en Sociale Wetenschappen, aan toen nog de Gemeente Universiteit te Amsterdam in 1947 werd opgericht, was deze zeer aanzienlijk kleiner dan later het geval zou zijn. Er was nog een enkele hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en de Rijksuniversiteit Leiden – Lijphart zelf werd trouwens in 1968 in Leiden benoemd, als hoogleraar internationale betrekkingen – maar de opleidingen politicologie aan deze universiteiten zouden pas echt tot volle bloei komen na 1970 (vgl. Daalder, 1997).

Nationaal en internationaal was de politicologie in de jaren zestig sterk in beweging. In deze jaren manifesteerde zich wat door Dahl in zijn presidentiele rede voor de APSA de *behavioral approach* is genoemd (Dahl, 1961). De centrale vragen binnen het vakgebied veranderden van vragen rond de formele inrichting en werking van instituties naar vragen rond houdingen en gedrag van de (politiek-bestuurlijke) elite zowel als van de massa en het electoraat, en de consequenties van de werking van instituties voor die houdingen en gedragingen. De vragen die Lijphart nu dan ook stelt over het effect van de afschaffing van de opkomstplicht op de gedragingen van burgers en eventueel in het verlengde ervan volksvertegenwoordigers en beleidsmakers begonnen pas iets voor en rond 1970 een belangrijke rol te spelen binnen de politicologie en het empirische politicologische onderzoek in Nederland. Hiervoor wezen we op het eerste grootschalige landelijke verkiezingsonderzoek uitgevoerd door politicologen van 1967; in 1968 werd de eerste grootschalige enquête georganiseerd onder leden van de Tweede en Eerste Kamer.

Naast deze veranderingen binnen het vakgebied en rond opleidingen politicologie, die te laat kwamen om de vragen van Lijphart op de nu bekende sociaalwetenschappelijke, empirische wijze tijdig te kunnen beantwoorden, en deels ook als consequentie daarvan, is het parlement zelf veranderd. Het percentage acade-

misch gevormde leden van de Tweede Kamer is altijd hoger geweest dan het vergelijkbare percentage in de bevolking als geheel. Daarbinnen hebben lange tijd juristen een dominante rol gespeeld; pas in 1967 kwam het percentage juristen onder de academici in de Tweede Kamer onder het vijftig procent. Na de Tweede Wereldoorlog was het in eerste instantie de opmars van economen geweest die de dominantie van juristen en theologen in de Kamer had weten te doorbreken (van den Berg, 1983: 142-3). In 1970, toen wat later de laatste discussie over de afschaffing van de opkomstplicht bleek plaatsvond, waren van de 86 academici in de Kamer 47 (mede) jurist en 36 econoom van opleiding; slechts 7 Kamerleden hadden een politiek-sociale opleiding gevolgd. Met de groei van de politicologie en verwante sociaalwetenschappelijke opleidingen is hun aantal gestegen tot 26 van de 92 academici in 2006, terwijl het aantal juristen en economen gestaag is gedaald tot respectievelijk 25 en 10 (van den Berg, 2007: 154). Deze samenstelling van de Kamer over de tijd maakt het heel goed mogelijk dat ongeveer veertig jaar geleden de het Kamerdebat dominerende juristen het debat wensten te voeren in vooral formele en rechtsstatelijke termen van rechten en plichten, terwijl vragen naar praktische effecten en feitelijke gevolgen, die vanuit sociaalwetenschappelijke hoek zeker zo relevant zouden worden geacht, niet of nauwelijks aan bod kwamen.

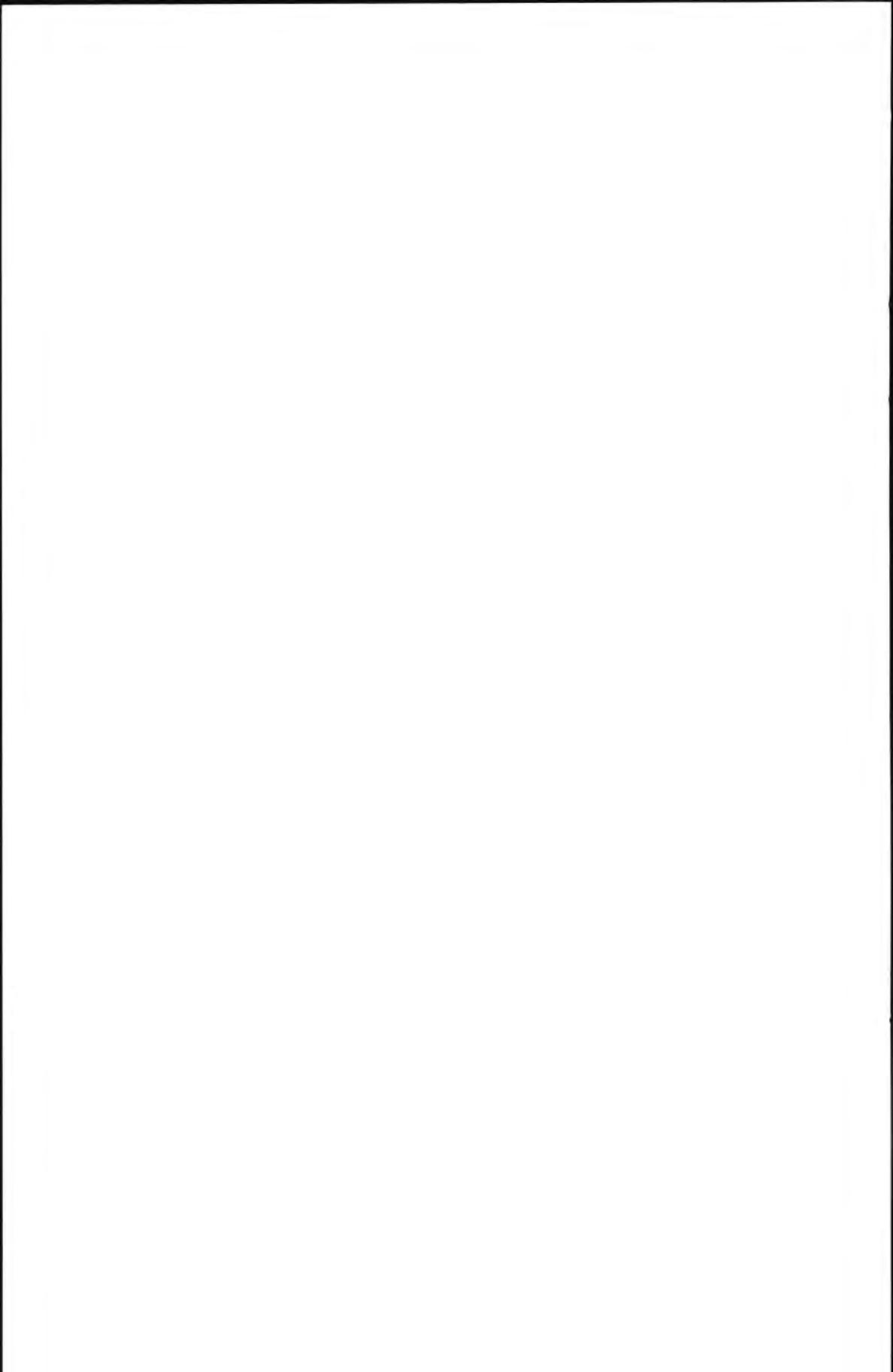
Zeker, onze duiding van de discrepantie tussen argumenten in het debat van toen en de vragen van nu is speculatief. Maar de geschetste veranderingen in volk en volksvertegenwoordiging maken het wel begrijpelijk dat de discussie rond de afschaffing van de opkomstplicht voor 1970 eerst en vooral gericht was op juridische kwesties betreffende rechten en plichten van burgers versus de staat. Veertig jaar later kan men zich afvragen of de inzet en uitkomst van het debat over die afschaffing anders zou zijn geweest als men meer over de consequenties ervan zou hebben geweten en hebben nagedacht. Maar ja, dergelijke vragen naar feitelijke gevolgen maakten nu eenmaal nauwelijks deel uit van het *frame* en sterk normatieve discours waarmee de toenmalige hoofdrolspelers het vraagstuk van opkomst en opkomstplicht benaderden. De discussie van nu is niet de discussie van toen, de argumenten van het verleden laten zich moeilijk voegen in de antwoorden op de vragen van het heden.

Bibliografie

- Aarts, C.W.A.M. (1999). *Opkomst bij verkiezingen*. Enschede: Universiteit Twente.
 Aarts, K. (2001). Dertig jaar later: De empirische houdbaarheid van argumenten voor en tegen opkomstplicht, *B en M*, 28 (2), 80-94.

- Berg, J.Th.J. van den (1983). *De toegang tot het Binnenhof: De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849-1970*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
- Berg, J.Th.J. van den (2007). Parlementariërs in tijden van politieke turbulentie. In K. Aarts, H. van der Kolk & M. Rosema (Eds.), *Een verdeeld electoraat: De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (pp. 139-164). Utrecht: Het Spectrum.
- Birch, S. (2009). *Full Participation: A Comparative Study of Compulsory Voting*. Manchester: Manchester University Press.
- Boer, B. de, et al. (2000). Kroniek 1999: Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1999. In G. Voerman (Ed.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1999* (pp. 13-92). Groningen: DNPP.
- Commissie-Berger (1967). *Rapport van de adviescommissie opkomstplicht*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij.
- Daalder, H. (1986). Zestig jaar Nederland (1926-1986). In J.H.J. van den Heuvel et al. (Eds.), *Een vrij zinnige houding: De VPRO en Nederland 1926-1986* (pp. 11-71). Baarn: Ambo.
- Daalder, H. (1997). *Universitair Panopticum: Herinneringen van een gewoon hoogleraar*. Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers.
- Dahl, R. (1961). The Behavioral Approach in Political Science: Epitaph for a Monument to a Successful Protest. *American Political Science Review*, 55 (4), 763-772.
- De Nederlandse Kiezer* (1956). *De Nederlandse Kiezer: Een onderzoek naar zijn gedragingen en opvattingen*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij- en Uitgeverijbedrijf.
- De Nederlandse Kiezers in 1967* (1967). *De Nederlandse Kiezers in 1967: Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête*. Amsterdam/Brussel: Agon Elsevier.
- Dekker, P. (Ed.) (2002). *Niet-stemmers: Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Downs, A. (1957). *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper.
- Huart, F.J.A. (1925). *Grondwetsherziening 1917 en 1922*. Arnhem: S. Gouda Quint.
- Irwin, G.A. (1972). *Political Attitudes and Compulsory Voting in the Netherlands*. Paper prepared for presentation at the Midwest Political Science Association, Chicago, USA, 28 April 1972, 34 pp.
- Irwin, G.A. (1974). Compulsory Voting Legislation: Impact on Voter Turnout in the Netherlands. *Comparative Political Studies*, 7 (3), 292-315.
- Irwin, G.A. & Holsteyn, J.M.M. van (2005). *Scarfman's Parcel. Old and New Thoughts on the Abolition of Compulsory Voting in the Netherlands*. Paper prepared for symposium Le Vote Obligatoire, Lille, France, 20/21 Octobre 2005, 47 pp.
- Kaam, B. van (1964). *Parade der mannenbroeders: Protestants leven in Nederland 1918-1938*. Wageningen: Zomer & Keunings.
- Klinken, G. van (2003). *Actieve burgers: Nederlanders en hun politieke partijen 1870-1918*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.

- Lijphart, A. (1995). Civic Politics and Democratic Institutions: A Plea for the (Re-)Introduction of Compulsory Voting, in: M.L.J. Wissenburg (Ed.), *Civic Politics & Civic Society: Proceedings* (pp. 13-28). Nijmegen: University of Nijmegen.
- Lijphart, A. (1997). Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma, *American Political Science Review*, 91 (1), 1-14.
- Loots, J. (2004). *Voor het volk, van het volk: Van districtenstelsel naar evenredige vertegenwoordiging*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Marijnissen, J. (1999). De opkomstplicht moet weer ingevoerd worden, *NRC Handelsblad*, 5 maart 1999.
- Oversloot, H., Holsteyn, J. van & Berg, G.P. Van den (2002). Against All: Exploring the Vote 'Against All' in the Russian Federation's Electoral System. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 18 (4), 31-50.
- Politiek in Nederland* (1967). *Politiek in Nederland: Vrijheid, provo's, volksstemming, Revu*, 7 januari 1967, 20-29.
- Post, H. (2009). *In strijd met de roeping der vrouw: De Staatkundig Gereformeerde Partij en het vrouwenkiesrecht*. Heerenveen: Groen.
- Selb, P. & Lachat, R. (2009). The More, the Better? Counterfactual Evidence on the Effect of Compulsory Voting on the Consistency of Party Choice. *European Journal of Political Research*, 48 (5), 573-597.
- Velde, H. van der (1994). *Vrouwen van de partij: De integratie van vrouwen in politieke partijen in Nederland*. Leiden: DSWO Press.
- Verboom, R. (1967). Kiesplicht: een politiek strijdpunt in de socialistische beweging. *Socialisme en Democratie*, 24, 169-189.
- Verplanke, C.J. (1965). De opkomstplicht. *Antirevolutionaire Staatkunde*, 35, 75-98.
- Vos van Steenwijk, R.H. de (1912). *Stemplicht*. Leiden K. Vilders.

Opkomstplicht in Vlaanderen: een gespreide slagorde?

Onderzoek naar de gelaagdheid van houdingen
ten aanzien van de opkomstplicht

Dries Verlet, Ann Carton en Marc Callens

ABSTRACT

Belgium is one of the advanced Western democracies with compulsory voting. There is continuing scholarly and societal debate on this feature of the electoral system, however, both from a normative and an empirical perspective. One argument in favor of compulsory voting is that it more or less guarantees the inclusion of all citizens of the political system, at least at election time. This paper addresses this argument in an empirical way on the basis of a 2007 survey from Flanders, by analyzing the potential drop outs at various layers of the political system and in different geographical locations in the case of the abolition of compulsory voting. It concludes that without the system of compulsory voting some particular groups of citizens will turn out in lower numbers than other groups. In the explanation of these diverging levels of turnout individual level characteristics are most important, e.g. political powerlessness, level of education, gender, age, as well as societal involvement and political preference. As a result of the abolition of compulsory voting the Flemish electorate will show itself in a differing electoral order of battle.

KEYWORDS: compulsory voting, Belgium, turnout, multi level context

---

1. Inleiding

Het al dan niet verdedigen van de stemplicht of opkomstplicht – hier: de plicht om te komen opdagen – is blijvend voer voor debat onder politici, academici en andere geïnteresseerden. Dit debat draait niet slechts om de feiten. Uit de beschikbare literatuur blijkt tevens de normatieve geladenheid van de thematiek. Over dat laatste aspect willen we ons echter hier niet uitspreken; we concentreren ons op de empirische kant van het vraagstuk. In de argumentatie voor en tegen de

opkomstplicht verwijst men naar het profiel van diegenen die al dan niet zouden afhaken bij het afschaffen van de opkomstplicht. In onze empirisch georiënteerde bijdrage wensen we dit beeld scherp te stellen voor Vlaanderen: hoe is het feitelijk gesteld met de houding tegenover de opkomstplicht? Hierbij willen we vooral ook aandacht schenken aan de diversiteit in beleidsniveaus alsook aan de mogelijke samenhang met omgevingskarakteristieken naast individuele karakteristieken van de respondenten. Onze centrale probleemstelling is dan ook gericht op de schets van het profiel van de afhakers bij een eventuele afschaffing van de opkomstplicht (in Vlaanderen). De data zijn afkomstig van de survey 'Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen' (SCV-survey).

Wat de genoemde verschillende beleidsniveaus betreft, werd in de SCV-survey gevraagd naar de houding tegenover opkomstplicht op lokaal, provinciaal, Vlaams, federaal én Europees niveau. Een vergelijking tussen deze vijf bestuurs- en beleidsniveaus is aldus mogelijk. Op die manier kan de eventuele gelaagdheid in de houding tegenover de opkomstplicht worden geëxploreerd en geanalyseerd. Is bijvoorbeeld het enthousiasme om te gaan stemmen noemenswaardig lager naargelang de spreekwoordelijke afstand tussen de burger en het betreffende beleidsniveau groter wordt, of is daarvan geen sprake? Eerder onderzoek (o.a. Lijphart, 1997) toonde verschillen in de opkomst naar gelang van het beleidsniveau waarop de verkiezingen betrekking hebben. Maar geldt dit ook hier en nu voor de houding tegenover de opkomstplicht op de verschillende bestuursniveaus in Vlaanderen?

Hoewel door middel van de gebruikte survey hoofdzakelijk karakteristieken van individuen in kaart worden gebracht, is er eveneens een koppeling mogelijk met gegevens over de gemeente of stad waarin men woont. Op die manier kunnen we factoren (variabelen) van een hoger niveau in onze analyse opnemen en is als het ware een geografische analyse van die houdingen mogelijk. Door middel van een multilevelanalyse kunnen we dan ook nagaan wat het relatieve belang is van die individuele dan wel gemeentelijke karakteristieken of kenmerken.

In wat volgt bekijken we allereerst enkele aspecten van het profiel die in eerdere studies over opkomstplicht al aan bod zijn gekomen. De elementen in deze profielschets die onze aandacht verdienen, vinden we onder meer terug in empirische studies en in discussies tussen voor- en tegenstanders van de plicht om op te komen bij verkiezingen. De nadruk in onze bijdrage ligt zoals gezegd evenwel op het empirische deel. We bespreken er de houding tegenover de opkomstplicht op de uiteenlopende bestuurs- en beleidsniveaus. In dit empirische deel schetsen we een profiel op grond van een diversiteit aan individuele karakteristieken. Vervolgens staat de band met karakteristieken van de gemeente waarin de respondenten wonen centraal. Dit alles brengt ons tot de conclusie van ons verhaal.

2. Elementen voor een profielschets: een elite?

België is het eerste Europese land waarin de opkomstplicht op nationaal niveau werd ingevoerd (Malkopoulou, 2009). Meer specifiek werd de opkomstplicht van kracht in 1893. Het was een van de elementen in de toenmalige grote veranderingen van het Belgische kiessysteem. Toen al was er overigens veel discussie over de opportuniteit om die algemene opkomstplicht in te voeren. Het is een discussie die met een zekere regelmaat weer de kop opsteekt. Het belang van verkiezingen met een opkomstplicht is dan ook niet te onderschatten. Het is immers in beginsel een essentieel element in de machtsverdeling binnen een samenleving. Het bepaalt wie mee de knikers uitdeelt in het politieke spel. In dat opzicht raakt het, zo kan worden betoogd, aan het fundament van het democratisch bestel.

Vanwege het grote belang van deelname aan verkiezingen richten we ons op het profiel van de eventuele afhakers. We doen dit onder meer vanuit de vaststelling dat politieke participatie niet los kan worden gezien van de socio-economische status van een individu. Vaak zijn het de in enigerlei opzicht 'beteren' die meer participeren dan diegenen die minder goed af zijn. Dit kan gevolgen hebben voor de invloed van deze groepen op het beleid (o.a. Lijphart, 1997). Verkiezingsonderzoek in de VSA, Zwitserland, Duitsland, Denemarken, Oostenrijk en Zweden – landen zonder opkomstplicht – wijst allemaal in dezelfde richting. De politieke participatie (meer specifiek het gaan stemmen) is hoger naarmate de sociale positie van de persoon toeneemt. Dit betekent dat de politieke participatie, althans in deze specifieke vorm van deelname aan verkiezingen, niet gelijk is. Naast de vertekening in de opkomst als dusdanig, kan dit invloed hebben op wie verkozen wordt en op wat op de politieke agenda komt te staan (Lijphart, 1997; zie ook Powell, 2004).

De opkomst bij de verkiezingen blijkt verder afhankelijk te zijn van het politieke niveau waarvoor men naar de stembus trekt. Verkiezingen voor het Europees parlement, lokale verkiezingen en verkiezingen voor allerhande deelstaten zijn in Europa vaak goed voor lagere opkomstcijfers dan de nationale verkiezingen. Blijkbaar staat er voor diverse verkiezingen minder op het spel en is men daardoor minder geneigd om te gaan stemmen (Lijphart, 1997; zie ook zijn bijdrage aan dit nummer). Daarom hebben we in onze analyse oog voor de intenties om op te komen bij de verkiezingen op verschillende bestuursniveaus.

Er kunnen tal van argumenten worden opgesomd met betrekking tot het al dan niet afschaffen van de opkomstplicht (zie voor een overzicht o.a. Briggs & Celis, 2007; Lever, 2009; Malkopoulou, 2009). De argumenten kristalliseren zich volgens Briggs en Celis (2007) rond een zestal kernpunten of dimensies: democratie, legitimiteit, gelijkheid, het uiten van bezorgdheden, educatieve en financiële aspecten. Daar-

naast kunnen we specifieke argumenten vinden bij de voor- en tegenstanders van de opkomstplicht. Het is niet onze bedoeling om in deze bijdrage een compilatie te maken van alle argumenten pro en contra. Wel willen we echter kort wijzen op die elementen in de argumentatie voor en tegen die in het bijzonder betrekking hebben op het profiel van diegenen die al dan niet afhaken bij een eventuele afschaffing van de opkomstplicht bij verkiezingen.

Voorstanders van opkomstplicht wijzen onder meer naar de representativiteit van wetgevende organen, en dan met name op de vertegenwoordiging van diverse maatschappelijke groepen. Men koppelt dit democratische argument aan de legitimiteit van het overheidsoptreden. De stelling is dat deze legitimiteit hoger zal zijn indien alle geledingen in de samenleving gelijkelijk deelnemen aan het verkiezingsproces (Birch, 2009b; Briggs & Celis, 2007). De band tussen opkomst en legitimiteit komt onder meer op de voorgrond wanneer men het heeft over de relatief lage opkomst bij de Europese verkiezingen in landen waar geen opkomstplicht is. Men ziet er een bedreiging in voor de legitimiteit voor de EU en haar instellingen, alsook voor de geloofwaardigheid inzake de initiatieven teneinde een waarachtige Europese politieke gemeenschap vorm te geven (Malkopoulou, 2009; Theys, 2008).

Hierbij verwijst men eveneens naar het aspect gelijkheid. Opkomstplicht zorgt er volgens deze redenering mede voor dat partijen aandacht (blijven) hebben voor de zwaksten in de samenleving en zorgt zo voor hun politieke integratie (Malkopoulou, 2009). Volgens Billiet (2002) is het belangrijkste argument voor het behouden dan wel invoeren van een opkomstplicht dan ook gelegen in de maatschappelijke ongelijkheid en de vertekening inzake sociale samenstelling van het electoraat. In systemen zonder opkomstplicht kunnen op termijn bepaalde groepen aan de zijlijn blijven staan. Partijen zullen meer moeite (moeten) doen om kiezers te overtuigen om op te dagen voor de verkiezingen, maar zij zullen zich daarbij richten op diegenen van wie ze weten dat ze potentieel participeren. Traditioneel zijn dit de hoger opgeleiden. Het is dus goed mogelijk dat op deze manier op termijn de minder opgeleiden en de sociaal zwakkeren nog meer uit de boot zullen vallen. Een centraal argument voor het behoud van de opkomstplicht kan dan ook worden gebaseerd op het feit dat de uitval, dat wil zeggen diegenen die thuis blijven bij de verkiezingen in afwezigheid van een opkomstplicht, selectief en scheef is. Onderzoek wijst uit dat de lagere sociale klassen sneller thuisblijven dan andere. Sommigen argumenteren hierbij dat het net deze groepen zijn, die de politiek misschien wel het meest en het hardst nodig hebben (vgl. De Ceuninck et al., 2005; 2006).

Bij de tegenstanders van de opkomstplicht wordt genoegzaam verwezen naar de 'inbreuk' die een dergelijke opkomstplicht zou vormen op de individuele keuze (de vrijheid) waarover het individu beschikt in de moderne democratische rechtsstaat.

Deze notie 'vrijheid' komt namelijk in conflict met andere democratische principes als participatie en gelijkheid (zie ook Lijphart, 1997). Hierbij beroepen tegenstanders zich op het recht om niet te gaan stemmen. Anderen wijzen er dan weer op dat naast individuele vrijheden elke burger toch enkele burgerplichten te vervullen heeft (o.a. Vermeersch, 2004; Hooghe, 2006).

Bij tegenstanders van de opkomstplicht is er eveneens de overweging of het aangevoelen is om mensen die weinig politieke interesse en/of relevante kennis hebben politiek te verplichten om deel te nemen aan verkiezingen. Sommigen vragen zich af of de plicht om te gaan stemmen überhaupt een effect heeft op de politieke kennis en interesse voor politiek. In een bijdrage over dat thema komen Engelen en Hooghe (2007) tot de vaststelling dat dit effect zo al aanwezig dan toch verwaarloosbaar klein is. Milner et al. (2007) komen in hun quasi-experimenteel onderzoek ter zake tot gelijkaardige vaststellingen (zie ook de bijdrage van Van der Meer en Van Deth aan dit nummer).

Het voornaamste argument tegen de opkomstplicht dat Billiet (2002) noemt, is het (vermeende) feit dat velen ongeïnteresseerd naar de stembus trekken om daar toch maar een 'waardeloze' stem uit te brengen. Waarom mensen verplichten te gaan stemmen, terwijl we weten dat het sommigen onder hen eigenlijk niet interesseert? Een deel van de bevolking keert nu eenmaal de politiek en alles wat daarmee te maken heeft de rug toe. Veel van deze zogenoemde 'foert'-stemmen zouden wellicht verdwijnen, indien de verplichting om te gaan stemmen er niet zou zijn. In dezen is het waarschijnlijk geen toeval dat de discussie over de opkomstplicht in Vlaanderen steeds oplaaide na een electorale kater, voor althans een deel van de gevestigde politieke orde, waarbij het toenmalige Vlaams Blok zijn zoveelste overwinning op rij behaalde. Sommigen zien in de afschaffing van de opkomstplicht in dit opzicht een remedie, een effectief middel om het Vlaams Belang electoraal te bekampen. Men gaat er bij deze redenering overigens – gemakshalve – wel vanuit dat elke Blok-kiezer een niet of nauwelijks inhoudelijk gemotiveerde proteststem uitbrengt en dat deze politiek ongeïnteresseerde kiezer bij afschaffing van de opkomstplicht wel zal thuisblijven bij de eerstvolgende verkiezingen. We kunnen ons uiteraard de vraag stellen of het wel zo eenvoudig is. Bovendien kunnen we ons ten zeerste afvragen of het vanuit democratisch oogpunt verantwoord is te sleutelen aan de kieswet met het oog op één specifieke politieke partij. Als dan toch de strijd met die politieke tegenstander zou moeten worden aangegaan, zou politiek niet beter met politiek worden bestreden in plaats van te *kurieren am Symptom*? De focus op één bepaalde partij bemoeilijkt en vervuult daarenboven het politieke en academische debat over het wel en wee van de opkomstplicht. Anderzijds is het wel een vaststelling dat eerdere wijzigingen van de kieswet waren ingegeven door partijpolitieke overwegingen en motieven (De Ceuninck et al., 2005, 2006).

Zo was, om een in dit verband treffend voorbeeld te noemen, het introduceren van de opkomstplicht in België op zich ingegeven door partijpolitieke motieven: het katholieke kamp wilde er zijn getalsterkte op het platteland electoraal mee verzilveren (Pilet, 2007).

Kortom, in de discussie over de opkomstplicht verwijzen beide kampen naar het profiel van diegenen die al dan niet zouden komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Zo verwijzen voorstanders van opkomstplicht onder meer naar de socio-demografische karakteristieken van diegenen die zouden afhaken. Tegenstanders van deze verplichting verwijzen dan weer naar eerder politieke attitudes. Zowel socio-demografische als politieke attitudes willen we integreren in onze navolgende empirische analyse. Verder willen we deze profielschets uitbreiden en verrijken met belendende individuele karakteristieken zoals deelname aan het maatschappelijke en politieke leven en de houding tegenover zijn of haar medemens. Voor een theoretische situering van deze aspecten verwijzen we naar onder meer het werk van Ackaert & De Winter (1993) en Billiet (2001; 2002). Tevens wensen we na te gaan of en in welke mate er al dan niet samenhang is met omgevingskarakteristieken. Dit doen we door de intenties om deel te nemen aan verkiezingen te koppelen aan de karakteristieken van de gemeente waarin men woont. In de participatieliteratuur zien we onenigheid wat betreft vanuit deze optiek te verwachten verbanden (vgl. Milbrath & Goel, 1977). Vanuit het perspectief van centrum-periferie tegenstellingen verwachten sommigen een hogere participatie in steden, anderen zijn van oordeel dat juist op het platteland een sterkere sociale integratie (en controle) bijdraagt tot een hogere participatie (Ackaert & De Winter, 1993). In onze analyse hebben we, zoals in het voorgaande al is uiteengezet, eveneens aandacht voor de eventuele verschillen in de houding tegenover de opkomstplicht naar gelang van het bestuursniveau waarop de verkiezingen betrekking hebben.

3. De vermeende opkomst bij de afschaffing van de opkomstplicht in Vlaanderen

3.1. *Onderzoeksmethode en gegevensverzameling*

Voor onze analyse baseren we ons op gegevens verzameld met behulp van de SCV-survey. Deze bevraging vindt jaarlijks plaats onder een representatieve steekproef van Nederlandstalige Belgen in het Vlaamse Gewest en het Brusselse Hoofdstedelijke Gewest. De Studiedienst van de Vlaamse Regering verzorgt deze jaarlijkse survey sinds 1996. De survey bevat vragen naar waarden, opvattingen en over-

tuigingen van Vlamingen met betrekking tot maatschappelijk en beleidsrelevante thema's. Elk jaar worden in de periode maart-juni 1.500 toevallig getrokken respondenten tussen 18 en 85 jaar persoonlijk geïnterviewd.

De data waarop we onze analyse baseren komen uit de SCV-survey van 2007. In deze survey beschikken we over gegevens van 1449 respondenten. Net zoals bij elke bevraging kan de uitval differentieel zijn. Daarom werd de representativiteit van de feitelijk gerealiseerde steekproef nagegaan en werden de gegevens vervolgens gewogen op geslacht, leeftijd en opleidingsniveau. Op die manier verkrijgen we een feitelijk gerealiseerde steekproef die een goede afspiegeling vormt van de beoogde onderzoekspopulatie en laat de steekproef en onze erop gebaseerde analyse ons toe om uitspraken te doen over Vlaanderen als geheel (Carton, Vander Molen & Pickery, 2008).

3.2. *De intenties inzake opkomst op de verschillende bestuursniveaus*

In het onderzoek van 2007 is gepeild naar de intenties om te gaan stemmen op de verschillende bestuursniveaus, mocht dit na afschaffing van de opkomstplicht niet meer verplicht zijn. Gezien het feit dat stemmen op zich niet verplicht is of kan zijn, moeten we overigens eigenlijk spreken over de plicht om op te dagen bij verkiezingen, maar vooral om respondenten niet in verwarring te brengen peilden we toch naar het al dan niet gaan 'stemmen'. Meer specifiek legden we de respondenten de volgende vraag voor: "Indien de kiesplicht wordt afgeschaft, zou u dan nog gaan stemmen voor [* item *]". Hierbij werd de vraag gesteld wat betreft het al dan niet gaan stemmen voor de gemeenteraad, de provincieraad, het Vlaams Parlement, het federaal parlement (Kamer van Volksvertegenwoordigers en Senaat) en het Europees Parlement. Kortom, we stelden de vraag voor de vijf onderscheiden, verschillende bestuursniveaus. Men kreeg telkens de mogelijkheid om te antwoorden met 'ja' of 'nee'; hoewel de antwoordmogelijkheid als dusdanig niet werd voorgelegd aan de respondenten, werd er in de verwerking de mogelijkheden 'weet niet/ twijfel' en 'geen antwoord' voorzien, van welke mogelijkheden overigens in de praktijk niet of nauwelijks gebruik werd gemaakt.

Globaal genomen stellen we vast dat de vermeende opkomst, dat wil zeggen de gerapporteerde opkomst in de hypothetische situatie met afwezigheid van een opkomstplicht, daalt naarmate we op een hoger bestuursniveau komen (zie Tabel 1). Zo zou 67,7% gaan stemmen bij gemeenteraadsverkiezingen zonder opkomstplicht, terwijl dit voor de Europese verkiezingen 53,8% is. Uitzondering op deze algemene vaststelling is de opkomst voor de provincieraad. Deze opkomst ligt lager dan bij de Vlaamse of federale verkiezingen, maar is dan weer hoger dan

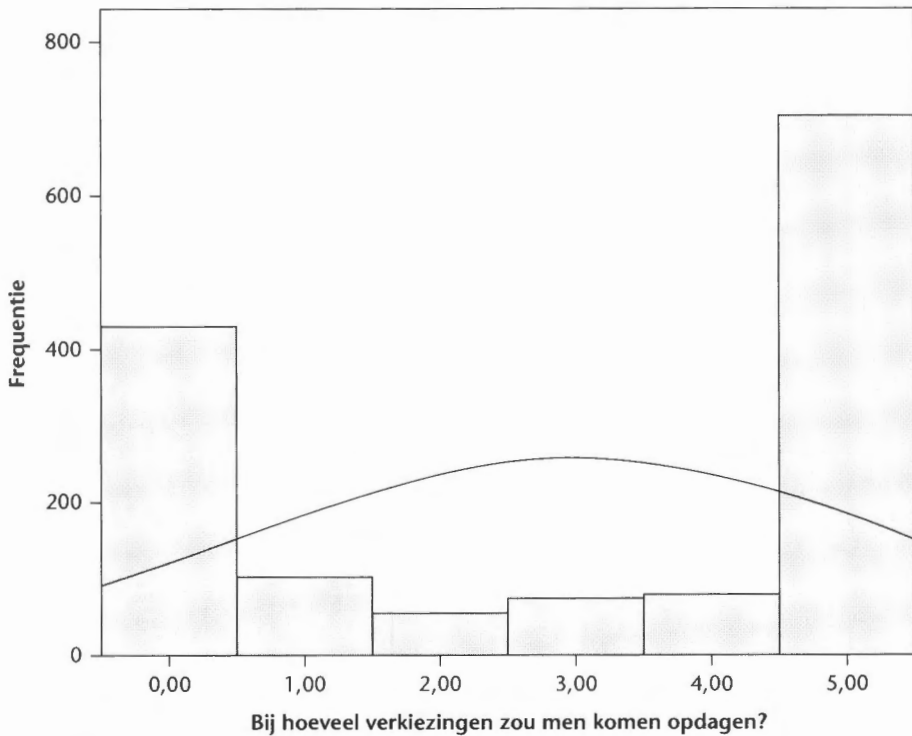
de in het onderzoek gemeten opkomst bij de verkiezingen voor het Europees Parlement. Dit globale beeld en de verschillen naar gelang van het bestuursniveau waarop de verkiezingen betrekking hebben, komt niet geheel overeen met de eerdere vaststellingen inzake zogenoemde *second-order* verkiezingen. Hoewel de vaststelling wel geldt voor de Europese verkiezingen, is dit namelijk niet het geval wat de lokale verkiezingen betreft. In tegenstelling tot wat doorgaans wordt verwacht, is de opkomst bij de lokale verkiezingen immers het hoogst. Het door ons gevonden beeld strookt echter wel met de populaire veronderstelling dat burgers het sterkst betrokken zijn bij de lokale politiek (vgl. Castenmiller, 1998). Het lokale bestuursniveau is immers het meest herkenbaar, of althans het meest concreet voelbaar. De afstand tussen bestuurders en bestuurden is er, zo is de achterliggende gedachte, het kleinst. De burgers zijn er in vergelijking met andere beleidsniveaus dan ook relatief goed in staat om het te evalueren beleid te (her)kennen. Niet enkel is de afstand kleiner, vaak is de betrokkenheid groter. Daarnaast fungeert het lokale vlak vaak als proeftuin voor experimenten zoals buurtbeheerprojecten, stadsconferenties, stadsgesprekken, burgerfora, en nut- en noodzaakdiscussies (o.a. Edelenbos & Monnikhof, 1998; Stouthuysen, 2002). Op basis van deze redenering kunnen we de hogere vermeende opkomst op lokaal vlak trachten te duiden.

TABEL 1. Overzicht van intenties om te komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht op de verschillende bestuursniveaus.

	Ja		Nee		Weet niet/ twijfel		Geen antwoord	
	n	%	n	%	n	%	n	%
de gemeenteraad	981	67,7%	460	31,7%	7	0,5%	1	0,1%
de provincieraad	814	56,2%	622	42,9%	13	0,9%	1	0,1%
het Vlaams parlement	862	59,5%	577	39,8%	9	0,6%	1	0,1%
het federaal parlement	846	58,4%	593	40,9%	9	0,6%	1	0,1%
het Europees parlement	779	53,8%	660	45,5%	10	0,7%	1	0,1%

Bij de verdere verwerking van de gegevens gaan we de antwoordmogelijkheden dichotomiseren, door te kijken of men al dan niet bevestigend antwoordde op de vraag naar het komen stemmen/opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Verder vroegen we ons, mede op basis van de indruk die de gegevens van Tabel 1 vestigde, af in welke mate de vijf items of bestuursniveaus inzake opkomstplicht empirisch niet één achter- of onderliggende dimensie omvatten. Om dat idee empirisch te testen maakten we gebruik van een categorische principale com-

ponentenanalyse (CATPCA) met de vijf dichotome variabelen als input. Hierbij stellen we vast dat er een sterke onderlinge samenhang is tussen de verschillende variabelen. Meer specifiek geeft de analyse aan dat er slechts één achterliggende dimensie is. Om die reden is het statistisch aangewezen om over de bestuursniveaus heen een enkele geaggregeerde schaal te maken, die weergeeft bij hoeveel verkiezingen men zou komen opdagen indien het komen opdagen niet (meer) verplicht zou zijn. De verdeling van deze variabele is weergegeven in Figuur 1, waarin we zien dat de verdeling bimodaal is. Meer specifiek stellen we vast dat bijna de helft van de respondenten bij alle verkiezingen zou komen opdagen (48,7%) of althans zegt dat te zullen doen. Daarentegen zou een aanzienlijke groep (29,8%) bij geen enkele verkiezing meer komen opdagen. Bij de groep kiezers die slechts bij één verkiezing volgens eigen zeggen zou komen opdagen (goed voor 7,1% van het totaal aantal respondenten), zien we dat een overgrote meerderheid van 93,1% van hen enkel en alleen present zou zijn bij gemeenteraadsverkiezingen. Gegeven de eerdere vaststelling dat bij afwezigheid van een opkomstplicht de opkomst op dit laagste bestuursniveau het hoogst is, kan dit ons niet echt verwonderen.

Figuur 1. Aantal verkiezingen waarbij men zou komen opdagen zonder opkomstplicht.

In wat volgt zijn we in eerste instantie vooral geïnteresseerd in die groep kiezers die bij alle verkiezingen zeggen af te haken. Met andere woorden, we richten ons primair op het profiel van die 30% kiezers die in alle opzichten zouden afhaken bij afschaffing van de opkomstplicht, en plaatsen dit profiel tegenover het profiel van alle anderen, die nog zouden deelnemen aan één of meer verkiezingen. Op het einde van de profielschets, ontrafelen we dit globale profiel overigens door te kijken naar regressiemodellen voor de specifieke onderscheiden bestuursniveaus.

Bij de profielschets van de groep afhakers leggen we een relatie met tal van karakteristieke van de respondenten. Hierbij kunnen we een onderscheid maken tussen individuele kenmerken enerzijds en een aantal (context-) kenmerken van de gemeente waarin ze wonen anderzijds. Bij deze selectie van elementen die we opnemen in de profielschets kunnen we onder meer gebruik maken van de uitgebreide literatuur inzake politieke participatie. De deelname aan verkiezingen kunnen we beschouwen als een weinig actieve vorm van participatie, maar natuurlijk nog net een trap hoger dan niet-betrokkenheid (Ackaert & De Winter, 1993; Propper & Steenbeek, 1998). Uit een internationaal vergelijkende literatuurstudie komen twee grote onderzoekstromingen omtrent lokale beleidsparticipatie naar voor (Dezeure et al. 2008). De eerste stroming omvat de studies die het verband nagaan tussen individuele kenmerken en participatiegedrag. De tweede stroming bekijkt de problematiek eerder vanuit een institutioneel perspectief: men gaat na hoe demografische, technologische, economische, sociale en culturele factoren op macroniveau een impact hebben op de participatie van individuele burgers. Zo wijzen recente studies omtrent lokale participatie erop, dat de organisatie van het lokale bestuur een belangrijke verklaring zou bieden voor het participatieproces (o.a. Lowndes et al., 2006). Deze tweede stroming benadrukt dat de participatie van individuen niet los kan worden gezien van de sociale en institutionele context waarbinnen dit politieke gedrag plaatsvindt. Reden te meer om naast individuele karakteristieken (zo goed als mogelijk) rekening te houden met omgevingskarakteristieken of -variabelen. Wij doen dit door te kijken naar kenmerken van de gemeente waarin men woont.

Uit studies die individuele karakteristieken analyseren blijkt dat vooral de blanke, hoogopgeleide man van middelbare leeftijd actief deelneemt aan politieke of beleidsparticipatie. In het onderzoek van Hooghe en Pelleriaux (1997) komt de relatie tussen sociaaldemografische kenmerken en hun invloed op de bereidheid om al dan niet te gaan stemmen eveneens aan bod. Ten eerste wijzen ze op de invloed van geslacht: vrouwen blijken minder geneigd om nog te gaan stemmen dan mannen. Wat de scholingsgraad betreft is het zo dat de lager geschoolden eerder afhaken dan de hoger geschoolden. De auteurs wijzen erop dat dit *de facto* neigt naar de herinvoering van het algemeen meervoudig stemrecht, omdat hoger geschoolden aldus een zwaardere electorale impact hebben dan lager geschoolden.

Naast de socio-demografische 'klassiekers' zijn er studies waarin andere elementen aan bod komen. Zo is er de studie van Billiet (2001; 2002) omtrent de kenmerken die bepalen wanneer iemand al dan niet zal gaan stemmen. Naast het genoten opleidingsniveau en geslacht blijkt het actief lidmaatschap van verenigingen volgens deze analyse een voornamelijk rol te spelen. Diegenen die actief zijn in het verenigingsleven zouden in grotere getale komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Zoals eerder aangegeven in de theoretische situering van het door ons behandelde vraagstuk, verwacht men ook belangrijke verschillen in de politieke attitudes van kiezers naargelang van hun intenties om te komen opdagen bij verkiezingen. Daarom nemen we dergelijke variabelen op in onze analyse om dit profiel verder scherp stellen. Op die manier leggen we de relatie met een grote diversiteit aan individuele karakteristieken en kijken we tevens naar eventuele geografische verschillen.

3.3. *Profiel op grond van individuele karakteristieken*

De diversiteit aan variabelen in de SCV-survey laat ons toe om een profiel te schetsen van het electoraat dat al dan niet zou gaan stemmen op de verschillende bestuursniveaus, mocht dit stemmen (in de zin van opkomen) niet meer verplicht zijn. We kunnen op die manier op zoek gaan naar verklaringsgronden, al is en blijft de causaliteitskwestie op grond van de beschikbare data statistisch niet volledig te onderbouwen. We kunnen ons immers enkel uitspreken over de sterkte van verbanden, zonder dat we iets definitiefs kunnen zeggen over de oorzakelijkheid ervan (vgl. McClendon, 1994); we hebben geen meting doorheen de tijd bij dezelfde respondenten. Wanneer we ons zouden willen uitspreken over de oorzakelijkheid van bijvoorbeeld het verband tussen de variabelen A en B moet er een verband zijn tussen A en B, moeten er theoretische redenen zijn waarom A B veroorzaakt, en moet A in de tijd vóór B komen. Dat laatste kunnen we in onze analyse niet nagaan, gezien we geen longitudinale studie uitvoerden. We enquêeerden dezelfde respondenten niet meermaals in de tijd. Niettemin kunnen we de effecten van de afschaffing van de opkomstplicht wel degelijk enigszins simuleren (vgl. Hooghe & Pelleriaux, 1997). Dit kan evenwel nooit meer zijn dan een simulatie: bij een eventuele afschaffing van de opkomstplicht veranderen tal van zaken en zal de verkiezingsstrijd natuurlijk op een geheel andere manier worden gevoerd. Een deel van de verkiezingscampagne zou er dan al moeten in bestaan om kiezers te overtuigen van het belang om te gaan stemmen. Niettemin, door de koppeling wordt een verband gelegd tussen de houding tegenover de opkomstplicht enerzijds en tal van andere variabelen anderzijds. Naast de klassieke socio-demografische en -economische achtergrondvariabelen denken we hier aan partijvoorkeur, de houding tegenover politiek (in termen van vertrouwen, tevredenheid en politieke

machteloosheid), politieke en maatschappelijke participatie, het vertrouwen in de medemens, enzovoort. Bij de verdere bespreking clusteren we de verschillende individuele karakteristieken, waarbij per cluster eerst de resultaten uit de bivariate analyse aan bod komen. Op het einde van deze paragraaf brengen we alle individuele karakteristieken samen in één zogenoemd finaal model.

We beginnen met de individuele kenmerken en zien ten eerste de samenhang met de klassieke sociaaldemografische achtergrondvariabelen. Zo is er een sterk significante samenhang met het geslacht van de respondenten. Het zijn de vrouwelijke respondenten die in hogere getale zouden afhaken (34,6% zou bij geen enkele verkiezing komen opdagen tegenover 24,8% bij de mannen).

Een andere gekende factor is leeftijd. Conform eerdere studies vinden we een daling van de participatiegraad naargelang de respondenten ouder zijn. Meer specifiek zien we een daling van de mate waarin men zou komen opdagen van 78,8% bij de 18-25-jarigen tot 61,7% bij de 65-plussers; deze daling is trouwens niet perfect lineair, gezien de participatie bij de 55-64-jarigen iets hoger ligt dan deze van de 45-54-jarigen (69,7% tegenover 67,9%). De samenhang met leeftijd komt duidelijk naar voor indien we rekening houden met de exacte leeftijd van de respondenten. Zo is de gemiddelde leeftijd van diegenen die zouden komen opdagen bij één of meer verkiezingen 46,8, terwijl de afhaker gemiddeld 51,2 jaar is. In de verdere analyses werken we met de exacte leeftijd van de respondenten.

Verder zien we een duidelijk verband met de beroepssituatie van respondenten. Zo zou bij diegenen met betaald werk (inclusief zelfstandigen) 74,7% bij minstens één verkiezing komen opdagen; bij diegenen die geen betaalde baan hebben is dat 64,9%. Belangrijk is wel dat er binnen deze laatste groep een grote diversiteit bestaat. Zo zou 84,5% van diegenen die dagonderwijs volgen wel gaan stemmen, terwijl dit enthousiasme veel lager ligt bij de gepensioneerden, werkzoekenden, maar vooral de huisvrouwen en -mannen (resp. 66,0%, 63,0% en 56,1%). Ook binnen de specifieke beroepscategorieën waarin men actief is/was, zien we trouwens duidelijke verschillen. Zo zou 93,1% van de hogere bedienden/kaderleden gaan stemmen voor één of meer verkiezingen, terwijl dit bij de ongeschoolde arbeid(st)ers slechts 39,4% is. Met andere woorden, bij de ongeschoolde arbeid(st)ers zou bij afschaffing van de opkomstplicht zes op de tien niet meer deelnemen aan gelijk welke verkiezing ook. Hieruit blijkt tevens alvast het belang van het opleidingsniveau van de respondenten. Indien we dit opleidingsniveau op zich in rekening brengen, afgezien van de specifieke beroepsgroep waarin men terecht kwam/komt, is de trend overduidelijk. Hoe hoger het opleidingsniveau, hoe hoger de participatiegraden. Bij diegenen die geen of enkel lager onderwijs hebben genoten zou 48,1% nog opkomen bij verkiezingen. Dit percentage stijgt gestaag tot 96,2% bij de universitair geschoolden.

Verder is er een duidelijk verband met het inkomensniveau van de respondenten. In de groep respondenten met een relatief laag netto gezinsinkomen (hier: lager dan 1500 euro netto per maand) zou 58,4% deelnemen aan de verkiezingen. Dit aandeel stijgt tot 81,0% bij diegenen met een relatief hoog inkomen (hier: hoger dan 2500 euro netto per maand). Dit verband werd getoetst door rekening te houden met de perceptie van het maandelijks netto gezinsinkomen en de mate waarin men kan terugvallen op mensen uit zijn of haar omgeving om geld te lenen bij eventuele financiële problemen. De afhakers inzake opkomstplicht hebben het doorgaans moeilijker om rond te komen en kunnen minder makkelijk terugvallen op hun omgeving bij dergelijke problemen. Deze netto-effecten blijven overigens overeind indien we rekening houden met het netto gezinsinkomen op zich. Wanneer we rekening houden met het netto gezinsinkomen, draagt de ervaring van dit inkomen alsook de mogelijkheid tot het lenen van geld significant bij tot het duiden van het al dan niet afhaken.

Daarnaast hielden we in onze analyses rekening met de houding ten opzichte van zijn of haar medemens. Hiertoe werd er onder meer rekening gehouden met de mate waarin men utilitair individualistisch is ingesteld. Hiermee bedoelen we de mate waarin men individualistische doeleinden nastreeft zonder al te veel rekening te houden met anderen (Elchardus & Heyvaert, 1990). Indien we dit relateren aan het vermeende opkomstgedrag, stellen we vast dat de afhakers doorgaans meer utilitair individualistisch zijn ingesteld. Dit verband is statistisch significant ($p < 0,001$). Naast de mate van utilitair individualisme, is er de maatschappelijke positionering in termen van de situering van individuen op de maatschappelijke ladder. Meer specifiek werd respondenten gevraagd om zich te situeren op een schaal van 1 (voor een plaats helemaal onderaan de samenleving) tot 10 (helemaal bovenaan de samenleving). De gemiddelde situering binnen de totale onderzoekspopulatie is 5,88. Bij diegenen die afhaken wat het stemmen betreft, vinden we een gemiddelde score van 5,44; terwijl diegenen die wel zouden komen opdagen een gemiddelde van 6,06 lieten noteren.

Door middel van de survey brachten we het vertrouwen in de medemens eveneens in kaart.¹ Bij de relatie met het voorgenomen opkomstgedrag bij afwezigheid van een opkomstplicht komt naar voor dat diegenen die wel bij één of meer verkiezingen zouden komen opdagen significant meer vertrouwen hebben in hun medemens (5,31 tegenover 4,61 op een elfpuntenschaal gaande van 0 tot 10).

Nog andere variabelen op individueel niveau hebben betrekking op de mate van maatschappelijke participatie. Zo hielden we rekening met het actief lidmaatschap van een twintigtal types verenigingen. We construeerden een variabele over het al dan niet actief (bestuurs)lidmaatschap van één of meer verenigingen. Binnen de

totale groep respondenten stellen we in dat opzicht vast dat 52,6% actief lid is van één of meer verenigingen. Hierbij is er een duidelijk verband met het al dan niet komen opdagen bij de verkiezingen. Meer specifiek stellen we vast dat bij diegenen die actief lid zijn 78,1% zou komen opdagen bij één of meer verkiezingen. Bij diegenen die geen actief lid zijn van één of andere vereniging, zou 61,5% komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Een andere vorm van maatschappelijke participatie betreft het verrichten van onbetaald vrijwilligerswerk. Binnen de groep geënquêteerde Vlamingen is 19,4% van de respondenten op die manier actief in het maatschappelijk leven. Met het oog op het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht zijn de verschillen heel uitgesproken. Bij diegenen die actief zijn in het vrijwilligerswerk zou 85,8% opkomen bij verkiezingen zonder opkomstplicht, terwijl dit bij diegenen die geen vrijwilligerswerk verrichten 66,5% is. Uiteraard staat de actieve deelname aan het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk niet los van elkaar.

Een tweede cluster van aspecten of variabelen op het individueel niveau heeft betrekking op karakteristieken die we onder de noemer 'politiek' kunnen plaatsen. Zo werd er in de SCV-survey een vragenbatterij opgenomen die de mate van politieke machteloosheid in kaart brengt. Deze mate van politieke machteloosheid is sterk verschillend naargelang men al dan niet zou komen opdagen bij verkiezingen indien het geen plicht meer zou zijn. Diegenen die niet meer zouden komen opdagen ervaren meer uitgesproken gevoelens van politieke machteloosheid (de verschillen in de 5-puntenschaal bedragen 4,11 tegenover 3,20 bij diegenen die wel zouden komen opdagen). Verder hielden we rekening met een groot aantal specifieke vormen van politieke participatie.² Rekening houdend met de brede waaier aan politieke gedragingen, kunnen we stellen dat 44,9% van de respondenten op een of andere manier politiek actief is. Deze politieke participatie heeft een duidelijke link met de intenties om nog te komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Zo zou 82,5% van de politiek actieven volgens eigen zeggen opdagen bij de verkiezingen zonder opkomstplicht, terwijl dit bij de niet-politiek actieven 60,3% is.

Vervolgens is er partijvoorkeur. Meer specifiek werd er gevraagd naar de stem- of kiesintenties indien er 'nu' verkiezingen zouden plaatsvinden. Indien we deze intenties relateren aan de intenties inzake opkomst bij verkiezingen, komen duidelijke verschillen naar voor. De hoogste opkomstcijfers vinden we terug bij de kiezers voor Open VLD en Groen! (resp. 82,3% en 82,7%). Bij de relatief kleine groep kiezers voor de Lijst Dedecker is er ook een vrij hoog aandeel dat zou komen opdagen (80,0%). Bij de kiezers voor het Vlaams Belang vinden we een relatief laag percentage kiezers dat nog zou komen opdagen (57,2%). Verder zien we dat in de groep kiezers die hun partijvoorkeur niet te kennen geven, de gerapporteerde opkomst bij de verkiezingen zonder opkomstplicht laag is (59,3%).³

Het vertrouwen dat men heeft in de politiek werd eveneens opgenomen in onze analyse. Meer specifiek maakten we gebruik van de algemene vraag omtrent het vertrouwen dat men heeft in politiek. Daarnaast werd gepeild naar het vertrouwen in diverse actoren. Meer specifiek zijn er in de SCV-survey 2007 vragen opgenomen omtrent het vertrouwen dat men heeft in de administratie, de wetgevende macht, de uitvoerende macht en het hoofd van de uitvoerende macht op verschillende bestuursniveaus. Elk van deze vier⁴ aspecten werd bevraagd wat het lokale, Vlaamse en federale bestuursniveau betreft. Is er een verband tussen het vertrouwen in de overheid en het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen? Dit blijkt duidelijk het geval te zijn. Meer specifiek is het vertrouwen telkens aanzienlijk lager bij diegenen die niet zouden komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht.

Een laatste factor heeft betrekking op de tevredenheid over het gevoerde beleid. Hierbij werd opnieuw een onderscheid gemaakt tussen onderscheiden bestuursniveaus. Wat de tevredenheid betreft werd onderscheid gemaakt tussen het beleid van het College van Burgemeester en Schepenen, de Vlaamse minister-president en zijn regering, de eerste minister en zijn regeringsploeg alsook de Europese Commissie. Deze vier variabelen omtrent de tevredenheid over het beleid omvatten overigens een gemeenschappelijke dimensie. Dit laat ons toe om één globale variabele te construeren met betrekking tot tevredenheid over gevoerd beleid. Bij de koppeling aan het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht, zien we dat de tevredenheid over het gevoerde beleid hoger is bij diegenen die zouden komen opdagen (3,19 tegenover 3,02 bij diegenen die niet zouden komen opdagen, gemeten door middel van een vijf-puntenschaal gaande van heel ontevreden tot heel tevreden).

Tot slot van de uitgebreide profielschets van individuele karakteristieken, is er het multivariate model waarin alle individuele karakteristieken werden opgenomen. Dit model maakten we niet enkel voor de algemene indicator voor het al dan niet komen opdagen bij één of meer verkiezingen, maar we presenteren eveneens de modellen voor de vermeende opkomst op de afzonderlijke specifieke bestuursniveaus (zie Tabel 2).

TABEL 2. Finaal model individuele karakteristieken voor het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht.

	Algemeen		Lokaal		Provinciaal		Vlaamse		Federaal		Europees	
	Wald	Sig.	Wald	Sig.	Wald	Sig.	Wald	Sig.	Wald	Sig.	Wald	Sig.
Geslacht	27,4	,000	19,6	,000	8,3	,004	26,3	,000	28,6	,000	10,5	,001
Beroepssituatie	9,7	,084	8,7	,123	1,3	,935	4,5	,480	7,0	,221	4,4	,499
Leeftijd	0,9	,354	0,8	,365	1,0	,310	5,8	,016	4,0	,047	1,1	,304
Opleidingsniveau	33,1	,000	25,2	,000	8,2	,086	33,5	,000	26,3	,000	22,0	,000
Inkomensniveau	2,9	,415	3,8	,280	6,5	,090	4,5	,216	6,3	,099	6,6	,087
Plaats in samenleving	0,3	,610	1,0	,324	4,8	,028	6,7	,010	5,4	,020	3,7	,054
Utilitair individualisme	5,9	,015	5,7	,017	2,9	,091	2,5	,114	5,1	,023	10,6	,001
Vertrouwen medemens	0,9	,354	0,3	,612	2,5	,116	2,7	,098	3,5	,062	3,9	,049
Vrijwilligerswerk	4,5	,033	3,7	,054	3,2	,075	2,7	,102	0,4	,527	0,0	,913
Actief lidmaatschap verenigingen	4,4	,036	2,8	,095	0,6	,448	0,7	,388	1,4	,245	0,7	,399
Politieke machteloosheid	84,3	,000	79,8	,000	102,2	,000	127,7	,000	119,9	,000	101,1	,000
Politieke participatie	6,8	,009	5,5	,019	8,1	,004	2,4	,123	6,5	,011	10,3	,001
Partijvoorkeur	28,2	,001	26,6	,002	22,6	,007	24,4	,004	23,3	,005	19,1	,024
Politiek vertrouwen	0,2	,669	0,4	,528	0,0	,901	0,5	,474	0,0	,913	0,9	,352
Vertrouwen lokale overheid	9,7	,002	12,2	,000	1,0	,323	0,1	,820	0,1	,712	0,1	,712
Vertrouwen Vlaamse overheid	4,5	,033	4,8	,028	7,7	,006	21,2	,000	10,3	,001	5,2	,022
Vertrouwen federale overheid	0,2	,623	0,5	,466	0,2	,652	0,3	,555	0,0	,867	0,0	,924
Tevredenheid beleid	3,0	,085	3,5	,060	,7	,417	1,2	,267	1,6	,213	0,3	,612
Constant	18,5	,000	14,3	,000	4,5	,033	14,4	,000	18,4	,000	13,9	,000
Nagelkerke R²	48,4%		44,7%		40,5%		50,6%		48,4%		42,4%	

Merk op: N=1302 (10,1% missing values); de missing values zijn voornamelijk toe te schrijven aan de variabelen politieke machteloosheid en utilitair individualisme. Niet voor alle respondenten kunnen we namelijk schaalscores berekenen.

Globaal genomen zien we grote gelijkenissen tussen de verschillende modellen. Dit maakt dat de verschillen in de profielen beperkt zijn naar gelang van het bestuursniveau waarop de opkomst betrekking heeft. Zo stellen we telkens vast dat van alle individuele karakteristieken de mate van politieke machteloosheid de hoogste verklarende/voorspellende waarde heeft voor het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht. Daarnaast zien we dat in alle modellen het opleidingsniveau en het geslacht een voorname rol spelen. Enkel wat de vermeende opkomst voor de provincieraadsverkiezingen betreft, is de unieke verklarende waarde van het opleidingsniveau niet statistisch significant. Daarnaast komen andere politieke variabelen bovendien, namelijk het vertrouwen in de Vlaamse overheid en de partijvoorkeur. Verder zien we ook dat de unieke verklarende/voorspellende waarde van diverse op het eerste gezicht relevante variabelen wegvalt in dit totaalmodel. Dit is het geval voor de beroepssituatie, het inkomensniveau, het vertrouwen in de medemens, het algemeen vertrouwen in de politiek en dat in de federale overheid, alsook voor de tevredenheid over het gevoerde beleid. Dit kunnen we begrijpen vanuit de samenhang van deze variabelen met andere variabelen in de modellen. Zo is er een sterke samenhang tussen opleidingsniveau en inkomensniveau. Verder kunnen we het globaal vertrouwen in de politiek niet los zien van het vertrouwen dat men heeft in de overheden op verschillende bestuursniveaus en tevredenheid over gevoerd beleid.

Andere variabelen kunnen dan weer enkel in een specifiek model bijdragen tot het duiden van het al dan niet komen opdagen. Zo zien we dat enkel in de modellen wat betreft de opkomst bij de Vlaamse en federale verkiezingen de verklarende waarde van de leeftijd significant is. De utilitair individualistische ingesteldheid heeft enkel geen significante verklarende waarde in de modellen ter duiding van de vermeende opkomst bij de provinciale en Vlaamse verkiezingen. De verklarende waarde van de deelname aan het verenigingsleven en het vrijwilligerswerk is dan weer enkel significant in het model met betrekking tot het al dan niet deelnemen aan één of meer verkiezingen. Wat politieke participatie betreft, zien we dat enkel in het model voor het opkomen bij de Vlaamse verkiezingen deze variabele niet significant bijdraagt. Het vertrouwen in de lokale overheid heeft enkel een noemenswaardige verklarende waarde in het model voor de opkomst bij lokale verkiezingen en voor het model over het al dan niet deelnemen aan één of meer verkiezingen. Toch zijn deze verschillen eerder beperkt te noemen: de vastgestelde trends voor de specifieke bestuursniveaus zijn gelijklopend, maar de verschillen zijn (net) iets meer uitgesproken, en daardoor statistisch significant, in sommige modellen. De globale voorspellende waarde van deze modellen varieert overigens van 40,5% wat de opkomst bij provinciale verkiezingen betreft tot 50,6% voor de Vlaamse verkiezingen.

Indien we ter afronding van dit deel van de analyse een algemene beschouwing maken op grond van het al dan niet komen opdagen bij één of meer verkiezingen, zien we dat vrouwen en vooral lager geschoolden relatief veel afhaken. De afhakers worden getypeerd door een hogere leeftijd, een meer utilitair individualistische houding en minder actieve inzet bij vrijwilligerswerk, het verenigingsleven en het politieke forum. Verder typeren een hogere mate van politieke machteloosheid en een lager vertrouwen in de politiek deze groep kiezers. We stelden vast dat diegenen die hun partijvoorkeur niet te kennen geven, alsook zij die het Vlaams Belang prefereren, minder zouden gaan stemmen als zij daartoe niet meer verplicht zouden zijn vanwege de opkomstplicht

3.4. *Verschillen tussen steden/gemeenten in Vlaanderen*

In wat volgt leggen we de relatie tussen de gerapporteerde opkomstplicht van specifieke groepen en de directe leefomgeving waarin de respondenten vertoeven. Binnen het voorhanden zijnde onderzoek is het vaak zo dat de band tussen deze gedraging enerzijds en omgevingsfactoren anderzijds op een meer geaggregeerd niveau te situeren is. Zo zijn er diverse studies waarbij men landen vergelijkt in termen van opkomst bij verkiezingen en tracht men institutionele en culturele verklaringsgronden af te toetsen (cf. www.idea.int). Wij willen nagaan in welke mate er sprake is van een geografische spreiding in de houding tegenover de opkomstplicht *binnen* Vlaanderen. De institutionele context is dan in grote trekken wel gelijk in Vlaanderen, dan nog zijn er andere omgevingskarakteristieken die we kunnen afleiden uit de gemeente of stad waarin men woont. Heel concreet doen we dit door de gegevens uit de SCV-survey via NIS-codes te koppelen aan gegevens op gemeenteniveau. Het spreekt voor zich dat hierbij de anonimiteit van de respondenten gerespecteerd werd. Op grond van de koppeling via de NIS-codes is een koppeling mogelijk met een ruime diversiteit aan kenmerken van steden en gemeenten in Vlaanderen. Meer specifiek hebben we de data inzake de Lokale Statistieken voor ogen die door de Studiedienst van de Vlaamse Regering worden bijgehouden en ter beschikking worden gesteld (zie www.vlaanderen.be/svr). Op die manier kunnen we nagaan in welke mate er verschillen zijn in de houding tegenover opkomstplicht naar gelang van het socio-economische en politieke profiel van de gemeente of stad waarin men woont. Stedelingen worden vaak bevraagd in deze en andere contexten (zie bv. De Ceuninck et al., 2005/2006), maar denken stedelingen eigenlijk op dezelfde manier over de opkomstplicht als inwoners in meer landelijke omgevingen? Of zijn andere, meer sociale en culturele karakteristieken relevanter in de geografische studie van de houding tegenover opkomstplicht? Het spreekt voor zich dat het gevaar van de *ecological fallacy* (Robinson, 1950) hier op de loer ligt; kenmerken op het niveau van steden en gemeenten kunnen we niet zonder meer toeschrijven aan individuen en omgekeerd.

In eerste instantie werden de SCV-gegevens gekoppeld aan een reeks categorische omgevingsvariabelen: de provincie, de grootte van de gemeente en een sociaaleconomische typologie van gemeenten. Hierbij stellen we geen noemenswaardige verschillen vast naar gelang van de provincie waarin de respondenten wonen, noch naar gelang van de grootte van de gemeente/stad waarin ze wonen. Dit geldt zowel voor het al dan niet komen opdagen bij één of meer verkiezingen, als voor het al dan niet komen opdagen bij een specifieke verkiezing. Binnen de groep respondenten die wonen in relatief kleine steden en gemeenten is de opkomst iets hoger bij afwezigheid van een opkomstplicht, maar deze verschillen zijn niet statistisch significant.

Vervolgens is er een sociaaleconomische typologie (zie Dessoy, 1998) waarin steden en gemeenten worden ingedeeld in de volgende categorieën: centrumstad, industrieel achtergesteld, kleine gemeente in Vlaams-Brabant, kleine landelijke gemeente, kleine stad, kustgemeente, landelijk residentieel, residentieel hoge stand, semiresidentieel en sociaal economisch zwak. Indien we kijken naar de mate waarin de inwoners uit die verschillende gebieden zouden opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht, zien we statistisch significante verschillen. Meer specifiek stellen we vast dat het aandeel kiezers dat zou komen relatief hoog is bij de groepen kiezers woonachtig in kleine gemeenten in Vlaams-Brabant en residentieel te noemen gebieden (resp. 86,0% en 85,1% zou komen opdagen bij één of meer verkiezingen). Daarentegen is het aandeel kiezers dat zou opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht relatief laag bij kiezers woonachtig in centrumsteden, kleine steden en sociaaleconomisch zwakkere steden en gemeenten (resp. 67,9%, 66,7% en 66,1%). Bij de analyse voor de opkomst bij specifieke verkiezingen komen we in grote lijnen tot dezelfde vaststellingen.

Vervolgens hebben we onze analyse op gemeentelijk niveau verfijnd door opname van diverse metrische omgevingsvariabelen. Meer specifiek werden de volgende karakteristieken opgenomen: aandeel vreemdelingen, aantal misdrijven (gerelateerd aan bevolkingsomvang), het migratiesaldo, het aandeel jongeren (*i.c.* -25-jarigen), het aandeel werkloze jongeren (binnen de groep -25-jarigen), het aandeel 80-plussers, het aandeel zogenaamde WIGW's (weduwnaars en weduwen, invaliden, gepensioneerden en (volle) wezen, volgens de oude indeling) en het aandeel langdurig werklozen. Verder werd rekening gehouden met het aantal verenigingen per gemeente (gerelateerd aan de bevolkingsomvang) (Lauwereysen & Colpaert, 2004) en een aantal kenmerken naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen in 2006, zoals de relatieve sterkte van de verschillende partijen, het aantal partijen dat deelnam aan die verkiezingen, alsook het percentage blanco/ongeldige stemmen en het absentisme.

De exploratieve analyse laat zien dat er slechts enkele gemeentelijke karakteristieken een noemenswaardige samenhang vertonen met de mate waarin men deel-

neemt aan verkiezingen. Wat de socio-economische karakteristieken betreft, zien we dat de groep mensen die niet meer zouden gaan stemmen doorgaans woonachtig is in gebieden met hogere werkloosheid. Verder stellen we vast dat de groep kiezers die wel zou komen opdagen bij verkiezingen, relatief vaker woont in gemeenten waarin er doorgaans minder nationale partijen deel hebben genomen aan de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 en waarin lokale partijen relatief sterk staan. Deze samenhang kunnen we wellicht duiden door te wijzen op het verband met de grootte van de gemeente. In kleinere steden en gemeenten nemen immers vaak minder (afdelingen van) nationale partijen deel aan de verkiezingen onder het nationaal nummer. Er zijn overigens geen verschillen wat betreft de mate van absentisme of het blanco/ongeldig stemmen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 2006. Ook hier komen we tot gelijkaardige conclusies bij het leggen van de link met de vermeende deelname aan de verkiezingen op de diverse bestuursniveaus.

We moeten echter voorzichtig zijn bij de interpretatie van deze bivariate resultaten waarbij de intenties om te komen opdagen bij verkiezingen worden gekoppeld aan karakteristieken van de omgeving waarin men woont. Een logisch vervolg lijkt dan te zijn om middels een klassiek regressiemodel na te gaan wat de verklarende waarde van de geografische karakteristieken is. Dit is hier evenwel niet aangewezen, gezien dit voor gemeentev variabelen zou resulteren in een onderschatting van significantieniveaus. De achterliggende reden is eenvoudig: het betreft karakteristieken van 131 gemeenten, terwijl onze basisdata betrekking hebben op 1449 individuen in deze gemeenten. Om correcte significantiewaarden voor gemeentev variabelen te verkrijgen, moeten we dan ook gebruik maken van een multilevelvariant van regressieanalyse, die aan bod komt in de volgende paragraaf.

4. Een multilevelanalyse van opkomst bij verkiezingen zonder opkomstplicht

Aangezien de data hiërarchisch geordend zijn, met individuen op het lager niveau (niveau 1) en gemeenten op het hoger niveau (niveau 2) ligt het gebruik van een statistische methode die daar expliciet rekening mee houdt, voor de hand. De te hanteren methode in dit verband is multilevel meervoudige logistische regressieanalyse (Snijders & Boskers, 1999; Callens, 2004). Een leeg model bevat geen enkele verklarende variabele. Het bevat enkel een schatting van de gemiddelde participatie aan verkiezingen zonder opkomstplicht en de zogeheten interceptvariantie op gemeentelijk niveau. Een vaak gebruikte parameter is de *intragroepcorrelatie* ρ , die aangeeft wat de proportie van de totale variantie in het al dan niet komen

opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht is die kan toegeschreven worden aan verschillen tussen gemeenten onderling.

De resultaten voor deze analyse worden, zowel voor de algemene indicator als voor het opkomen op de specifieke bestuursniveaus weergegeven in Tabel 3. We zien hier dat voor de algemene variabele de interceptvariantie wordt geschat op 0.153. Deze is significant. De resulterende intragroepcorrelatie bedraagt 4.4%. Wat het al dan niet komen opdagen betreft, is het belang van het gemeentelijke niveau dus relatief klein. Voor de specifieke bestuursniveaus is de intragroepcorrelatie nog iets lager. Wat het al dan niet komen opdagen bij lokale en Vlaamse verkiezingen betreft, is deze zelfs niet statistisch significant.

TABEL 3. De verklarende waarde van de gemeentelijke karakteristieken voor het al dan niet komen opdagen bij verkiezingen zonder opkomstplicht.

	intercept (logitschaal)	variantie (intercept)	Rho	P (one-sided)
Algemeen	1,040	0,152	4,4%	0,019
Lokaal	0,888	0,106	3,1%	0,065
Provinciaal	0,319	0,123	3,6%	0,005
Vlaams	0,498	0,078	2,3%	0,057
Federaal	0,448	0,149	4,3%	0,005
Europees	0,242	0,120	3,5%	0,008

Bij de analyses waarin het gemeentelijke niveau enige rol speelt, zien we dat de gemeentelijke typologie overigens wel overeind blijft. Het volledig finaal multi-levelmodel voor de algemene participatie, geven we weer in bijlage 1. We vinden er de bevestiging dat voor het betere begrip van het al dan niet op komen opdagen bij verkiezingen zonder dat de verplichting daartoe (nog langer) bestaat vooral de individuele karakteristieken bepalend zijn.

5. Slotopmerkingen

Het al dan niet vasthouden aan de opkomstplicht in België staat al geruime tijd ter discussie. Gegeven de normatieve geladenheid van het debat, is een wetenschappelijke oplossing van dit vraagstuk vanuit deze normatieve optiek niet mogelijk in deze bijdrage. Wel kunnen we de empirische realiteit scherper in kaart brengen. Wie zou afhaken indien het opkomen bij verkiezingen niet meer verplicht zou zijn? Welke groepen zouden het in meerdere of mindere getale laten afweten? Het is in ieder geval een bijzonder belangrijk vraagstuk, temeer omdat het raakt aan

de fundamenten van ons democratisch politiek stelsel. Het betreft immers wie van het electoraat de lakens uitdeelt tijdens verkiezingen. Hierbij moet men tevens rekening houden met de eventuele gevolgen op lange(re) termijn die een afschaffing van de opkomstplicht kan hebben.

In het voorafgaande hebben we ons voor de Vlaamse situatie specifiek gericht op het profiel van diegenen die al dan niet zouden afhaken indien het opkomen geen plicht meer zou zijn. Hierbij is het tevens de vraag of men in gespreide slagorde zou opkomen. Meer specifiek doen we dit door na te gaan welke individuele karakteristieken er in welke mate samenhangen met opkomstintenties. Een belangrijke vaststelling is dan dat men vooral nog voor het lokale bestuursniveau zou opdagen. Dit relatief grote enthousiasme om deel te nemen aan de kiesverrichtingen daalt naarmate het over verkiezingen gaat ten aanzien van een hoger bestuursniveau. Wel stellen we vast dat het al dan niet komen opdagen bij de verschillende verkiezingen getypeerd wordt door één gemeenschappelijke latente dimensie. Dit is ook meteen een reden waarom het aangewezen is om het onderscheid tussen de verschillende bestuursniveaus niet te maken. In dat opzicht stellen we vast dat 70% van de Vlamingen aan op zijn minst één verkiezing zou deelnemen.

Bij de profielschets van het electoraat dat al dan niet komt opdagen, zien we dat voornamelijk individuele karakteristieken bepalend zijn. Meer specifiek zien we dat vooral politieke machteloosheid samenhangt met het niet meer deelnemen aan de stembuslag. Daarnaast bevestigt ons onderzoek het belang van socio-demografische karakteristieken: vooral lager geschoolden en vrouwen haken af. Dit geldt in mindere mate voor oudere kiezers. De afhakers prefereren verhoudingsgewijs meer het Vlaams Belang, hebben doorgaans minder vertrouwen in de overheid en participeren minder aan het politieke leven. Deze participatie is eveneens lager wat het verenigingsleven en vrijwilligerswerk betreft. Ook de waarden en attitudes van deze groep kiezers zijn wat anders. Zo zijn de afhakers meer dan anderen utilitair individualistisch ingesteld. In dat opzicht komt het Vlaamse electoraat in gespreide slagorde aan de electorale meet. Dit profiel werd niet alleen geanalyseerd wat betreft het al dan niet komen opdagen bij één of meer verkiezingen. Voor de verschillende specifieke bestuursniveaus hebben we eveneens een dergelijk profiel opgesteld, waarbij we globaal genomen een sterk gelijk lopend beeld vaststellen.

Verder hielden we rekening met geografische verschillen in het opkomstgedrag bij afschaffing van de opkomstplicht in Vlaanderen. Daartoe werd gebruik gemaakt van multilevelanalyse waarbij we de variantie op gemeentelijk niveau statistisch kunnen scheiden van de variantie op individueel niveau. Globaal genomen zien we dat de verklarende waarde van dit gemeentelijke niveau echter zeer gering is. Geografische karakteristieken lijken beduidend minder relevant te zijn bij het ana-

lyseren van de vermeende opkomst bij verkiezingen. In onze analyse vinden we aldus vooral een bevestiging van het belang van de individuele karakteristieken in het duiden van het politieke gedrag van burgers en kiezers. De gespreide slagorde is voornamelijk daar te vinden.

Noten

1. Hierbij werd rekening gehouden met de drie elementen. Vooreerst de vraag in welke mate men in het algemeen van oordeel is dat je niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen dan wel of de meeste mensen te vertrouwen zijn. Daarnaast of men van mening is dat de meeste mensen zouden proberen misbruik van u te maken als zij daartoe de kans krijgen, dan wel proberen eerlijk te zijn. Daarnaast werd ook rekening gehouden met de mate waarin men van oordeel is dat mensen meestal aan zichzelf denken of dat zij meestal behulpzaam proberen te zijn. Op die drie subvragen kon men telkens antwoorden met een score gaande van 0 tot 10. Deze drie items vormen een betrouwbare en valide schaal. Het is dan ook die samengestelde schaal die we gebruikt hebben.

2. De vormen van politieke participatie die werden voorgelegd zijn: het tekenen van een petitie, het boycotten of opzettelijk niet kopen van producten uit politiek/ethische redenen, het deelnemen aan een demonstratie, het bijwonen van politieke bijeenkomsten, zijn/haar mening uiten t.a.v. een ambtenaar of politicus, geld schenken/verzamelen n.a.v. een sociale of politieke actie, zijn/haar mening uiten in de media, deelname aan een politiek forum/discussiegroep op het internet, kandideren voor verkiezingen, lidmaatschap van advies-/overleg-/inspraakorganen op lokaal vlak, actief informatie verzamelen over plannen/beslissingen van de overheid alsook het lidmaatschap van een buurtcomité/bewonersgroep/actiecomité.

3. Niettemin wordt globaal aangenomen dat bij afschaffing van de opkomstplicht in Vlaanderen en België geen enkele politieke partij een substantiële winst of verlies zal boeken (vgl. Hooghe en Pelleriaux, 1997; Billiet, 2001; 2002).

4. Volledigheidshalve moeten we vermelden dat wat de wetgevende macht op federaal bestuursniveau betreft, zowel werd gepeild naar het vertrouwen in de Kamer van Volksvertegenwoordigers als naar het vertrouwen in de Senaat.

Bibliografie

Ackaert, J. & De Winter, L. (1993). De afwezigen hebben andermaal ongelijk. De stemverzeking in Vlaanderen op 24 november 1991. In M. Swyngedouw et al. (Eds.),

- Kiezen is verliezen. Onderzoek naar de politieke opvattingen van Vlamingen* (pp. 67-82). Leuven: Acco.
- Billiet, J. (2001). *Opkomstplicht of vrijheid om al of niet te gaan stemmen in Vlaanderen?* ISPO-bulletin, 2001/44.
- Billiet, J. (2002). Opkomstplicht of vrijheid om al of niet te gaan stemmen in Vlaanderen: het verkiezingsonderzoek van 1999. In M. Swyngedouw & J. Billiet (Eds.), *De kiezer heeft zijn redenen. 13 juni en de politieke opvattingen van Vlamingen* (pp. 129-146). Leuven: Acco.
- Birch, S. (2009a). *Full Participation. A Comparative Study of Compulsory Voting*. Tokyo/New York/Paris: United Nations University Press.
- Birch, S. (2009b). The Case for Compulsory Voting. *Public Policy Research*, 16 (1), 21-27.
- Briggs, J. & Celis, K. (2007). *For or Against: Compulsory Voting in Britain and Belgium*. Paper gepresenteerd op Political Studies Association Conference, 2007, 11-13 April 2007, Bath, UK.
- Carton, A., Vander Molen, T. & Pickery, J. (2008). *Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen 2007: Basisdocumentatie*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-technisch rapport.
- Callens, M. (2004). *Essays on Multilevel Logistic Regression*. Onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Faculty of Economics and Applied Economics, KULeuven.
- Castenmiller, P.G. (1998). Kiezers over politiek en gemeentebestuur. In: A.F.A. Korsten & P.W. Tops (Eds.), *Lokaal bestuur in Nederland. Inleiding in de gemeentekunde* (pp. 256-258). Alphen aan den Rijn: Samson Uitgeverij.
- De Ceuninck, K., Devos, C., Reynaert, H., Valcke, T. & Verlet, D. (2005). De opkomstplicht in Vlaanderen. *Burger, Bestuur en Beleid*, 2 (3), 197-214.
- De Ceuninck, K., Devos, C., Reynaert, H., Valcke, T. & Verlet, D. (2006). Over de (on-)zin van de opkomstplicht op lokaal vlak. *Samenleving en Politiek*, 13 (2), 35-44.
- Dessoir, A., (1998). "Sociaal-economische" typologie van de gemeenten. *Het tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 52 (205), 17-43.
- Dezeure, K., De Rynck, F. e.a. (2008). *Internationaal vergelijkende studie naar lokale participatie*. Gent: SBOV.
- Edelenbos, J. & Monnikhof, R. (1998). Naar een hybride democratie? Spanningen tussen interactieve beleidsvorming en het vertegenwoordigende stelsel. In J. Edelenbos & R. Monnikhof (Eds.), *Spanning in interactie. Een analyse van interactief beleid in lokale democratie* (pp. 11-48). Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek.
- Elchardus, M. & Heyvaert, P. (1990). *Soepel, flexibel en ongebonden*. Brussel: VUBPress.
- Engelen, B. & Hooghe, M. (2007). *Compulsory Voting and its Effects on Political Participation, Interest and Efficacy*. European Consortium for Political Research (ECPR), Helsinki, Finland, May 7-12, 2007.
- Hooghe, M. (2006). Quod omnes tangit debet ab omnibus approbari: de morele functie van verkiezingen. *Ethische perspectieven: nieuwsbrief van het Overlegcentrum voor Ethiek*, 16 (4), 348-356.

- Hooghe, M. & Pelleriaux, K. (1997). Afschaffing van de kiesplicht. Een simulatie, *Samenleving en Politiek*, 4 (8), 11-14.
- Lauwereysen, K. & Colpaert, J. (2004). De lokale afdelingen van de socio-culturele organisaties in kaart gebracht. *Socius Gegevens*, 3, 53-71.
- Lever, A. (2009). Is Compulsory Voting Justified? *Public Reason*, 1 (1), 57-74.
- Lijphart, A. (1997). Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma. *American Political Science Review*, 91 (1), 1-14.
- Lowndes, V., Pratchett, L. & Stoker, G. (2006). Diagnosing and Remediating the Failings of Official Participation Schemes: The CLEAR Framework. *Social Policy and Society*, 5 (2), 281-91
- Malkopoulou, A. (2009). *Lost Voters: Participation in EU Elections and the Case for Compulsory Voting*. Centre for European Policy Studies (CEPS), working document, nr. 317 (www.ceps.eu).
- McClelland, J. (1994). *Multiple Regression and Causal Analysis*. Itasca/Illinois: Peacock Publishers.
- Milbrath, L. & Goel, M. (1977). *Political Participation. How and Why Do People Get Involved in Politics*. Chicago: Rand McNally.
- Milner, H., Loewen, P.J. & Hicks, B.M. (2007). The Paradox of Compulsory Voting: Participation Does not Equal Political Knowledge. *IRPP Policy Matters*, 8 (3), 1-47.
- Pilet, J.B. (2007). *Choosing Compulsory Voting in Belgium: Strategy and Ideas Combined*. European Consortium for Political Research (ECPR), Helsinki, Finland, May 7-12, 2007.
- Powell, G.B. (2004). Political Representation in Comparative Politics. *Annual Review of Political Science*, 7, 273-296.
- Propper, I. & Steenbeek, D. (1998). Interactieve beleidsvoering: Typering, Ervaringen en Dilemma's. *Bestuurskunde*, Themanummer "Dilemma's van interactieve beleidsvorming", 7, 292-301.
- Robinson, W.S. (1950). Ecological Correlations and the Behavior of Individuals. *American Sociological Review*, 15 (3), 351-357.
- Snijders T.A.B. & Boskers, R.J. (1999). *Multilevel Analysis. An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modeling*. London: SAGE.
- Stouthuysen, P. (2002). Waarom de burgers niet meer meedoen. De crisis van de democratie in perspectief gezet. In B. Hubeau en M. Elst (Eds.), *Democratie in ademnood? Over legitimiteit, legitimatie en verfijning van de democratie* (pp. 7-17). Brugge, die Keure.
- Theys, M. (2008). Opkomst verkiezingen bepaalt legitimiteit Europa. *Europa bericht*, oktober 2008, nr.329, 3-5.
- Vermeersch, E., (2003). *Pleidooi voor de opkomstplicht*. www.liberales.be Geconsulteerd op 5 oktober 2009.
- www.idea.int
- www.vlaanderen.be/svr

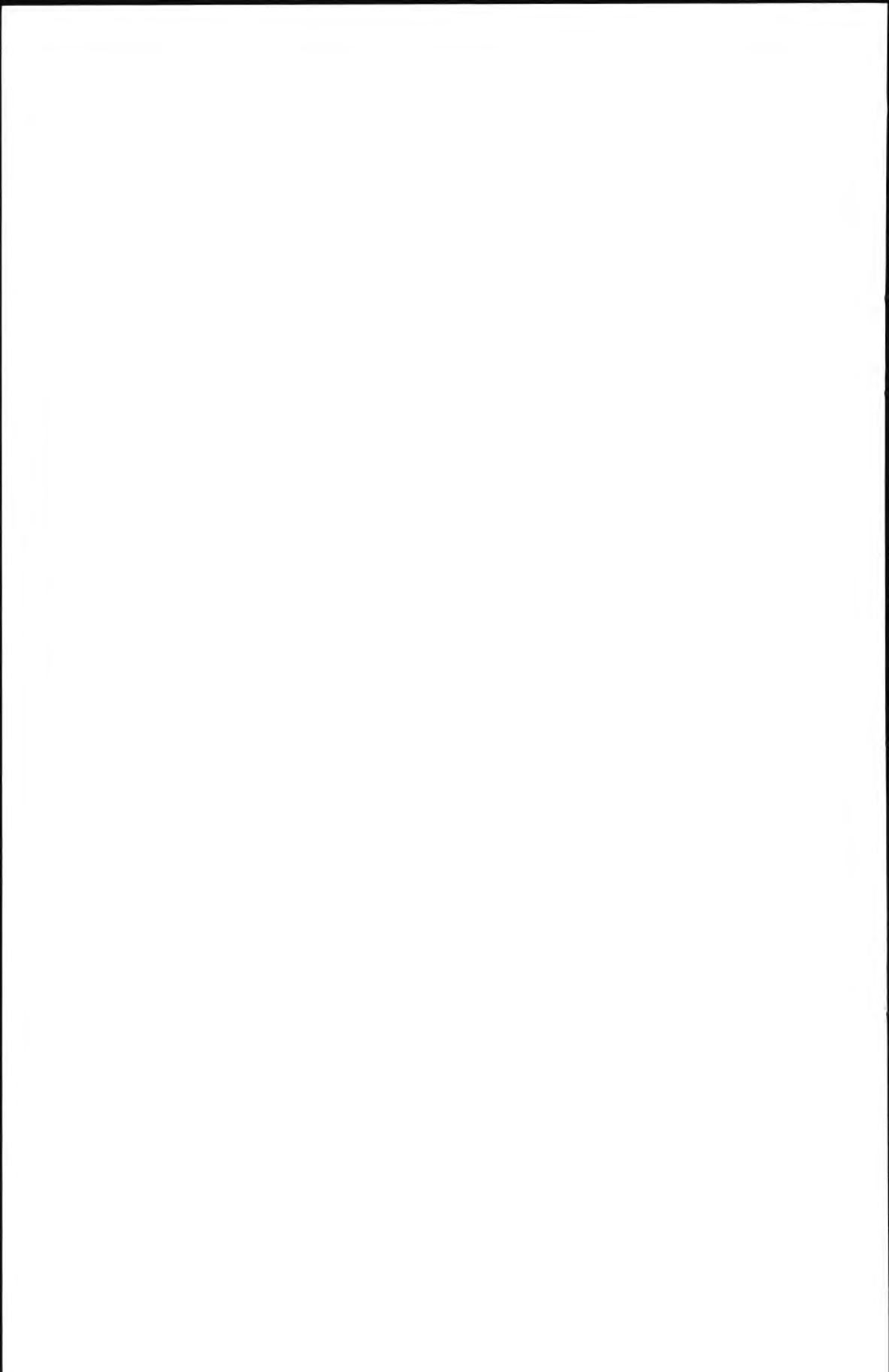
BIJLAGE 1. Opkomst bij verkiezingen in Vlaamse gemeenten. Resultaten voor een multilevelmodel met random effecten en geen covariaten (Model A), enkel covariaten op individueel niveau (Model B) en covariaten op individueel en gemeentelijk niveau (Model C).

	MODEL A		MODEL B		MODEL C	
	Coef	p	Coef	p	Coef	P
INTERCEPT	1,040	***	3,359	***	3,770	***
INDIVIDU						
Geslacht			0.809	***	0.805	***
Utilitair individualisme			-0.302	**	-0.321	**
Vrijwilligerswerk			0.374		0.494	*
Actief lidmaatschap verenigingen			0.289		0.222	
Politieke machteloosheid			-1.108	***	-1.181	***
Politieke participatie			0.689	***	0.660	***
Vertrouwen lokale overheid			0.435	***	0.361	**
Leeftijd			0.008		0.008	
Opleidingsniveau [ref. hoger sec.]						
	Geen/lager onderwijs		-0.437		-0.445	
	Lager secundair		-0.407		-0.324	
	NUHO		0.999	***	0.886	***
	Universitair		1.217	*	0.989	
Partijvoorkeur[ref.CD&V/N-VA]						
	SP.a/Spirit		-0.158		-0.060	
	Open VLD		0.219		0.175	
	Groen!		-0.170		-0.164	
	Vlaams Belang		-0.009		-0.074	
	Lijst Dedecker		0.387		0.402	
	Andere		-0.753		-0.716	
	Blanco/ongeldig		-1.355	**	-1.166	**
	WN/GA		-0.274		-0.304	

	MODEL A		MODEL B		MODEL C	
	Coef	p	Coef	p	Coef	P
GEMEENTE						
Typologie [ref. soc.-econ. zwak]						
					0,863	
					0,972	
					0,440	
					-0,192	
					-1,171	
					0,247	
					1,032	*
					0,040	
					0,339	
					0,115	
VARIANTIE						
Interceptvariantie	0,153	***	0,111		0,022	

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$

Opkomstplicht: stimulans of frustratie?

Een landenvergelijkende studie naar de gevolgen van opkomstplicht op politieke participatie*

Tom van der Meer en Jan van Deth

ABSTRACT

Compulsory voting does not only increase voting turnout; it is also expected to have positive spill-over effects. Supposedly, citizens who are obliged to cast a vote will be more engaged in politics than citizens who are allowed to avoid politics. This article reviews the main arguments for this expectation. A rival expectation is formulated based on the idea that enforcements, duties and sanctions are likely to decrease the willingness of citizens to participate politically. A cross-national multi-level empirical test – covering turnout and political participation in twenty established democracies – shows that compulsory voting indeed increases voting turnout. Yet neither positive nor negative spill-over effects for other modes of political participation can be detected. Apparently, the consequences of compulsory voting are restricted to turnout.

KEYWORDS: Compulsory voting, political participation, turnout, elections

---

1. Inleiding

Zonder burgerparticipatie is democratie ondenkbaar. Alleen als burgers participeren, zo kan worden betoogd, kunnen hun standpunten een directe rol spelen in het democratische besluitvormingsproces. En slechts door deel te nemen kunnen burgers hun capaciteiten ontplooien. Het belang van participatie is zo evident, dat diverse democratische systemen deelname aan besluitvormingsprocessen met wettelijke regelingen afdwingen. Onder dreiging van een morele teleurstelling (Griekenland), een formele berisping (België), een boete (Australië, België) of zelfs

* Wij danken de anonieme beoordelaars van Res Publica voor hun waardevolle opmerkingen en suggesties bij een eerdere versie van dit artikel.

ontzetting uit publieke ambten (Argentinië) zet de overheid burgers er dan ook toe aan hun stem uit te brengen tijdens verkiezingen (Massicotte et al., 2004). Empirische bevindingen naar de gevolgen van dergelijke verplichtingen zijn duidelijk: bij verkiezingen met opkomstplicht zou de opkomst maar liefst zeven tot 16 procentpunten hoger zijn dan bij vrijwillige deelname aan verkiezingen (Lijphart, 1997). Over de nadere gevolgen van opkomstplicht bestaat echter in empirische en normatieve zin aanzienlijk minder overeenstemming.

Lijpharts rede als APSA-President (Lijphart, 1997) markeert een keerpunt in de discussie over opkomstplicht. Het betoog biedt niet alleen een samenvatting van belangrijke normatieve argumenten en empirische bevindingen, maar werpt ook nieuwe vragen en verwachtingen op over mogelijke gevolgen van opkomstplicht. Sindsdien zijn verschillende van deze verwachtingen onderzocht, onder meer in onderzoek naar sociale ongelijkheid in opkomst (De Winter & Ackaert, 1998; Hooghe & Pellerieux, 1998) en in verkiezingsuitslagen (Selb & Lachat, 2009). Ook in onderzoek naar de gevolgen van opkomstplicht voor politieke kennis van burgers (Loewen et al., 2008; Jakee & Sun, 2006) werden effecten van opkomstplicht geanalyseerd.

Niet alleen blijven de vragen die Lijphart eerder stelde tot op de dag van vandaag relevant, zoals ook uit zijn inleiding van dit themanummer blijkt, maar tevens is één claim van Lijphart onderbelicht gebleven. Het betreft de verwachting dat opkomstplicht positieve *spill-over* effecten op andere vormen van politieke participatie heeft. Wanneer burgers gedwongen worden te gaan stemmen, zouden ze meer geïnteresseerd raken in de politiek, zich er nauwer bij betrokken voelen en er uiteindelijk toe neigen om ook op andere wijzen politiek actief te worden (Lijphart, 1997: 10). Een opkomstplicht heeft daarmee een positief effect op het politieke engagement van burgers dat boven een verhoging van opkomstcijfers bij verkiezingen uitgaat. Maar is dit beeld niet te rooskleurig? Is het niet mogelijk of zelfs waarschijnlijk dat burgers door verplichtingen gefrustreerd raken en juist zo veel mogelijk afstand proberen te nemen van diezelfde politiek? Volgens deze redenering werkt overheidsdwang averechts op vormen van politieke participatie die op vrijwilligheid zijn gebaseerd (demonstraties, handtekeningenacties, discussies, enzovoort). Een dergelijke eventuele afname van de bereidheid politiek actief te zijn is dan een hoge prijs voor de met opkomstplicht verbeterde deelname aan verkiezingen.

Om uitsluitsel te krijgen over deze (tegenstrijdige) verwachtingen is een vergelijking van de gevolgen van opkomstplicht voor opkomst en voor deelname aan andere vormen van participatie noodzakelijk. In dit artikel presenteren we resultaten van een dergelijke vergelijking in twintig gevestigde democratieën. Aangezien slechts enkele van deze democratieën opkomstplicht hebben, is extra aandacht voor de robuustheid van de empirische uitkomsten noodzakelijk. Belangrijkste conclusie is

dat opkomstplicht positieve effecten heeft voor deelname aan verkiezingen, maar geen (of eerder negatieve) gevolgen heeft voor de bereidheid andere vormen van politieke participatie te benutten.

2. Positieve en negatieve *spill-over* effecten

Politieke participatie is het gevolg van prikkels om actief te *willen* zijn en van de beschikking over hulpbronnen om actief te *kunnen* zijn (o.a. Pattie et al., 2005). Wie niet politiek actief wil zijn, besteedt de tijd aan andere activiteiten. En wie actief wil zijn, maar daar geen tijd, geld of andere middelen voor heeft, blijft eveneens politiek passief. Kortom, mensen onthouden zich van politieke participatie “because they can’t, because they don’t want to, or because nobody asked” (Verba et al., 1995: 269). Op basis van dit onderscheid tussen prikkels enerzijds en hulpbronnen anderzijds hebben politicologen verschillende culturele, sociale, sociaal-economische en institutionele kenmerken onder de loep genomen in hun speurtocht naar factoren die voor het verklaren van politieke participatie van belang zijn (zie Verba et al., 1995; Norris, 2002; Pattie et al., 2005 voor overzichten).

Een consistente bevinding is dat opkomstplicht de opkomst tijdens verkiezingen sterk stimuleert (Powell, 1980; Jackman, 1987; Lijphart, 1997; zie ook Engelen, 2008). Het mechanisme daarachter is triviaal. Om in de terminologie van Pattie et al. (2005) te blijven: opkomstplicht werkt als een positieve prikkel op de geneigdheid te gaan stemmen. Cruciaal is het vermijden van bestraffing. Daarom luidt onze eerste hypothese als volgt:

Hypothese 1: In landen waar bij verkiezingen opkomstplicht geldt, is de opkomst hoger dan in landen waar bij de verkiezingen geen opkomstplicht geldt.

Met een opkomstplicht worden burgers gedwongen in het verkiezingslokaal te verschijnen. De gevolgen van een dergelijk paardenmiddel zijn moeilijk te beoordelen. Lijphart formuleert een optimistisch perspectief, waarin opkomstplicht meerdere voordelen biedt naast het verhogen van de opkomst. Een van deze bijkomende voordelen zou zijn dat opkomstplicht bij burgers “sterkere participatie en interesse in andere politieke activiteiten zou kunnen stimuleren” (Lijphart, 1997: 10). Lijphart verwijst hierbij naar het bekende positieve verband tussen opkomst tijdens verkiezingen en deelname aan andere politieke activiteiten (Almond & Verba, 1963; Verba et al., 1995). Het is echter de vraag welke conclusies deze samenhang eigenlijk precies toelaat. Weliswaar zijn mensen die gaan stemmen sterker geneigd

ook andere politieke activiteiten te ontplooiën – en vice versa – maar dit betekent niet dat ook mensen die gedwongen worden te stemmen *daardoor* vrijwillig aan andere politieke activiteiten deelnemen. Met andere woorden: het positieve verband is op zichzelf niet voldoende om te concluderen dat opkomstplicht positief werkt op andere vormen van politieke participatie. Daarvoor is op zijn minst een directere toets op individueel niveau nodig. Dat die toets vooralsnog ontbrak, heeft vooral te maken met problemen in het in de regel gehanteerde onderzoeksdesign en met beschikbare data (zie verder paragraaf 3).

Lijphart presenteert twee mechanismen om de gevolgen van opkomstplicht voor andere vormen van politieke participatie te verklaren. Voor het eerste mechanisme haalt hij een Australisch politicus als kroongetuige aan: “by compelling people to vote we are likely to arouse in them an intelligent interest and to give them a political knowledge that they do not at present possess” (geciteerd uit Morris Jones, 1954: 32). Door (verplicht) te stemmen worden burgers ertoe verleid zich meer met politieke kwesties bezig te houden. Ze gaan erover nadenken, gaan meer over politiek discussiëren en raken erin geïnteresseerd. Hiermee stimuleert opkomstplicht de politieke betrokkenheid van burgers en die betrokkenheid zou zich vervolgens onder meer uiten in deelname aan weer andere vormen van participatie.

Het tweede mechanisme richt zich veeleer op de aanbodkant van de politiek. Door de opkomstplicht zouden politieke partijen zich meer inspanssen om burgers die in andere omstandigheden (toch) niet zouden gaan stemmen, bij hun partij te betrekken en te informeren (Lijphart, 1997: 10). Ook dit zou dan leiden tot beter geïnformeerde en meer geïnteresseerde burgers, en daardoor uiteindelijk tot meer actieve burgers.

Kortom, in het optimistische perspectief zoals geschetst door onder anderen Lijphart wordt verondersteld dat opkomstplicht burgers ook indirect – via interesse en informatie – prikkelt tot politieke participatie. Dit indirecte effect op participatie is evenwel geen gevolg van dwang, maar van de gestegen intrinsieke motivatie tot politieke participatie. We komen aldus tot de volgende hypothese:

Hypothese 2a: In landen waar bij verkiezingen opkomstplicht geldt, is de deelname aan andere vormen van politieke participatie hoger dan in landen waar bij de verkiezingen geen opkomstplicht geldt.

Dwang, plicht en sancties hebben echter bepaald niet noodzakelijk en als vanzelf altijd positieve gevolgen. Politieke participatie kost tijd en andere schaarse hulpbronnen en staat andere bezigheden in de weg: veel burgers hebben daardoor niet het

verlangen of de neiging politiek te participeren, behalve als dat echt nodig is (Van Deth, 2000; Hibbing & Theiss-Morse, 2002; Van der Meer et al., 2009). Wie in deze situatie toch gedwongen wordt zich met iets bezig te houden waarvoor hij of zij zich vrijwillig niet werkelijk interesseert, kan dan ook gevoelens van afkeer ontwikkelen. Als ook nog eens effectieve sancties dreigen wanneer men zich niet conformeert, is de kans groot dat negatieve gevoelens gestimuleerd worden. Een opkomstplicht kan op die manier dus averechts op politiek engagement werken, als burgers naar de stemlokalen worden geleid en met sancties bedreigd worden als ze thuis (wensen te) blijven. Dwang, plicht en sancties kunnen ertoe leiden dat burgers zich van de politiek afwenden en zich gefrustreerd gaan voelen door een systeem dat hen dwingt iets te doen waartoe ze kennelijk vrijwillig niet bereid zijn. De dwang en sancties die bij een effectieve opkomstplicht horen, kunnen er volgens deze argumentatie toe leiden dat burgers zich minder betrokken gaan voelen of zich misschien zelfs afzetten tegen politiek en participatie.¹ “Gedwongen om te participeren zullen burgers reageren tegen de vermeende bron van oppressie” (IDEA, 2004: 106; vertaling TvdM/JvD). Onze alternatieve hypothese luidt daarom als volgt:

Hypothese 2b: In landen waar bij verkiezingen opkomstplicht geldt, is de deelname aan andere vormen van politieke participatie lager dan in landen waar bij de verkiezingen geen opkomstplicht geldt.

Veel empirisch onderzoek naar de vermeende *spill-over* effecten van opkomstplicht op andere vormen van politieke participatie is er echter niet. Loewen et al. (2008) onderzoeken de invloed van opkomstplicht op politieke discussies, nieuwsconsumptie en politieke kennis. De bevindingen waren vanuit optimistisch perspectief ontvullend: wie om financiële redenen wordt geprikkeld om zijn of haar stem uit te brengen bij verkiezingen, discussieert *niet* vaker over de politiek, volgt *niet* vaker politieke berichtgeving in de media en ontwikkelt *niet* meer politieke kennis. Deze bevindingen bevestigen wat Jakee en Sun (2006) op basis van enkele assumpties al formeel konden afleiden: opkomstplicht leidt niet zomaar tot meer betrokkenheid. De conclusies van Loewen et al. (2008) zijn aldus duidelijk niet in overeenstemming met Lijpharts stelling dat opkomstplicht de politieke betrokkenheid en participatie van burgers stimuleert. Het experiment van Loewen et al. vond echter plaats in Québec, Canada – waar geen opkomstplicht is – en richtte zich uitsluitend op de vraag of een eenmalige (financiële) prikkel om te gaan stemmen binnen een maand leidt tot meer betrokkenheid. Dat is misschien een wat karige test van de verwachting van positieve *spill-over* effecten van een opkomstplicht. Alleen een meer omvattende empirische test van de hier opgestelde hypothesen kan de plausibiliteit van de optimistische en pessimistische visies op de gevolgen van opkomstplicht duidelijk maken.

3. Opzet, data en methoden

3.1. *Onderzoeksopzet*

Om vast te stellen wat het effect is van opkomstplicht op opkomst en andere vormen van politieke participatie zijn verschillende onderzoeksopzetten mogelijk. Ten eerste kan gebruikgemaakt worden van experimenten, zoals onder meer toegepast in het zojuist genoemde onderzoek van Loewen et al. (2008). Tijdens de provinciale verkiezingen in Québec van 2007 stelden zij twee groepen studenten samen. Beide groepen zouden met CN\$25 beloond worden voor deelname aan het experiment, maar in één van de groepen zouden de deelnemers deze beloning pas krijgen als zij zouden gaan stemmen. Een dergelijk experiment is bij uitstek geschikt om alternatieve individuele en contextuele verklaringen uit te sluiten. Er zijn echter nadelen. Ten eerste is de toegepaste *treatment* hoogstens een vergaand abstracte reflectie van opkomstplicht, en bovendien positief in plaats van negatief. Ten tweede is het effect van de *treatment* onderzocht op een beperkte en zeer selectieve bevolkingsgroep, te weten een studentenpopulatie. Ten slotte is de experimentele methode slechts geschikt om de directe gevolgen van opkomstplicht (opkomst tijdens verkiezingen) vast te stellen, niet de mogelijke onbewuste en onbedoelde bijeffecten.

Een tweede onderzoeksmethode is toegepast in België. Met behulp van enquêtes is aan burgers gevraagd of zij ook zouden gaan stemmen als er geen opkomstplicht geweest zou zijn (o.a. De Winter & Ackaert, 1998; Hooghe & Pellerieux, 1998; Selb & Lachat, 2009). Mogelijk nadeel van deze benadering is dat respondenten niet of niet goed in staat zijn hun gedragsintenties correct in te schatten, laat staan wanneer ze daarbij rekening moeten houden met een (fictieve) alternatieve werkelijkheid. Aangezien respondenten hun participatiegeneigdheid daarenboven overschatten, leidt deze methode waarschijnlijk eerder tot een conservatieve beoordeling van het effect van opkomstplicht (Jackman, 1998, 1999; Selb & Lachat, 2009). Die eventuele onderschatting zal des te meer gelden voor andere vormen van politieke participatie die hoogstens als indirecte of onbedoelde gevolgen van opkomstplicht zijn te beschouwen.

Een derde (en in dit artikel gehanteerde) onderzoeksopzet voor de empirische studie van de gevolgen van opkomstplicht is het vergelijken van landen met verschillende regelingen voor de deelname aan verkiezingen. Mogelijke gevolgen van een opkomstplicht op de opkomst kunnen in een dergelijk landenvergelijkend onderzoek objectief worden vastgesteld door gebruik te maken van ambtelijke, officiële opkomstcijfers (Jackman, 1987; Lijphart, 1997, 1998). Voor andere vormen van politieke participatie zijn soortgelijke officiële data echter veelal niet beschikbaar.

Om ook individuele determinanten van opkomst en participatie in onze analyses te kunnen betrekken, gebruiken we in het navolgende onderzoek landenvergelijkende enquêtes waarin burgers rapporteren in welke mate zij politiek actief zijn. Dergelijk enquêtemateriaal stelt ons in staat om simultaan de invloed van individuele en contextuele kenmerken op de opkomst bij verkiezingen en op de deelname aan andere vormen van politieke participatie te beoordelen. Nadeel van deze aanpak is dat sociale wenselijkheid mogelijk een rol speelt in zelfgerapporteerde antwoorden, waardoor de daadwerkelijke bereidheid politiek te participeren overschat wordt. Dit zal echter waarschijnlijk in alle landen in vergelijkbare mate het geval zijn, en in het ongunstigste geval leiden tot een onderschatting van de (omvang van de) invloed van opkomstplicht.

3.2. *Data*

De enquêtes (en verzamelde data) voor de empirische toetsing van de opgestelde hypothesen moeten aan een aantal eisen voldoen. Ten eerste moeten de onderzoeken vragen naar verschillende vormen van politieke participatie bevatten. Ten tweede is het noodzakelijk dat de enquêtes in verschillende landen met en zonder opkomstplicht zijn uitgevoerd. Tot slot moet de onderzoeksopzet in ieder land in hoge mate equivalent zijn; niet alleen in de formulering van centrale vragen, maar ook in steekproeftrekking, de wijze van ondervraging en het tijdstip waarop de interviews zijn uitgevoerd. De Comparative Studies of Electoral Systems (CSES) voldoet aan al deze eisen. De CSES combineert de antwoorden op een gestandaardiseerde vragenlijst die tussen 2001 en 2006 is voorgelegd in nationale kiezersonderzoeken voor parlementaire verkiezingen in vele landen. CSES (Module 2) bevat meerdere vragen over politieke participatie en beslaat een groot aantal verkiezingen en landen, waaronder enkele landen met een opkomstplicht. Bovendien biedt de CSES het voordeel dat de vragen in alle gevallen zijn gesteld op een vergelijkbaar tijdstip in het politieke proces, te weten in de verkiezingstijd.²

Van de 38 landen deelnemende landen aan de CSES richten onze analyses zich uitsluitend op de twintig gevestigde, westerse democratieën (te weten Australië, België, Canada, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Ierland, IJsland, Israël, Italië, Nederland, Nieuw-Zeeland, Noorwegen, Portugal,³ Spanje, Verenigd Koninkrijk, Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland). Dit 'rather similar' onderzoeksdesign sluit vele culturele en institutionele verschillen tussen landen uit en concentreert de aandacht op het al dan niet aanwezig zijn van een opkomstplicht in overigens grotendeels vergelijkbare politieke systemen. Keerzijde is echter wel, dat de reikwijdte en geldigheid van de bevindingen in eerste instantie uiteraard beperkt blijft tot die gevestigde democratieën.⁴ Het databestand omvat twintig landen (en daarmee twin-

tig verkiezingen en kiezersonderzoeken) met daarin in totaal 31.117 respondenten. Anders geformuleerd: individuen zijn genest in verschillende landen.

3.3. *Afhankelijke variabelen: Politieke participatie*

Naast opkomst bij de meest recente parlementsverkiezingen onderscheiden we vijf vormen van politieke participatie:

- (a) heeft contact opgenomen met een politicus of ambtenaar in de afgelopen vijf jaar;
- (b) heeft een bepaalde partij of kandidaat gesteund door bijvoorbeeld een bijeenkomst te bezoeken of een poster op te hangen tijdens de afgelopen campagne;
- (c) heeft geprobeerd anderen te overtuigen om voor een bepaalde partij of kandidaat te stemmen tijdens de afgelopen campagne;
- (d) heeft meegedaan aan een actiegroep in de afgelopen vijf jaar; en
- (e) heeft deelgenomen aan een demonstratie of protestmars in de afgelopen vijf jaar.⁵

Alle zes indicatoren – opkomst bij parlementsverkiezingen plus de vijf bovenstaande andere vormen van participatie – zijn beschouwd als dichotoom: een respondent heeft wel deelgenomen of niet deelgenomen aan een bepaalde activiteit. We onderzoeken in dit artikel de invloed van opkomstplicht op elk van de zes indicatoren afzonderlijk. Daarnaast is onderzocht of het voor de effecten uitmaakt wanneer we vijf indicatoren (uitgezonderd opkomst) samenvoegen in een index die is gedichotomiseerd tussen ‘iets’ en ‘niets’ doen. De aldus geconstrueerde index bleek tot dezelfde inhoudelijke conclusies te leiden. Omdat de resultaten voor de specifieke vormen van participatie enkele interessante verschillen laten zien, presenteren we in het navolgende de uitkomsten voor ieder van de vijf vormen van politieke participatie afzonderlijk.

3.4. *Onafhankelijke variabele: opkomstplicht*

De experts van de CSES hebben de in het onderzoek deelnemende landen naar de mate van opkomstplicht in de periode 2001-2006 ingedeeld. Voor de hier geselecteerde landen betekent dit een indeling in drie groepen (zie www.cses.org, of www.idea.int). De eerste groep wordt gevormd door twee landen (België en Australië) met een gesanctioneerde opkomstplicht. Een tweede, tussenliggende ‘groep’ is Italië, waar een nauwelijks gesanctioneerde opkomstplicht bestaat en gehandhaafd wordt. In de overige landen is de deelname aan verkiezingen in prin-

cipe vrijwillig. Voor Zwitserland kunnen we overigens helaas geen bruikbaar onderscheid maken tussen het ene kanton met opkomstplicht (Schaffhausen) en de andere kantons. Omdat minder dan 1 procent van de Zwitserse bevolking in het kanton Schaffhausen woont, rekenen we Zwitserland in zijn geheel tot de landen zonder opkomstplicht.

Met 2-1-17 is de verdeling van landen naar de mate van opkomstplicht uitermate scheef, waardoor de resultaten voor een enkel land de analyses overmatig kunnen beïnvloeden. In de multivariate analyse voegen we daarom de drie landen met (al dan niet gesanctioneerde) opkomstplicht samen in een enkele categorie. Ter afsluiting van de empirische analyses voeren we daarnaast een onderzoek naar de robuustheid van de bevindingen uit.

3.5. *Andere verklaringen voor politieke participatie*

Uiteraard is een eventueel bestaande opkomstplicht niet de enige factor die van invloed is op de deelname aan andere vormen van participatie. Om het effect van opkomstplicht meer nauwkeurig te schatten, wordt in de volgende multivariate analyses daarom zowel op het individuele niveau als op het niveau van het land rekening met enige andere kenmerken gehouden.

3.5.1. *Verklaringen op landsniveau*

Op het landenniveau zijn twee additionele kenmerken geselecteerd. Ten eerste maken we een onderscheid tussen zogenaamde consensusdemocratieën en meerderheidsdemocratieën (vgl. Lijphart, 1999). Consensusdemocratieën bieden veel mogelijkheden om te participeren, doordat politieke macht institutioneel verdeeld is en met name minderheden middelen hebben om gehoord te worden (Colomer, 2001). Anderzijds bieden meerderheidsdemocratieën meer prikkels om te participeren, doordat de politieke macht geconcentreerd is en er in de verkiezingstijd in zekere zin meer op het spel staat (Jackman, 1987; Franklin, 2004). Opkomstcijfers zijn hoger in consensus- dan in meerderheidsdemocratieën (Blais & Carty, 1990; Bingham Powell, 1980; Lijphart, 1999), maar Blais (2006) stelt dat dergelijke verschillen waarschijnlijk overschat zijn. Van der Meer et al. (2009) vinden op basis van zelfgerapporteerd gedrag zelfs *geen* verschil in opkomst tussen consensus- en meerderheidsdemocratieën. Uit hun onderzoek blijkt verder dat niet consensus- maar meerderheidsdemocratieën andere vormen van politieke participatie stimuleren. De mate van consensualisme stellen we hier vast aan de hand van de scores die Lijphart (1999) toekent aan landen op de twee dimensies: de *executives-parties*

dimensie en de *federal-unitary* dimensie. Deze dimensies meten respectievelijk de mate waarin instituties door machtsdeling op het nationale niveau gekenmerkt zijn, en de mate waarin macht is gedecentraliseerd. Negatieve scores wijzen op kenmerken van meerderheidsregimes, positieve scores op kenmerken van consensusregimes.

Een tweede relevant kenmerk op landenniveau is de mate van sociaaleconomische ontwikkeling. Al sinds het begin van het onderzoek naar de determinanten van participatie in de jaren veertig van de vorige eeuw is duidelijk dat sociaaleconomische ontwikkeling politieke participatie stimuleert (o.a. Nie et al., 1969; Teorell et al., 2007; Van der Meer et al., 2009). Als indicator voor deze ontwikkeling gebruiken we het Bruto Nationaal Product per hoofd van de bevolking in het jaar 2000, het jaar vóór het eerste kiezersonderzoek in de CSES, uitgedrukt in koopkrachtpariteiten.

3.5.2. Verklaringen op individueel niveau

Opleidingsniveau, geslacht, leeftijd en burgerlijke (huwelijkse) staat van burgers beïnvloeden hun mogelijkheden en bereidheid om politiek te participeren. Om mogelijke compositie-effecten tussen de verschillende landen uit te sluiten, is het daarom noodzakelijk demografische kenmerken op het individuele niveau in de analyses te betrekken.⁶ Ook hier heeft veel onderzoek in de laatste decennia tot duidelijke conclusies gevoerd: politieke participatie stijgt met opleidingsniveau, doordat hoger opgeleiden meer vaardigheden hebben om actief te kunnen zijn, en meer interesse hebben om in de politiek betrokken te raken (o.a. Verba & Nie, 1972; Verba et al., 1995; Nie et al., 1996; Bovens & Wille, 2009). Traditioneel zijn mannen van middelbare leeftijd eerder geneigd politiek te participeren dan vrouwen en dan jongeren en ouderen (Verba et al., 1995). Tot slot is duidelijk dat gehuwden (als indicatie van een over het algemeen wat meer traditionele levensstijl) vaker dan ongehuwden deelnemen aan conventionele vormen van politieke participatie, maar juist minder vaak aan onconventionele vormen (Van der Meer & Van Ingen, 2009).

Naast demografische kenmerken is de ideologische oriëntatie van burgers een determinant van politieke participatie (zie voor een overzicht van de literatuur Van der Meer et al., 2009). Linkse burgers hebben meer prikkels om politiek actief te zijn dan rechtse burgers, zowel wegens hun doel om de maatschappij te veranderen (Fuchs & Klingemann, 1990) als wegens het plezier dat zij ontnemen aan politieke participatie zelf (Inglehart, 1997; Van der Meer et al., 2009). Extremisten hebben meer prikkels om politiek actief te worden dan gematigden (Putnam, 2000; Martin & Van Deth, 2007). In de analyses nemen we zowel de links-rechts positie (op een 11-puntsschaal lopend van 0 tot 10) als een indicator voor ideologisch

extremisme (de afstand tot het middelpunt van de links-rechts schaal, dus van 0 tot 5) op. Om ons model spaarzaam te ontwerpen, nemen we er geen verdere (potentieel intermediërende) individuele verklaringsfactoren, zoals bijvoorbeeld politiek zelfvertrouwen, in op. Doel is hier immers niet een zo volledig mogelijke verklaring van politieke participatie als zodanig te onderzoeken, maar het testen van de opgestelde hypothesen over mogelijke effecten van een opkomstplicht op participatie met uitsluiting van belangrijke determinanten op individueel niveau.

4. De empirische gevolgen van opkomstplicht

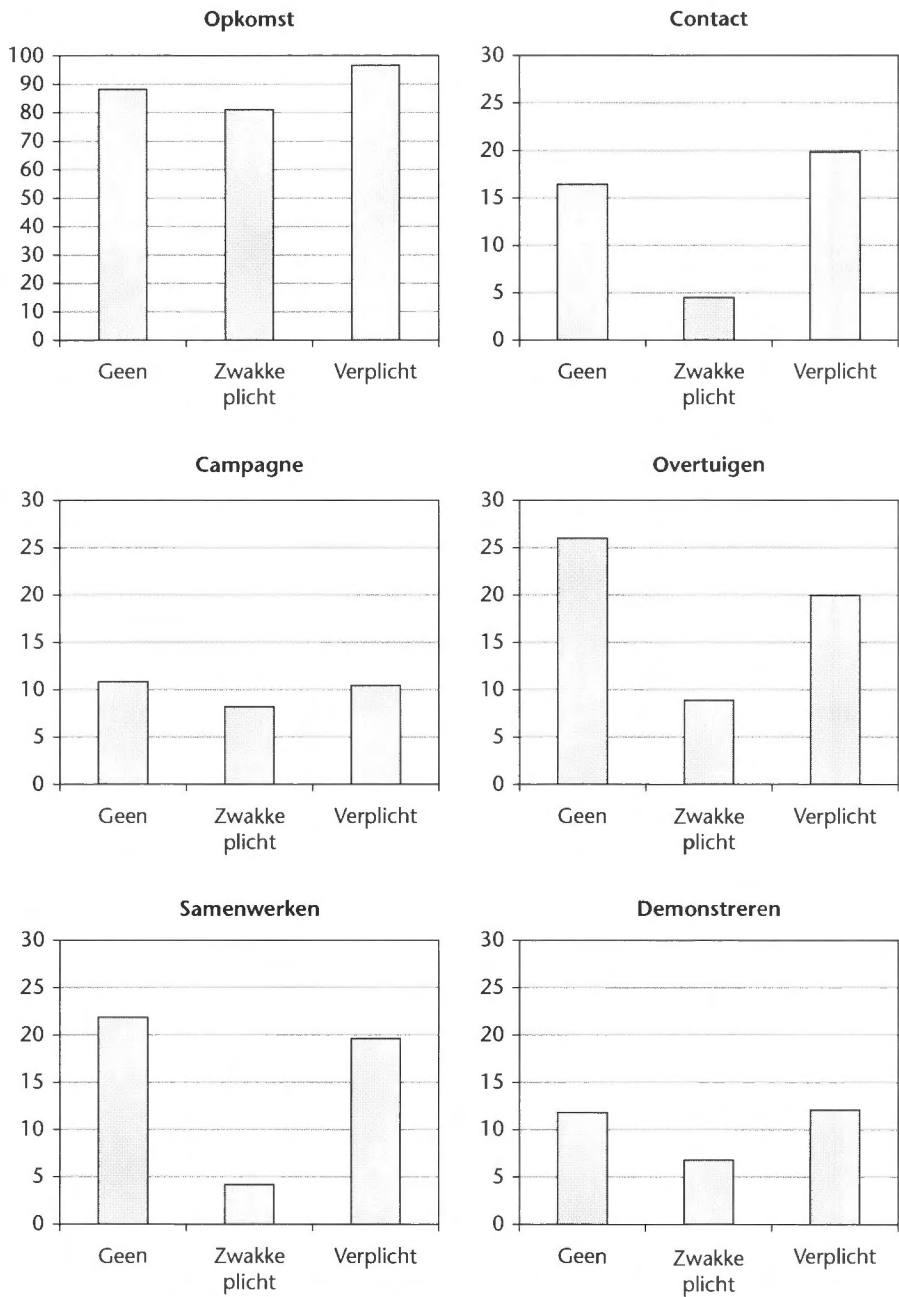
4.1. *Spill-over effecten?*

In de Figuren 1a-1f is de mate van politieke participatie voor de drie groepen landen met verschillende regelingen voor de opkomst bij verkiezingen weergegeven. Uit Figuur 1a blijkt dat de opkomst in de twee landen met een gesanctioneerde opkomstplicht maar liefst tien procentpunten hoger ligt dan in de landen zonder opkomstplicht. Dit bevestigt vooralsnog hypothese 1.

De verschillen tussen de drie groepen landen in de andere vijf vormen van politieke participatie zijn kleiner (Figuur 1b-1f). Voor contact ligt het niveau een paar procentpunten hoger in landen met gesanctioneerde opkomstplicht. Voor campagne en demonstreren liggen de niveaus nagenoeg gelijk in landen met gesanctioneerde opkomstplicht en in landen zonder opkomstplicht. Voor overtuigen en samenwerken ligt het niveau zelfs iets lager in landen met gesanctioneerde opkomstplicht dan in landen zonder een opkomstplicht. In elk van de figuren blijkt overigens het participatieniveau in Italië – een land met een zwak gesanctioneerde opkomstplicht – lager te liggen dan in de beide andere typen landen.

De bevindingen in de Figuren 1a-1f zijn uiteraard enigszins beperkt doordat politieke participatie op geaggregeerd niveau is onderzocht en doordat geen rekening is gehouden met alternatieve verklaringen. Voor een meer overtuigende toets zijn dan ook multivariate analyses nodig. Bovendien hebben onze hypothesen en data beide een zogeheten hiërarchische ordening: individuele respondenten (analyse-niveau 1) zijn genest in verschillende landen/politieke regimes (analyse-niveau 2). Om de invloed van factoren op de verschillende analyse-niveaus simultaan te onderzoeken, en voor elk de standaardfouten zuiver te schatten, maken we gebruik van multi-niveau analyse (Kreft & De Leeuw, 1998; Snijders & Bosker, 1999).⁷ Omdat de afhankelijke variabelen (politieke participatie) dichotoom zijn, passen we logistische regressie toe. Zoals eerder opgemerkt, plaatsen we Italië voor deze mul-

tivariate analyses in de categorie van landen met opkomstplicht. De belangrijkste resultaten van deze berekeningen zijn in Tabel 1 samengevat.

Figuur 1a-1f. Niveau van politieke participatie naar type opkomstplicht (deelname in procenten van de geldige antwoorden).

TABEL 1. Individuele en contextuele determinanten van politieke participatie (logistische multi-niveau analyse).^{a,b}

	Opkomst	Contact	Campagne	Overtuigen	Samenwerken	Demonstreren
Contextuele determinanten						
Opkomstplicht	0,79 (0,42)	-0,01 (0,22)	0,12 (0,33)	-0,34 (0,48)	-0,42 (0,22)	-0,07 (0,28)
Consensualisme (Executive-Parties)	0,01 (0,14)	-0,30 (0,08)	-0,25 (0,11)	-0,56 (0,17)	-0,10 (0,08)	-0,11 (0,10)
Consensualisme (Federal-Unitary)	0,03 (0,14)	-0,09 (0,07)	0,09 (0,11)	0,04 (0,16)	0,02 (0,07)	0,09 (0,09)
Economische ontwikkeling	-0,27 (0,38)	0,96 (0,20)	0,53 (0,30)	0,09 (0,44)	0,79 (0,20)	-0,32 (0,25)
Individuele determinanten						
Opleidingsniveau	0,20 (0,01)	0,21 (0,01)	0,09 (0,01)	0,09 (0,01)	0,16 (0,01)	0,22 (0,01)
Geslacht (vrouw)	-0,04 (0,03)	-0,23 (0,03)	-0,27 (0,04)	-0,28 (0,03)	-0,18 (0,03)	-0,07 (0,03)
Leeftijd	0,07 (0,01)	0,08 (0,01)	0,02 (0,01)	0,00 (0,01)	0,05 (0,01)	0,02 (0,01)
Leeftijd (kwadraat) [effect * 100]	-0,05 (0,01)	-0,07 (0,01)	-0,01 (0,01)	-0,00 (0,00)	-0,05 (0,01)	-0,04 (0,01)
Huwelijkse staat	0,31 (0,04)	0,06 (0,04)	-0,02 (0,04)	-0,08 (0,03)	-0,10 (0,03)	-0,21 (0,04)
Links-rechts positie	0,01 (0,01)	-0,02 (0,01)	-0,02 (0,01)	-0,01 (0,01)	-0,07 (0,01)	-0,21 (0,01)
Ideologisch extremisme (Constante)	0,14 (0,01)	0,11 (0,01)	0,20 (0,01)	0,15 (0,01)	0,15 (0,01)	0,14 (0,01)
	-0,88 (0,97)	-6,98 (0,53)	-4,34 (0,78)	-1,22 (1,11)	-4,69 (0,53)	-1,54 (0,66)
Variantie						
Landsniveau	0,41 (0,13)	0,11 (0,04)	0,25 (0,08)	0,55 (0,17)	0,11 (0,04)	0,18 (0,06)
Individueel niveau	1	1	1	1	1	1

a Ongestandaardiseerde coëfficiënten; standaardfouten tussen haakjes.

b Vetgedrukte resultaten zijn significant met (alfa 0,05).

Uit de empirische analyses blijkt dat er inderdaad aanzienlijke en significante variatie is op zowel het individuele als het contextuele niveau, hoewel de meeste variantie wel zoals verwacht op het individuele niveau te vinden is. Voor de verklaring van die variantie in opkomst en participatie kunnen de contextuele determinanten in de eerste rijen van Tabel 1 worden gebruikt. Opkomstplicht heeft daarin een significant en positief effect op de opkomst tijdens parlementsverkiezingen ($b = 0,79$), ook wanneer we tegelijkertijd rekening houden met andere determinanten. Dit resultaat ondersteunt hypothese 1. Op geen van de vijf andere vormen van politieke participatie heeft opkomstplicht echter een significant positief effect. Er blijkt dus geen sprake te zijn van een positief *spill-over* effect van opkomstplicht op andere vormen van politieke participatie. Dit ontkracht de optimistische verwachting van onder anderen Lijphart (1997), zoals wij die hebben geformuleerd in hypothese 2a.

Tabel 1 wijst in slechts één enkel geval op een significant effect van opkomstplicht op politieke participatie, namelijk op het samenwerken van burgers voor een politiek doel. Dit effect is echter negatief en is daarmee in overeenstemming met hypothese 2b, volgens welke een opkomstplicht leidt tot frustratie onder burgers.⁸ Aangezien we voor geen van de andere vormen van politieke participatie een significant en negatief effect van opkomstplicht vinden, kan dit empirisch resultaat echter moeilijk als een ondubbelzinnige ondersteuning van hypothese 2b worden opgevat. Vooralsnog vinden we dus geen bevestiging van hypothese 2a en zeer beperkte ondersteuning van hypothese 2b. Als er al sprake is van een verband tussen opkomstplicht en politieke participatie, dan is het effect negatief.

Zoals uit Tabel 1 blijkt, zijn de drie andere contextuele kenmerken niet van significante invloed op de opkomst, maar overigens wel relevant voor enkele andere vormen van politieke participatie. De activiteiten contact, campagne en samenwerken worden vaker ondernomen in meerderheidsdemocratieën dan in consensusdemocratieën, getuige althans het significante negatieve effect van de *executives-parties* dimensie op die variabelen. Blijkbaar vormen de 'prikkel' die een meerderheidsdemocratie biedt om politiek actief te worden een sterkere stimulans dan de middelen die een consensusdemocratie daartoe biedt. Economische ontwikkeling stimuleert, in overeenstemming met de literatuur, deelname aan diverse vormen van participatie (contact, campagne en samenwerken).

Op het individuele niveau zijn de gevonden effecten in overeenstemming met de verwachtingen en eveneens met enkele eerdere empirische bevindingen. Hoger opgeleiden en mannen zijn politiek actiever (uitgezonderd: stemmen) dan respectievelijk lager opgeleiden en vrouwen. Leeftijd heeft op de meeste vormen van politieke participatie een bijzonder en niet rechtlijnig effect: tot een bepaalde leef-

tijd neemt de kans op participatie toe, daarna weer wat af. Daarnaast zien we dat gehuwden vaker traditionele vormen van politieke participatie gebruiken dan ongehuwden (stemmen, campagne), maar juist minder vaak aan de wat minder conventionele participatievormen (overtuigen, samenwerken, demonstreren) deelnemen. Verder zijn linkse burgers eerder geneigd politiek te participeren – met uitzondering van de opkomst tijdens verkiezingen, wat rechtse burgers wat vaker plegen te doen. Ideologisch extremisme stimuleert alle vormen van politieke participatie. Geen van deze resultaten wijkt af van de bevindingen in eerder empirisch onderzoek. De gebruikte variabelen bieden kennelijk een adequate bijdrage aan de verklaring voor opkomst en participatie op individueel niveau. Anders gezegd: de gevonden effecten voor de invloed van opkomstplicht op politieke participatie zijn niet afhankelijk van de verschillen tussen de landen op individueel niveau.

4.2. *Robuustheid van bevindingen*

Op basis van de resultaten in Tabel 1 kunnen we concluderen dat er geen *spill-over* effect is van een opkomstplicht op andere vormen van politieke participatie. Die conclusie is niet afhankelijk van verschillen tussen de landen op het individuele niveau. Blijft de vraag in hoeverre deze conclusies beïnvloed zijn door de zeer scheve verdeling van de landen: van de twintig landen in het onderzoek, hebben er slechts drie een vorm van opkomstplicht. De resultaten van één van die drie landen kunnen dan grote invloed op de uiteindelijke conclusies hebben. Om na te gaan of dat inderdaad het geval is, hebben we de robuustheid van de modellen gecontroleerd.⁹

De Figuren 1a-1f lieten al zien dat het verband tussen opkomstplicht en politieke participatie niet monotoon is. Dit komt doordat Italië als een land met niet-gesanctioneerde opkomstplicht tussen de beide andere categorieën geplaatst is. Italië blijkt inderdaad grote invloed te hebben op het effect van opkomstplicht in de multi-niveau modellen in Tabel 1, als we afgaan op robuustheidsmaten ($\delta\beta$); zie Van der Meer et al., 2010). Vandaar dat we onze modellen opnieuw hebben geschat, na de invloed van Italië op het contextuele niveau te hebben geëlimineerd.

Uit deze analyses blijkt dat het effect van opkomstplicht niet volledig robuust is. Als Italië uit de modellen verwijderd wordt, dan is het effect van opkomstplicht minder negatief of sterker positief dan voor de uitkomsten in Tabel 1 het geval is. Niettemin veranderen de conclusies inhoudelijk niet. Opkomstplicht houdt een significant, positief effect op opkomst¹⁰ en een niet-significant effect op campagne, contact, overtuigen en demonstreren. Het effect van opkomstplicht op samenwerken verandert echter van significant naar niet-significant, hoewel het effect nega-

tief blijft.¹¹ Daarmee verdwijnt door de robuustheidsanalyses de toch al beperkte steun voor hypothese 2b.

De robuustheidsanalyses ondersteunen aldus wel de belangrijkste conclusies: een opkomstplicht stimuleert de opkomst tijdens verkiezingen, maar heeft verder geen gevolgen voor de politieke participatie van burgers. *Spill-over* effecten van een opkomstplicht zijn en blijven afwezig. De zeer scheve verdeling van de landen in onze analyses is voor deze bevindingen nauwelijks relevant.

5. Samenvatting en conclusies

Al decennia voeren politicologen en anderen een wetenschappelijke en maatschappelijke discussie over de voordelen en nadelen van een opkomstplicht, zowel op normatieve als op empirische gronden. De laatste jaren richt het debat zich voornamelijk op de mogelijke bij-effecten van de opkomstplicht op onder meer de verkiezingsuitslag, de politieke kennis en de politieke betrokkenheid van burgers. Dit artikel levert een empirische bijdrage aan dit deel van het bredere debat door naast de verhoging van de opkomst *spill-over* effecten van een opkomstplicht op andere vormen van politieke participatie onder de loep te nemen. Voorstanders van een opkomstplicht verwachten dat die opkomstplicht ook de deelname aan andere vormen van politieke participatie stimuleert. Enerzijds zouden door een opkomstplicht meer burgers in aanraking komen met de politiek en aldus verleid worden er (meer) over na te denken, te discussiëren en te participeren. Anderzijds zouden politieke partijen door de opkomstplicht meer hun best doen om mogelijk onwillige burgers te voeden met kennis. Tegenover dit rooskleurige beeld formuleerden wij een heel andere verwachting, namelijk dat een opkomstplicht burgers eerder frustreert dan stimuleert. Omdat dwang en sancties slechte prikkels en motiverende factoren zijn, zullen burgers – wellicht zelfs ook burgers die vrijwillig aan verkiezingen deelnemen – juist afstand nemen van de politiek die hen dwingt zich op de dag der verkiezingen in het stemlokaal te melden.

In multivariate, multi-niveau analyses met behulp van gegevens uit de CSES 2001-2006 voor twintig gevestigde democratieën zijn beide verwachtingen simultaan getoetst. Dat een opkomstplicht ook in ons onderzoek een positieve prikkel bleek te zijn voor de opkomst tijdens parlementsverkiezingen als zodanig, is niet echt verbazingwekkend en welhaast triviaal. De bevindingen met betrekking tot mogelijke *spill-over* effecten van een opkomstplicht zijn beduidend opmerkelijker. Ook al worden burgers gedwongen deel te nemen aan het politieke proces via de verkiezingen, dan nog beïnvloedt dat blijkens onze bevindingen niet hun deelname aan

andere, niet verplichte politieke activiteiten. Met andere woorden: een opkomstplicht heeft *geen* positieve of negatieve effecten op (diverse andere vormen van) politieke participatie, zoals campagne voeren, contact leggen met een politicus of ambtenaar, anderen politiek overtuigen om op een bepaalde kandidaat of partij te stemmen, samenwerken in politieke (actie-)groepen, of deelnemen aan een demonstratie of protestmars.

In hoeverre deze conclusies, die het resultaat zijn van een analyse van gevestigde democratieën, ook en in dezelfde mate gelden voor jongere democratieën of voor democratieën met duidelijke institutionele beperkingen ('defective democracies') is moeilijk te zeggen. Ook kan een opkomstplicht bijwerkingen op geheel andere terreinen dan politieke participatie hebben, bijvoorbeeld de gezagsgetrouwheid van burgers beïnvloeden. Duidelijk is dat in gevestigde democratieën een opkomstplicht burgers – met succes – dwingt om de gang naar het stemlokaal te maken dan wel hun stem uit te brengen tijdens verkiezingen. Maar tegelijkertijd stimuleert die opkomstplicht de politieke betrokkenheid van burgers in dergelijke systemen niet. Als er al aanwijzingen voor dergelijke neveneffecten zijn, dan vormen deze eerder voer voor pessimisten. Empirisch gezien is er namelijk – weliswaar uitermate zwak – bewijs van het tegendeel van de door sommigen verwachte en verhoopte positieve *spill-over* effecten van een opkomstplicht. Wellicht is het daarom beter conclusies over de mogelijke neven- of bijeffecten van een opkomstplicht vooralsnog te beperken tot de vaststelling dat in gevestigde democratieën plicht, dwang en sancties gelukkig ook nauwelijks negatieve gevolgen hebben voor de politieke betrokkenheid van burgers. Een opkomstplicht biedt een oplossing voor het probleem van een lage opkomst.

Noten

- 1 Dergelijke negatieve gevoelens kunnen zich overigens eveneens ontwikkelen bij burgers die zonder opkomstplicht ook wel uit vrije wil zouden zijn gaan stemmen.
- 2 Informatie over het CSES-project en de beschikbaarheid van data is te vinden onder: <http://www.cses.org/> of www.idea.int/.
- 3 Voor Portugal maken we alleen gebruik van het onderzoek uit 2002. Het onderzoek uit 2005 gebruiken we bij de analyses van de robuustheid.
- 4 Opkomstplicht blijkt een sterker effect te hebben op de opkomst in gevestigde dan in nieuwere democratieën (Norris, 2004). Voor dit onderzoek betekent het dat wanneer we een effect vinden van opkomstplicht in westerse, gevestigde democratieën, dat niet

ook zo hoeft te zijn in andere systemen of regio's. Maar wanneer we anderzijds geen enkel effect vinden van de opkomstplicht, zal dit er waarschijnlijk evenmin zijn in die andere systemen of regio's.

5 De gekozen vormen van participatie hebben mogelijk of waarschijnlijk niet in elk land dezelfde betekenis of eenzelfde belang. Empirisch onderzoek toont echter aan dat ze alle als indicatoren van het latente concept 'politiek participatie' te beschouwen zijn en daarmee geschikt zijn voor landenvergelijkende analyses (vgl. Pattie et al., 2004; Teorell et al., 2007).

6 Andere demografische kenmerken zoals sociaaleconomische status, inkomen, kerkelijkheid en kerkbezoek, en urbanisatie zijn helaas niet beschikbaar voor alle landen in de CSES. Zo is inkomen niet beschikbaar in België (en ontbreken veel antwoorden op de inkomensvraag in andere landen), terwijl kerkbezoek niet bekend is in Canada, Finland, Noorwegen en Spanje. Om zo veel mogelijk landen in de analyse te behouden is de keuze van individuele factoren beperkt tot de in de hoofdttekst genoemde kenmerken.

7 De analyses zijn uitgevoerd met het softwarepakket ML-Win 2.10 (Goldstein 1995).

8 Deze bevinding is eventueel ook te interpreteren door de causale relatie om te draaien. Kan opkomstplicht niet juist een middel zijn dat is ingevoerd om politiek afzijdige burgers bij de politiek te betrekken? In dat geval zouden we de invoering van opkomstplicht eerder verwachten in landen waar de politieke participatie relatief laag is. Hiervoor vinden Helmke en Meguid (2008) echter geen bewijs.

9 Om de robuustheid van de uitkomsten te onderzoeken, voegen we in een aanvullende analyse gegevens van meerdere verkiezingen per land toe. Dit heeft twee voordelen. Ten eerste kunnen we door deze toevoeging, met name het extra kiezersonderzoek uit Australië van 2001, de mogelijke invloed van toevallige, incidentele factoren op het effect van opkomstplicht deels wegnemen. Ten tweede worden de individuele effecten van links-rechts positie en extremisme mogelijk geconditioneerd door de toevallige politieke constellatie. Om zoveel mogelijk verkiezingen in de empirische tests te kunnen opnemen, voegen we aan de CSES-data de gegevens uit zes kiezersonderzoeken toe, waarin vragen uit dezelfde Module zijn gesteld: Australië 2001, Denemarken 2005, Duitsland 2005, Nederland 2006, Nieuw-Zeeland 2005 en Noorwegen 2005. Daarnaast maken we nu gebruik van Portugal 2005. De toevoeging van gegevens uit deze zeven kiezersonderzoeken leidt niet tot een uitbreiding van het aantal landen in onze analyses, aangezien voor elk van de zeven landen al een kiezersonderzoek van een eerdere of (in het geval van Australië) latere parlementsverkiezing in het CSES-databestand opgenomen is. Al met al omvat het samen-

gevoegde databestand voor de robuustheidstest hierdoor 20 landen met in totaal 27 parlementsverkiezingen (kiezersonderzoeken) en een totaal aan 47.902 respondenten.

Niet in al deze nationale kiezersonderzoeken is gevraagd naar alle vormen van politieke participatie. Opkomst bij verkiezingen is beschikbaar in alle kiezersonderzoeken. De vraag of de respondent contact heeft gehad met een politicus of ambtenaar is niet beschikbaar in Australië 2001, Nederland 2006, Nieuw-Zeeland 2005 en Portugal 2005. De vraag naar campagne voeren is in geen van de aanvullende kiezersonderzoeken gesteld. Het overtuigen van anderen is alleen opgenomen in Portugal 2005. Het samenwerken voor politieke doelen is bekend voor Australië 2001, Nieuw-Zeeland 2005 en Portugal 2005. Naar deelname aan een demonstratie, tot slot, is gevraagd in Australië 2001, Nederland 2006, Nieuw-Zeeland 2005, Noorwegen 2005 en Portugal 2005.

10 Dit effect is wel aanzienlijk sterker dan in Tabel 1 ($b = 1,59 (0,46)$).

11 Dit effect is duidelijk niet-significant ($b = 0,14 (0,24)$).

Bibliografie

- Almond, G.A. & Verba, S. (1963). *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton: Princeton University Press.
- Bingham Powell, G. (1986). American Voter Turnout in Comparative Perspective. *American Political Science Review*, 80 (1), 17-43.
- Blais, A. & Carty, R.K. (1990). Does Proportional Representation Foster Voter Turnout? *European Journal of Political Research*, 18 (2), 167-181.
- Blais, A. (2006). What Affects Voter Turnout? *Annual Review of Political Science*, 9, 111-125.
- Bovens, M. & Wille, A. (2009). *Diploma Democracy: On the Tensions Between Meritocracy and Democracy*. Utrecht/Leiden: NWO.
- Colomer, J.M. (2001). *Political Institutions: Democracy and Social Choice*. Oxford: Oxford University Press.
- De Winter, L. & Ackaert, J. (1998). Compulsory Voting in Belgium: a Reply to Hooghe and Pelleriaux. *Electoral Studies*, 17 (4), 425-428.
- Engelen, B. (2007). Why Compulsory Voting Can Enhance Democracy. *Acta Politica*, 42 (1), 23-39.
- Franklin, M. (2004). *Voter Turnout and the Dynamics of Electoral Competition in Established Democracies since 1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Fuchs, D. & Klingemann, H.D. (1990). The Left-Right Schema. In M.K. Jennings, J.W. van Deth et al., *Continuities in Political Action: A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies* (pp. 203-234). Berlijn: de Gruyter.

- Goldstein, H. (1995). *Multilevel Statistical Models*. London: Edward Arnold.
- Helmke, G. & Meguid, B. (2008). *Endogenous Institutions: The Origins of Compulsory Voting Laws*. Paper gepresenteerd op het jaarlijkse congres van de Midwest Political Science Association, Chicago.
- Hibbing, J.R. & Theiss-Morse, E. (2002). *Stealth Democracy: Americans' Beliefs about how Government Should Work*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hooghe, M. & Pellerieux, K. (1998). Compulsory Voting in Belgium: An Application of the Lijphart Thesis. *Electoral Studies*, 17 (4), 419-424.
- IDEA (2004). *Voter Turnout in Western Europe Since 1945*. Online beschikbaar op http://www.idea.int/publications/voter_turnout_weurope/upload/Full_Reprot.pdf.
- Inglehart, R.F. (1997). *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Jackman, R.W. (1987). Political Institutions and Voter Turnout in Industrial Democracies. *American Political Science Review*, 81 (2), 405-423.
- Jackman, S. (1999a). Correcting Surveys for Non-Response and Measurement Error Using Auxiliary Information. *Electoral Studies*, 18 (1), 7-27.
- Jackman, S. (1999b). Non-Compulsory Voting in Australia? What Surveys Can (and Can't) Tell us. *Electoral Studies*, 18 (1), 29-48.
- Jakee, K. & Sun, G.Z. (2006). Is Compulsory Voting More Democratic? *Public Choice*, 129 (1), 61-75.
- Kreft, I. & De Leeuw, J. (1998). *Introducing Multilevel Modeling*. London: Sage.
- Lijphart, A. (1997). Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma, *American Political Science Review*, 91 (1), 1-14.
- Lijphart, A. (1998). The Problem of Low and Unequal Voter Turnout – and What We Can Do About It, *Political Science Series*, 54, 1-13.
- Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Loewen, P.J., Milner, H. & Hicks, B.M. (2008). Does Compulsory Voting Lead to More Informed and Engaged Citizens? An Experimental Test, *Canadian Journal of Political Science*, 41(3), 655-672.
- Martín, I. & Van Deth, J.W. (2007). Political Involvement. In J.W. van Deth, J.R. Montero & A. Westholm (Eds.), *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis* (pp. 303-333). London: Routledge.
- Massicotte, L., Blais, A., & Yoshinaka, A. (2004). *Establishing the Rules of the Game: Elections Laws in Democracies*. Toronto: University of Toronto Press.
- Morris Jones, W. H. (1954). In Defense of Apathy: Some Doubts on the Duty to Vote. *Political Studies* 2 (1), 25-37.
- Nie, N.H., Bingham Powell, G. & Prewitt, K. (1969). Social Structure and Political Participation. *American Political Science Review*, 63 (2-3), 361-378, 808-831.
- Nie, Norman H., Junn, J. & Stehlik-Barry, K. (1996). *Education and Democratic Citizenship in America*. Chicago: University of Chicago Press.

- Norris, P. (2002). *Democratic Phoenix: Reinventing Democratic Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Norris, P. (2004). *Electoral Engineering: Voting Rules and Political Behavior*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pattie, C.J., Seyd, P. & Whiteley, P. (2004). *Citizenship in Britain: Values, Participation and Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Selb, P. & Lachat, R. (2009). The More, the Better? Counterfactual Evidence on the Effect of Compulsory Voting on the Consistency of Party Choice, *European Journal of Political Research*, 48 (5), 573-597.
- Snijders, T. & Bosker, S. (1999). *Multilevel Analysis: An Introduction to Basic and Advanced Multilevel Modelling*. London: Sage.
- Teorell, J., Torcal, M. & Montero, J.R. (2007). Political Participation: Mapping the Terrain. In J.W. van Deth, J.R. Montero & A. Westholm (Eds.), *Citizenship and Involvement in European Democracies: A Comparative Analysis* (pp. 334-357). London: Routledge.
- Van der Meer, T.W.G., Te Grotenhuis, M. & Pelzer, B. (2010). Influential Cases in Multilevel Modelling: a Methodological Comment on Ruiter and De Graaf, *American Sociological Review*, 75 (1), (in press).
- Van der Meer, T.W.G., Van Deth, J.W. & Scheepers, P. (2009). The Politicized Participant: Ideology and Political Action in Twenty Democracies, *Comparative Political Studies*, 42 (11), 1426-1457.
- Van der Meer, T.W.G. & Van Ingen, E.J. (2009). Schools of Democracy? Disentangling the Relationship between Civic Participation and Political Action in 17 European Countries, *European Journal of Political Research*, 48 (2), 281-308.
- Van Deth, J.W. (2000). Interesting but Irrelevant: Social Capital and the Saliency of Politics in Western Europe, *European Journal of Political Research*, 37 (2), 115-147.
- Verba, S. & Nie, N.H. (1972). *Participation in America; Political Democracy and Social Equality*. New York: Harper.
- Verba, S., Schlozman, K.L. & Brady, H.E. (1995). *Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics*. Cambridge: Harvard University Press.

DEEL 2

RUBRIEKEN

INHOUD

- ESSAY:
**De leidersschapsstijl van Leterme en
het falen van de staats hervorming** 97
Dr. Tobias Van Assche
- SYMPOSIUM:
**De Europese Unie na Lissabon:
is het glas halfvol of halfleeg?** 115
Hendrik Vos en Ivo Belet
- ONDERZOEK UITGELICHT:
**Het 'Meerlaags Parlementair Veld'
in de Europese Unie:
naar een reconstructie van
parlementaire soevereiniteit in
meerlaags bestuur** 127
Ben Crum en John Erik Fossum
- Hulp voor kiezers in referendums:
is de *Informatie en Keuze Enquête*
een steun voor niet-geïnformeerde
of juist voor geïnformeerde kiezers?** 130
Peter Neijens en Claes de Vreese
- De Stem van de St(r)aat** 133
Joris Verhulst en Stefaan Walgrave
- AUTEURSINFO 137

De leiderschapsstijl van Leterme en het falen van de staatshervorming¹

Dr. Tobias Van Assche

1. Inleiding

Op 14 juli 2008 bevond België zich weerom in een politieke crisis. De Belgische Eerste Minister, Yves Leterme, stapte in het holst van de nacht naar Koning Albert II om het ontslag van zijn federale regering aan te bieden. De Premier, die nog maar sinds 20 maart 2008 aan de macht was, voelde zich genoodzaakt dit te doen, omdat de coalitiepartners er niet in geslaagd waren een belangrijke belofte uit het regeerakkoord te vervullen: voor half juli 2008 een principieel akkoord te bereiken over de volgende ronde van de staatshervorming. Onenigheid over deze nieuwste grondwetsveranderingen – die nog meer verantwoordelijkheden aan de verschillende gemeenschappen en gewesten zouden moeten geven en het probleem met het kiesdistrict Brusse-Halle-Vilvoorde hadden moeten oplossen – lagen al deels aan de basis van de moeilijke regeringsformatie na de verkiezingen van 10 juni 2007 (waardoor België 194 dagen zonder regering zat en uiteindelijk een interim-regering moest aanstellen), omdat zij genesteld is in het communautaire conflict tussen Walen en Vlamingen, dat België al

jaren teistert. Hoewel de Koning het ontslag van de regering niet aanvaardde, liet deze zaak de regeringspartijen verdeeld achter en kreeg het vertrouwen van de bevolking in de nieuwe regering een zware deuk.

Met het falen van de poging tot staatshervorming besteedden de media veel aandacht aan de rol van premier Yves Leterme gedurende de onderhandelingen. Ze vroegen zich af of de Eerste Minister geheel, gedeeltelijk, of helemaal niet verantwoordelijk was voor het slechte eindresultaat en of andere leiders zoals Guy Verhofstadt of Jean-Luc Dehaene er wel in geslaagd zouden zijn om de verschillende Vlaamse en Franstalige partijen te verzoenen. Veel hangt af van hoe men de posities van de verschillende partijen inschatte. Wie gelooft dat ze te ver uiteen lagen beseft dat niemand erin zou geslaagd zijn om de afstand te overbruggen. Voor wie echter wel kansen tot toenadering zag, wordt de rol van Leterme wel cruciaal. Zijn leiderschapsstijl – of de manier waarop hij met de mensen in zijn omgeving omgaat (kiezers, adviseurs, andere leiders) en hoe hij zijn interacties en de normen, regels en principes die hij daarvoor nodig heeft

structureert (Hermann, 2003, p. 181) – zou dan mede kunnen bepaald hebben of de onderhandelingen zouden slagen of falen.

Hoe 'de leiderschapsstijl van Leterme de onderhandelingen in 2008 beïnvloedde is ook belangrijk omdat Yves Leterme onlangs weer zijn functie als federale eerste minister opnam, nadat Herman Van Rompuy de Wetstraat 16 verliet om de eerste president van de Europese Raad te worden. Doordat de regering-Van Rompuy er niet in slaagde om de problemen op te lossen, zal dit dossier weerom in de handen van de regering-Leterme vallen, met als deadline Pasen 2010. In deze nieuwe ronde van onderhandelingen is het belangrijk om conclusies te trekken uit de vorige pogingen en onder meer een strategie te ontwikkelen waarin de sterke kanten van de leiderschapsstijl van Leterme gepromoot worden en manieren te vinden om de factoren die een overeenkomst kunnen bemoeilijken te omzeilen.

Een aantal journalisten achtte het inderdaad mogelijk dat een overeenkomst tussen de partijen bereikt zou worden (*De Morgen Online*, 2008). Een akkoord kon volgens hen deels niet gevonden worden omdat premier Leterme verschillende grote fouten maakte tijdens de besprekingen. Ze schreven onder meer dat de premier te ver en te lang “met het francofone verhaaltje meeinging” (Geudens, 2008), dat hij “meer ruggengraat had moeten tonen” (Geudens, 2008), dat hij “niet uitblonk in doortastendheid” (De Backer, 2008), dat er slechte communicatie was (Vandermeersch, 2008) en dat Leterme te veel van zijn beloftes niet had gehouden (Desmet, 2008; Donckier, 2008). Ze ge-

loofden kortom niet dat zijn leiderschapsstijl geschikt was om de partijen in deze omstandigheden samen te brengen. Anderzijds werd Leterme wel geprezen voor zijn energie en volharding: “zo heeft hij gewroet en gevochten en uiteindelijk vele potentiële oplossingen afgetoetst” (De Backer, 2008).

Er lijkt weinig onenigheid te bestaan over het feit dat 'de strategieën en de aanpak van Leterme de partijen niet optimaal bijeenbrachten tijdens de onderhandelingen. Zo zei redacteur van *De Standaard* Marc Reynebeau (2008) dat “Yves Leterme nooit voldoende leiderschap kon ontwikkelen om een minimum aan vertrouwen te creëren dat nodig was om het lastige communautaire gesprek tot een succes te maken”. Dit betekent echter niet dat de Premier over het algemeen een slechte of onbekwame leider is. Leterme heeft bewezen dat hij in andere situaties wel dingen kan verwezenlijken. Hij slaagde er bijvoorbeeld vijf jaar eerder in om de CD&V – die op sterven na dood was – te revitaliseren en de verkiezingen te doen winnen. Iedere persoon die een leiderschapsfunctie heeft, heeft een bepaalde manier van handelen die in het ene geval zeer goede resultaten oplevert maar in andere situaties minder gepast is. Winston Churchill was een zeer goede leider in crisis- en oorlogssituaties, maar was veel minder succesvol in vreedzame tijden. Een goede 'match' tussen leiderschapsstijl en specifieke omstandigheden is dus zeer belangrijk. In het geval van de staatshervorming zou daarenboven zelfs de meest geschikte leider het verschrikkelijk moeilijk gehad hebben. De Premier bevond zich in een zeer hachelijke positie met soms tegenstrijdige doel-

einden. Hij moest tegelijk de rollen van Vlaamse held, federaal verzoener, brandweerman, creatief communautair genie en goed bestuurder vertolken (Verschelden & Tegenbos, 2008).

Dit artikel onderzoekt niet wat het precieze aandeel van Leterme in het falen van de onderhandelingen was. Dit is immers onmogelijk door de vele factoren die meespelen bij dergelijke besprekingen. Wat wel mogelijk is, is het gedrag van de Premier te analyseren. Handelde hij tijdens de onderhandelingen betreffende de staatshervorming, door onder meer stress en onvoorziene omstandigheden, tijdelijk op een uitzonderlijke manier, of lagen de algemene en relatieve constante leiderschapskarakteristieken van de Premier eerder aan de basis van dit falen? Dit essay onderzoekt de leiderschapstijl van Yves Leterme met een techniek die deze eigenschappen afleidt uit zijn algemeen woordgebruik. Nadien vergelijkt het artikel deze algemene karakteristieken met de manier waarop hij de onderhandelingen leidde tijdens deze mislukte ronde van de staatshervorming. Indien er sterke gelijkenissen zijn tussen zijn profiel en zijn gedrag tijdens de onderhandelingen, betekent dit dat zijn leiderschapstijl zeer constant is. Indien Leterme later verkiest of gedwongen wordt opnieuw een leiderschapsrol te spelen in gelijkaardige onderhandelingen, kan men verwachten dat zijn gedrag gelijkaardig zal zijn. Dan wordt het belangrijk voor de partijen en mensen die geïnteresseerd zijn in een akkoord om de karakteristieken van Leterme die de zaak vooruithelpen te ondersteunen, en deze die het moeilijk maken om een overeenkomst te vinden te omzeilen.

2. Het bestuderen van politieke leiders

Om de kenmerken van een politicus te onderzoeken zou deze normaal ofwel een reeks psychologische testen moeten afleggen, ofwel voor een lange periode op de voet gevolgd moeten worden. Politieke leiders zijn echter meestal niet beschikbaar voor een dergelijk onderzoek, of zij zijn er niet in geïnteresseerd en zij zouden waarschijnlijk ook niet tevreden zijn met de resultaten. Politieke psychologen hebben daarom diverse technieken ontwikkeld waarmee ze, zonder direct contact te hebben met een persoon, verschillende aspecten van zijn of haar persoonlijkheid kunnen analyseren.

Het bestuderen van politieke leiders is geen recente ontwikkeling. Biografen en geschiedkundigen proberen al eeuwen een antwoord te vinden op de vraag waarom historische figuren op een bepaalde manier handelden. Samen met de ontwikkeling van de psychologie als een academische discipline – met Freud als boegbeeld – begonnen wetenschappers in het begin van de 20ste eeuw deze nieuwe theorieën ook toe te passen op politieke leiders. Deze eerste pogingen om prominente figuren te bestuderen waren dan ook gebaseerd op freudiaanse psychoanalytische theorieën. De wetenschappers onderzochten aan de hand van historische bronnen bepaalde kritische periodes in het leven van de leiders en zij hechtten vooral belang aan de relatie met de ouders, trauma's in de kindertijd en belangrijke gebeurtenissen zoals hun eerste politieke succes. Zo argumenteerden Alexander en Juliette George (1956) dat de Amerikaanse president

Woodrow Wilson zich tijdens de debatten over de Volkerenbond na de Eerste Wereldoorlog erg hardnekkig gedroeg en geen compromissen wilde sluiten omwille van het minderwaardigheidscomplex dat hij opdeed toen hij een kind was (het was de schuld van zijn vader). Volgens Robins en Post (1997) kon men veel van de wandaden van Sovjetdictator Joseph Stalin wijten aan zijn paranoia.

Net zoals de psychologie als discipline is de studie van politieke leiders sterk geëvolueerd sinds Freud. De psychoanalytische technieken worden niet zo vaak meer toegepast, omdat de methode zich te veel richt op pathologisch gedrag, omdat gebruikgemaakt moet worden van primaire en secundaire historische bronnen waarvan de accuraatheid in twijfel kan getrokken worden, en omdat het onmogelijk is om dergelijke stellingen te falsificeren (voor een goede kritiek van de psychobiografiemethode, zie Runyan, 1981). Politieke psychologen hebben de nieuwste theorieën en technieken overgenomen uit de psychologie om deze vervolgens toe te passen op politieke leiders. Ook hebben ze andere methodes gevonden om de afstand tussen leider en onderzoeker te overbruggen. Zo heeft de inhoudsanalyse van teksten, zoals speeches en interviews, historisch onderzoek vervangen als dominante onderzoeksmethode.

Politieke psychologen identificeerden drie grote categorieën van factoren die het gedrag van een leider kunnen beïnvloeden: 1) motivatie, 2) cognities en geloof, en 3) temperament en interpersoonlijke karakteristieken (Shafer, 2000, pp. 516-518). In iedere categorie onderzoekt men hoe deze specifieke factoren het gedrag van

een politieke leider kunnen beïnvloeden en ontwikkelt men manieren om ze vanop afstand te meten. Zo bestudeerde Winter (1991) de impact van motivatie en ontwikkelden Leites (1951) en George (1969) de operationele code waarin men nagaat hoe een persoon de wereld filosofisch beschouwt (conflictueus tegenover harmonieus en voorspelbaarheid en controleerbaarheid van de uitkomsten) en hoe ze geloven dat ze zich het best gedragen in de globale context.

Dit essay is gebaseerd op een theorie en een techniek ontwikkeld door Margaret G. Hermann, waarin de belangrijkste componenten van iemands persoonlijkheid – motivatie, cognitie, geloof – gecombineerd worden om een algemeen leiderschapsprofiel te maken (Hermann, 1980; Hermann & Hermann, 1989; Kaarbo & Hermann, 1998; Hermann, 2003a). Een leiderschapsstijl is de manier waarop de persoon met de mensen in zijn of haar omgeving omgaat (kiezers, adviseurs, en andere leiders) en hoe hij of zij de interacties, en de normen, regels, en principes die hij of zij daarvoor nodig heeft, structureert (Hermann, 2003, p. 181). Om de afstand tussen leiders en wetenschappers te overbruggen, wordt ook hier gebruikgemaakt van een inhoudsanalyse. Zo onderzoekt men om iemands leiderschapsstijl te meten het type woorden – niet de inhoud van de tekst – dat de politicus gebruikt om verschillende eigenschappen te bepalen die een impact kunnen hebben op hoe die persoon een situatie aanpakt. Deze karakteristieken zijn: zelfvertrouwen, conceptuele complexiteit, behoefte aan macht, geloof dat men gebeurtenissen kan controleren, en of men meer gericht

is op een doel of op interpersoonlijke relaties. Deze kenmerken worden dan gecombineerd om drie vragen te beantwoorden die het uiteindelijke profiel bepalen: 1) is de leider open of gesloten voor informatie, 2) respecteert hij beperkingen uit de omgeving, en 3) waarom is hij gemotiveerd om politicus te worden, om geliefd te zijn, of om doelen te bereiken? Volgens de antwoorden op deze vragen kunnen leiders ingedeeld worden in één van acht algemene leiderschapsstijlen: expansionistisch, evangelist, actief-onafhankelijk, directief, incrementalist, influentieel, opportunist en collegiaal (zie Appendix I voor een korte beschrijving van iedere leiderschapsstijl).

Deze techniek is een gevestigde waarde in de studie van politieke leiders en hij is in het verleden vooral gebruikt om politici die actief zijn in buitenlandse betrekkingen te bestuderen.² Zo zijn er profielen ontwikkeld van onder meer Bill Clinton (Hermann, 2003b), Hafez Al Assad (Hermann, 2003c), leden van het Sovjet-Politbureau (Hermann, 1980), en de Secretarissen-Generaal van de Verenigde Naties (Kille, 2006). Bill Clinton is een goed voorbeeld van een collegiale leider. Over het algemeen 1) respecteert hij de beperkingen uit de omgeving, 2) staat hij open tot informatie en zoekt hij er actief naar, en 3) wordt hij zowel gedreven door de wil problemen op te lossen als het moreel binnen zijn groep hoog te houden. Dit collegiaal profiel zegt dat Clinton vooral zal leiden aan de hand van een teambuildingstrategie (Hermann, 2003b, p. 320). Hij beschouwt zichzelf als de leider van een ploeg en gelooft dat hij afhankelijk is van anderen om dingen te verwezenlijken.

Hij delegeert macht in alle aspecten van de besluitvorming maar verwacht ook dat die personen hun verantwoordelijkheid nemen. Clintons profiel lijkt op dat van Mikhail Gorbachev en dat van de Chinese premier Chou En-Lai. Saddam Hussein was eerder een expansionistisch leider (Hermann, 2003c, p. 381). Dit soort personen heeft over het algemeen een sterk gevoel van nationalisme, heeft behoefte aan macht, vertrouwt anderen niet en heeft veel zelfvertrouwen. Saddam Hussein beschouwde de wereld als anarchistisch en vol met dreigingen. De enige manier om macht en invloed te hebben was controle te behouden over wat hij had en te proberen zijn macht en invloed te vergroten. Andere expansionistische leiders zijn de Cubaanse leider Fidel Castro en Gamal Abdel Nasser uit Egypte (Hermann, 2003c, p. 381).

Buiten testen die nagingen hoe verschillende codeurs – en later het computerprogramma Profiler Plus (www.socialscience-automation.com) – met deze techniek tot dezelfde resultaten kwamen, werden de uitslagen van deze methode ook vergeleken met hoe experts (journalisten en mensen die met de leiders werkten) die ooit de leiders konden observeren en interacties met hen hadden, hen inschatten (Hermann, 1984, 1986). Het leiderschapsprofiel had een zeer sterke correlatie (.84) met de antwoorden van de experts. Deze studies bevestigen dat deze techniek een zeer accurate meting is van de eigenlijke leiderschapsstijl. Deze methode wordt daarom buiten de academische wereld gebruikt door verschillende overheidsinstellingen, waaronder het Amerikaanse 'State Department' (Post, 2003).

Het basisonderdeel dat voor deze methode geanalyseerd wordt, is een antwoord op een vraag gedurende een interview. Om een goed profiel te kunnen maken, moet de politicus de kans krijgen om spontaan te spreken.³ Hoe langer het antwoord op een vraag is, hoe kleiner de kans is dat de leider beïnvloed wordt door de specifieke vraagstelling waarop hij reageert. Daarom moet het antwoord minstens 90 woorden lang zijn. Om een algemeen profiel te maken moeten er ook minimum 50 interviewantwoorden geanalyseerd worden, die liefst genomen worden uit zijn of haar gehele carrière en die over verschillende onderwerpen gaan (Hermann, 2003a, p. 180). Voor Yves Leterme werden 53 interviewantwoorden van 90 woorden of meer geanalyseerd uit dertien interviews tussen 2006 en 2008. Deze interviews komen uit *De Standaard*, *De Tijd*, 'de website van Yves Leterme, politics.be, en *Euronews* (zie Appendix II voor een bibliografie van de interviews). De onderwerpen waren zeer divers. Ze gingen onder meer over de begroting, Afghanistan, de staatshervorming, de vorming van zijn regering, de kartelvorming met NV-A, de verkiezingen van 2007, en meer persoonlijke onderwerpen, zoals zijn gezondheid. In deze artikelen zoeken we niet naar de specifieke inhoud van de tekst maar naar hoe de leider zichzelf presenteert door zijn woordgebruik. Het feit dat kranten vaak interviews inkorten en bepaalde antwoorden selecteren boven andere heeft dus nauwelijks een impact op het eindresultaat.

In deze spontane tekst wordt gezocht naar verschillende soorten woorden die de diverse karakteristieken aantonen (zie

Appendix III voor een samenvatting van alle karakteristieken). Bijvoorbeeld: voor 'conceptuele complexiteit' of het niveau van onderscheid dat de persoon maakt tussen mensen, plaatsen, ideeën, dingen en wetgevingen zoekt de onderzoeker bijvoorbeeld naar de ratio van woorden die een hoge complexiteit aantonen (soms, misschien, in veel gevallen) tegenover woorden met een lage conceptuele complexiteit (altijd, nooit, in ieder geval) (Hermann, 2003a, p. 195). In andere karakteristieken wordt de ratio van verschillende types woorden gebruikt zoals specifieke werkwoorden, adjectieven, substantieven of persoonlijke voornaamwoorden. Een ander voorbeeld is of iemand doelgericht is of meer geïnteresseerd is in het behoud van de groep. Iemand die zeer doelgericht is zal vaak woorden gebruiken die op actie wijzen, zoals bijvoorbeeld 'verwezenlijken', 'positie', en 'plan'. Iemand die meer geïnteresseerd is in het behoud van de groep zal daarentegen vaker woorden gebruiken die op relaties duiden zoals 'collaboreren', 'vergeven', 'bevrijden', en 'amnestie'. Dit coderen gebeurde automatisch via een computerprogramma (Profiler+) dat de woorden zoekt aan de hand van bestaande woordenlijsten.⁴ Of iemand hoog, gemiddeld of laag scoort op een variabele wordt bepaald door de resultaten te vergelijken met de gemiddelde resultaten van 122 internationale politieke leiders, waaronder 87 staatshoofden, die met dezelfde methode in het verleden onderzocht werden (Hermann, 2003a).⁵ Dit zijn onder meer ministers, rebellenleiders, parlementsleden en oppositieleiders uit de hele wereld van 1945 tot heden.

3. De leiderschapsstijl van Yves Leterme

Tabel 1 vat de scores van Yves Leterme samen en vergelijkt deze met die van de andere politieke leiders en staatshoofden. De scores van de Premier vallen zeer duidelijk aan de uiteinden van bijna alle categorieën. In vergelijking met zowel de politieke leiders als met de staatshoofden heeft Leterme een zeer hoge conceptuele complexiteit en een zeer laag zelfvertrouwen; hij is doelgericht, heeft niet veel behoefte aan macht en gelooft niet dat hij gebeurtenissen kan controleren. Hoewel deze karakteristieken afzonderlijk een zeker inzicht geven in de persoonlijkheid van de politicus, moeten de resultaten gecombineerd worden om de drie vragen te beantwoorden die nodig zijn om een leiderschapsstijl te bepalen. De vragen worden hieronder behandeld.

De eerste vraag is of de Eerste Minister open of gesloten is voor informatie uit de omgeving. Leterme heeft een zeer hoge conceptuele complexiteit en een laag zelfvertrouwen. Iemand met deze karakteristieken is zeer open voor informatie. Dit betekent dat deze persoon gevoelig is voor de omgeving en doet wat hij, gezien de omstandigheden, aanvaardbaar acht. Dit soort leiders zijn dus pragmatisch, en beantwoorden meer aan de interesses, behoeften, ideeën en eisen van anderen. Ze houden ook meer van discussies in collegiale groepen waarin er veel interactie en uitwisseling van gedachten plaatsvindt. Dit in tegenstelling tot leiders die gesloten zijn voort informatie. Deze zijn meer ideologisch en/of principieel, zij zijn ervan overtuigd dat ze gelijk hebben en dat zij weten wat er moet gebeuren. Deze politici zijn ook meer geneigd om de omgeving te interpreteren in functie van hun opinies (Hermann, 2003a, p. 192).

TABEL 1. Yves Letermes leiderschapsstijl in vergelijking met die van andere politieke leiders en staatshoofden.

Karakteristiek	Leterme score		Politieke leiders (N=122)	Staatshoofden (N=87)
Conceptuele complexiteit	.68	<i>Hoog</i>	Gemiddelde =.45 Laag <.32 Hoog >.58	Gemiddelde =.44 Laag <.32 Hoog >.56
Zelfvertrouwen	.27	<i>Laag</i>	Gemiddelde =.57 Laag <.34 Hoog >.80	Gemiddelde =.62 Laag <.44 Hoog >.81
Doel- of relatiegericht	.77	<i>Hoog (doelgericht)</i>	Gemiddelde =.62 Laag <.48 Hoog >.76	Gemiddelde =.59 Laag <.46 Hoog >.71
Behoeft aan macht	.25	<i>Laag</i>	Gemiddelde =.50 Laag <.38 Hoog >.62	Gemiddelde =.50 Laag <.37 Hoog >.62
Geloof dat hij gebeurtenissen kan controleren	.38	<i>Laagleunend</i>	Gemiddelde =.45 Laag <.33 Hoog >.57	Gemiddelde =.44 Laag <.30 Hoog >.58

Deze openheid voor informatie kan enkele van 'de acties en strategieën van Letermé tijdens de onderhandelingen verklaren. De Premier handelde zeker niet als een ideologische leider en drong zijn ideeën of die van zijn kartel niet aan de anderen op. Hij toetste integendeel zeer veel verschillende oplossingen en luisterde constant naar de eisen en behoeften van de verschillende partijen. Tijdens de onderhandelingen was er dan ook meermaals kritiek dat Letermé niet met eigen voorstellen kwam maar eerder de bestaande standpunten inventariseerde. De Premier pendelde wekenlang tussen de twee gemeenschappen en stond volgens vele bronnen de 'Milquetisering' – het amenderen en herformuleren van teksten tot er van het oorspronkelijke voorstel niets meer overblijft – toe (Verschelden & Tegenbos, 2008). Dit zijn karakteristieken van iemand die openstaat voor informatie. De volgende vraag die moet beantwoord worden is wat de persoon drijft om politicus te zijn. Is hij er meer in geïnteresseerd doelen te verwezenlijken of bepaalde groepen mensen blij te maken. Deze twee opties vormen de uiteinden van een continuüm. Volgens de tekstanalyse ligt de Premier volledig aan het 'doelgedreven' uiteinde van het spectrum. Hij hecht veel minder belang aan het onderhouden van interpersoonlijke relaties. In zijn interacties met anderen vindt hij de problemen van zijn organisatie belangrijker dan de gevoelens en noden van relevante en belangrijke doelgroepen. Hij is dus een *task master* die een bepaald probleem wil oplossen. Volgens dit type leiders zijn mensen meer instrumenten dan individuen (Hermann, 2003a); ze zijn er om gebruikt te worden om iets te verwezenlijken.⁶

Deze eigenschap kan verklaren waarom Letermé beschuldigd werd van slechte communicatie. Volgens zijn profiel vindt de Premier de gevoelens van zijn doelgroepen minder belangrijk en besteedt hij dus weinig tijd aan het verkopen van zijn plan en het gelukkig maken van de mensen rond zich. Een ultiem voorbeeld hiervan was dat Letermé op 14 juli 2008 zijn ontslag aan de Koning ging aanbieden. Hij had zijn kernkabinet niet op voorhand op de hoogte gebracht van zijn acties en lichtte hen pas in toen hij al op weg was naar de Koning (*Het Nieuwsblad*, 2008). Dat hij fel op doelen gericht is reflecteert zich ook in de vele beloften die hij maakte toen hij eerste minister werd. Letermé had een agenda die hij snel wilde uitvoeren. Zo zei hij dat het probleem van Brussel-Halle-Vilvoorde met vijf minuutjes politieke wil kon worden opgelost. Hij had tijdens deze periode blijkbaar minder in acht genomen wat er zou gebeuren als hij er niet in slaagde alles uit te voeren. Welke groepen ontevreden zouden zijn, en hoe dit zijn reputatie kon beïnvloeden, waren van minder belang dan het verwezenlijken van zijn eigen doelen en die van zijn partij. Iemand die relaties belangrijker vindt zal minder geneigd zijn om dergelijke beloften te maken uit vrees voor zijn reputatie als die uitspraken niet waargemaakt kunnen worden.

'Ook het constante gebruik van zijn BlackBerry bevestigt deze karakteristiek. Volgens Filip Rogiers van *De Morgen* gebruikt de Premier dit toestel vooral om te communiceren met de vele mensen die zijn agenda uitvoeren of die durven kritiek te uiten. "Maar als het eropaan komt advies in te winnen of ideeën af te toetsen, en

dus macht uit te oefenen, is het netwerk beperkter” (Rogiers, 2007). Zo stelde Rogiers in 2007 vast dat Letermé drie zwarte gaten in zijn netwerk had: het had amper bereik over de taalgrens, bevatte weinig andere Vlaamse partijen, en bevatte nauwelijks leden van de civil society (industriële of de academische wereld). Zijn BlackBerry is dus een middel om zijn doelen te verwezenlijken en niet om iedereen aan boord te krijgen.

Een laatste kenmerk van een leiderschapsstijl is of de leider geneigd is beperkingen uit de omgeving te proberen te overschrijden of deze te respecteren. Volgens zijn profiel respecteert Letermé de waargenomen beperkingen uit de omgeving. Hij heeft een lage drang naar macht en gelooft niet dat hij gebeurtenissen kan controleren. Daardoor is hij geneigd om binnen de door hem vastgestelde parameters zijn doelstellingen na te streven. Hij zal proberen compromissen te vinden en een consensus te bouwen, in plaats van te proberen de limieten te overschrijden. Hij zal ook minder geneigd zijn verantwoordelijkheid te nemen voor iets dat te riskant en abnormaal lijkt.

De neiging om beperkingen te respecteren en in plaats daarvan compromissen te sluiten kwam ook duidelijk aan bod tijdens de besprekingen rond de staatshervorming. Een aantal journalisten verweet hem toen niet genoeg politieke moed of ruggengraat te hebben. De Premier was in die periode een oplossing aan het zoeken waarin de partijen allemaal overeen zouden komen, in plaats van de verschillende partijen – en zijn eigen kartel – aan te moedigen om opofferingen te doen. Dit maakt het zeer moeilijk om tot een akkoord te ko-

men, omdat de posities zo verschillend zijn. Het feit dat de Franstalige partijen aanvankelijk ‘non’ zeiden betekende dus een veel grotere hindernis voor Letermé dan voor een leider die minder geneigd is beperkingen te zien en/of te respecteren. Dit soort politici zou waarschijnlijk veel meer druk uitgeoefend hebben op de verschillende partijen om concessies te doen.

4. Leiderschapsstijl en context

Het leiderschapsprofiel van Letermé en zijn gedrag tijdens de staatshervormingsbesprekingen bevestigen dat de ex-premier, net zoals de voormalige Britse premier John Major en voormalige Iranese President Akbar Hashemi Rafsanjani (Kaarbo & Hermann, 1998), een ‘opportunistische leider’ is. Hij is een *cue taker* die op zoek is naar een positie. Zijn aandacht gaat vooral uit naar de mensen in zijn politieke omgeving voor wie hij zich aansprakelijk voelt (leden van zijn partij of in dit geval van zijn kartel met de N.V.A.). Hoe kan hij hun noden en eisen consolideren? Hoe kan hij een akkoord bereiken dat de meerderheid van de mensen wier invloed hij belangrijk acht weergeeft?

Dit soort leiders absorbeert enorm veel informatie, die ze gebruiken om de problemen te definiëren, te bepalen wie belangrijk is om het op te lossen, en om mogelijke alternatieven te genereren. De aanpak van een opportunistische leider is vooral gericht op consensus bereiken en compromissen sluiten. Hij richt zich

op wat hij in de huidige omstandigheden mogelijk acht, gebaseerd op wat hij wil verwezenlijken en wat belangrijke doelgroepen toelaten. Wat mensen van hem denken en persoonlijke relaties onderhouden is van veel minder belang. Omdat de algemene karakteristieken sterk corresponderen met zijn gedrag tijdens de onderhandelingen, mag men er vanuit gaan dat de leiderschapsstijl van Leterme constant is. Men mag dus niet verwachten dat de Premier in de toekomst plotseling systematisch anders gaat handelen wanneer hij een leiderschapsrol moet uitvoeren.

Het leiderschapsprofiel van Leterme lag aan de basis van een aantal problemen die een akkoord tot staatshervorming moeilijker maakten. Dit betekent echter niet dat de Premier over het algemeen een slechte leider is. Zijn eigenschappen, die het in deze omstandigheden moeilijker maakten om tot een overeenkomst te komen, kunnen in andere situaties zeer positief zijn. In het dagelijks bestuur van een bedrijf of van een regering is een opportunistische leider, die hard en doelgerichte werkt, goed luistert naar wat er rondom hem gebeurt en probeert een consensus te vinden, vaak wenselijker dan bijvoorbeeld een ideologische leider die zijn programma doorvoert zonder actieve informatie uit de omgeving te vergaren. Over het algemeen was de pers bijvoorbeeld zeer lovend over de manier waarop Leterme de Fortiscrisis aanpakte.⁷

Het is onmogelijk om voor iedere specifieke situatie een leider met het gepaste profiel te selecteren. Besluiten wat voor type leider noodzakelijk is, is daarenboven nooit een objectieve zaak. Toch kan het zeer nuttig zijn iemands leiderschaps-

profiel te kennen. Indien men weet hoe die persoon over het algemeen te werk gaat, is het mogelijk om de sterke en minder sterke eigenschappen van de leider in acht te nemen bij het opstellen van een strategie. Zo kunnen mensen die hetzelfde doel voor ogen hebben de leider ondersteunen in rollen waarin hij zich minder comfortabel voelt.

5. Conclusies

Uit de commentaren van journalisten van de Vlaamse pers kan men afleiden dat zij vonden dat het profiel van Leterme niet geschikt was om de onderhandelingen omtrent de staatshervorming te doen slagen. Ze vonden vooral dat Leterme meer moest proberen om de limieten, gesteld door de verschillende onderhandelingspartners, te overschrijden (meer politieke wil, een ruggengraat ontwikkelen). Hij probeerde te veel een compromis te vinden binnen de afgetekende grenzen en leek niet bereid om de partijen te overtuigen om grotere concessies te doen. Een tweede factor die de meerderheid van de reporters noodzakelijk vonden, is dat een leider in dergelijke situaties beter moet communiceren, en dus meer de gevoelens en noden van alle partijen in acht moet nemen. De Premier werkte tijdens de onderhandelingen zeer hard om een consensus te bereiken, en nam dus de posities en eisen van de verschillende partijen in acht, maar besteedde te weinig aandacht aan de onderhandelingspartners en het volk in het algemeen om hen ook emotioneel aan boord te krijgen.

Het gedrag van Leterme in deze periode kan deels verklaard worden door zijn leiderschapsstijl. Een analyse van zijn woordgebruik tijdens interviews die hij gaf tussen 2006 en 2008 bevestigt dat hij een opportunistische leider is. Hij is erg doelgericht en spendeert dus weinig aandacht aan pogingen om mensen buiten zijn doelgroep te behagen. Hij staat erg open voor informatie en is geneigd om beperkingen die hij waarneemt uit de omgeving te respecteren. Dit profiel correspondeert sterk met hoe de journalisten zijn gedrag tijdens de onderhandelingen beschreven. Aangezien iemands leiderschapsstijl erg constant is, mag men niet verwachten dat iemand met dit profiel zijn gedrag zou aanpassen, zoals de Vlaamse media dit wilden tijdens de staatshervormingsonderhandelingen. Ze zochten iemand die bereid was om grote risicovolle acties te ondernemen en die veel aandacht zou besteden aan de communicatie en emotionele noden van de mensen buiten zijn directe doelgroep.

De journalisten wensten dat Leterme zich meer als een directieve leider zou gedragen (zie Appendix I) – zoals de huidige president van de Verenigde Staten Barack Obama of zoals Anwar Sadat van Egypte – die zijn doelen probeert te verwezenlijken door anderen, binnen en buiten zijn partij, te engageren en hen te overtuigen tot actie over te gaan. Dit soort leiders beschouwen macht en gezag niet als een absoluut feit en zorgen ervoor dat alle doelgroepen en instituten begrijpen en steunen wat verwezenlijkt moet worden, alvorens ze actie ondernemen.

Zou een directieve leider inderdaad een ander resultaat hebben kunnen bereiken

in verband met de staatshervorming? Eén ding staat vast: een opportunistische leider die het dossier goed kent en creatief naar oplossingen zoekt voor zijn eigen doelgroep, is niet de ideale persoon in deze context. Door de complexiteit en het belang van het dossier en de emoties die eraan gekoppeld zijn, is het noodzakelijk dat het volk in zijn geheel achter dergelijke hervormingen komt te staan. De verschillende politieke actoren moeten er dan ook van overtuigd worden dat opofferingen moeten worden gedaan voor het algemeen goed van de bevolking. Een directieve leider is beter geschikt om deze condities te creëren en zou dus *ceteris paribus* een grotere kans op slagen hebben. Deze stelling neemt echter aan dat een directieve leider in exact dezelfde situatie geplaatst zou worden als Leterme, wat onwaarschijnlijk is. Indien een dergelijke leider als eerste minister geselecteerd zou zijn, zouden de onderhandelingen er mogelijk anders uitgezien hebben. Zo is het denkbaar dat een directieve leider nooit met de volharding van Leterme aan de staatshervorming zou begonnen zijn, ondanks zijn/haar bereidheid om limieten te overschrijden. Zo'n persoon zou immers beseffen dat de gemoederen tussen de partijen te sterk verhit waren en dat een mislukt overleg zeer negatieve gevolgen zou hebben voor zichzelf en de partij. Een directieve leider zou waarschijnlijk meer tijd genomen hebben om een goede context te creëren, zonder onmiddellijk iedereen bijeen te roepen en artificiele deadlines vast te leggen. Een andere mogelijkheid is dat een dergelijke leider voor een minimaal akkoord zou tekenen, waardoor iedereen een overwinning zou

kunnen vieren. Waarschijnlijk zou België zich dan echter enkele jaren later weer in dezelfde situatie bevinden.

Doordat Herman Van Rompuy de eerste president van de Europese Raad werd, zal Yves Leterme een tweede kans krijgen om een staatshervorming tot stand te brengen en een oplossing te vinden voor Brussel-Halle-Vilvoorde. Dit gebeurt onder een zekere tijdsdruk. De onderhandelingen moeten rond zijn tegen Pasen 2010, omdat de resultaten van nieuwe verkiezingen ongrondwettelijk geacht zullen worden zonder een splitsing van Brussel-Halle-Vilvoorde en omdat België zich geen politieke crisis kan veroorloven tijdens zijn voorzitterschap van de Europese Raad (1 juli 2010 – 31 december 2010). Daarom ging de benoeming van Leterme in november 2009 gepaard met onderhandelingen over hoe de staatshervorming en Brussel-Halle-Vilvoorde aangepakt moesten worden tijdens het bewind van Leterme II. Na discussies met de partijvoorzitters besloot koninklijk begeleider en ex-premier Wilfried Martens dat het aangeraden zou zijn de regering niet onmiddellijk rechtstreeks met deze dossiers te belasten, en in de plaats daarvan Jean-Luc Dehaene als koninklijk opdrachthouder te benoemen. Het zou zijn taak zijn het terrein af te tasten en voorstellen voor te bereiden, voordat Leterme de finale onderhandelingen zal leiden.

Deze strategie om eerst de basisprincipes vast te leggen alvorens de Premier de finale onderhandelingen zal voeren is verantwoord op basis van de conclusies van dit essay. Deze aanpak zorgt ervoor dat de Premier en zijn ploeg niet als eerste creatieve opties moeten vinden. Door

het lagere profiel van de opdracht van Dehaene, kan deze in samenspraak met de partijvoorzitters innovatieve ideeën toetsen zonder te moeten vrezen dat ze in de pers zullen gelekt worden of dat ze tot hoogoplopende discussies zullen leiden. De koninklijk opdrachthouder kan dus op voorhand aftasten wat de grenzen van een mogelijk akkoord tussen de coalitiepartners zijn. De eerste minister moet dan de details uitwerken. Leterme wordt daardoor in veel mindere mate gedwongen om te zoeken naar opties die naar zijn mening buiten de mogelijkheden liggen. Deze werkmethode zorgt er ook voor dat Leterme zich veel minder zorgen hoeft te maken om de gevoeligheden en de collegialiteit binnen de groep. Hoewel er in de finale discussies die door Leterme geleid zullen worden nog een aantal emotioneel geladen factoren kunnen zijn, is de kans veel kleiner dat de doelgerichtheid en beperkte aandacht van de Premier voor de samenhang van de groep hier een meer fundamentele rol zullen spelen dan wanneer er nog geen akkoord is over de basisprincipes.

Hoe belangrijk de rol van de Premier in dit nieuwe hoofdstuk van de sage rond de staatshervorming zal zijn is nog niet duidelijk. Het is nog steeds mogelijk dat de posities van de verschillende partijen zo ver uiteen liggen dat de meest geschikte leider er niet in zou slagen om tot een akkoord te komen. Koninklijk begeleider Martens acht de kans op succes echter groter dan voordien. Hij merkte een verbeterde politieke sfeer en vertrouwen onder de partijvoorzitters en vicepremiers en stelde vast dat de Franstaligen nu ook bereid zijn te onderhandelen over institu-

tionele zaken (*Het Laatste Nieuws*, 2009). Indien dit ook echt het geval is, is er een grotere kans dat er met de huidige aanpak, die rekening houdt met de sterktes en zwaktes van de leiderschapsstijl van Leterme tijdens dit soort onderhandelingen, een succesvol resultaat zal komen. Indien Dehaene er echter niet in slaagt om een preliminair akkoord te bereiken, zal Leterme in eenzelfde situatie terechtkomen als tijdens de zomer van 2008. Dan wordt het essentieel dat de Premier zich goed omringt met mensen die een collegiale sfeer in de groep kunnen bevorderen en behouden en die de onderhandelingspartners kunnen aansporen om politieke moed te tonen.

Noten

1. Dank aan Azamat Sakiev die me geholpen heeft met de data, en Stefaan Walgrave, Katya Kalandadze, Peter Van Aelst en Knut Deswert voor hun feedback.

2. In buitenlandse betrekkingen is de rol van individuen veel belangrijker, doordat ze in dit onderwerp over het algemeen meer vrijheid hebben, vooral in crisis-situaties waarin ze snel moeten kunnen reageren (Hermann, 2001).

3. Daarom analyseren we interviews en geen speeches, die mogelijk door iemand anders geschreven werden.

4. Omdat de woordenlijsten in het Engels zijn, moesten de interviews vertaald worden. Deze artikels waren ofwel al

vertaald naar het Engels door de search engine 'Lexis Nexis Academic', of werden door iemand die vlekkeloos beide talen spreekt naar het Engels vertaald. Studies hebben getoond dat de profielen accuraat blijven ondanks de vertaling (Hermann, 2003a: 210).

5. Een leider scoort hoog of laag op een karakteristiek als zijn of haar resultaat meer dan een standaarddeviatie verwijderd is van de gemiddelde score van de vergelijkingsgroep. Deze vergelijkingsgroep werd gecreëerd om een maatstaf te maken om de scores van een leider mee te vergelijken. Zonder deze standaard betekenen de individuele scores niets.

6. Dit is niet tegenstrijdig met het openstaan voor informatie. Openheid voor informatie betekent dat je de opinies van anderen waarneemt en registreert. Dit betekent niet dat de persoon noodzakelijk gedreven is om die mensen gelukkig te maken.

7. Later trad Leterme af omdat hij er, samen met Jo Vandeuren en Didier Reyniers, van beschuldigd werd te proberen het gerecht te beïnvloeden, maar deze ministers zijn inmiddels vrijgepleit.

Bibliografie

- De Backer, Peter. (2008, 15 juli). Bestaanscrisis. *Het Nieuwsblad*.
- De Morgen Online* (2008, 15 juli) Nederlandstalige Krantencommentaren Scherp Voor Leterme. <http://www.demorgen.be/dm/nl/2461/De-Gedachte/article/>

- detail/347986/2008/07/15/Nederlands-talige-krantencommentaren-scherp-voor-Leterme.dhtml.
- Desmet, Yves (2008, 15 juli). Leerling-Tove-naar. *De Morgen*.
- Donckier, Erik (2008, 15 juli). Verhofstadt in het Kwadraat. *Het Belang Van Limburg*.
- George, Alexander L. (1969). The 'Operational Code': A Neglected Approach to the Study of Political Leaders and Decision Making. *International Studies Quarterly*, 13, 190-222.
- George, Alexander L. and George, Juliet L. (1956) *Woodrow Wilson and Colonel House: A Personality Study*. New York: John Day.
- Geudens, Paul (2008, 15 juli). Yves Leterme Ontgoochelt. *Gazet Van Antwerpen*.
- Hermann, Margaret G. (1980) Assessing the Personalities of Soviet Politburo Members. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 6, 332-352.
- Hermann, Margaret G. (1984). *Validating a Technique for Assessing Personalities of Political Leaders at a Distance: A Pretest*. Report Prepared for Defense Systems Inc., As Part of Contract DSI-84-1240.
- Hermann, Margaret G. (1986). *Effects of Speech and Interview Materials of Profiles of Leaders at a Distance: A Validation Exercise*. Report Prepared for Defense Systems Inc., As Part of Contract DSI-84-1240.
- Hermann, Margaret G. (2001) How Decision Units Shape Foreign Policy: A Theoretical Framework. In Joe D. Hagan and Margaret G. Hermann (Eds.) *Leaders, Groups, and Coalitions: Understanding the People and Processes in Foreign Policy Making*. Malden MA: Blackwell Publishing, Inc.
- Hermann, Margaret G. (2003a). Assessing Leadership Style: Trait Analysis. In Jerrold M. Post (Ed.) *The Psychological Assessment of Political Leaders* (pp. 178-214). Ann Harbor, MI: Michigan University Press.
- Hermann, Margaret G. (2003b). William Jefferson Clinton's Leadership Style. In Jerrold M. Post (Ed.) *The Psychological Assessment of Political Leaders* (pp. 313-323). Ann Harbor, MI: Michigan University Press.
- Hermann, Margaret G. (2003c). Saddam Hussein's Leadership Style. In Jerrold M. Post (Ed.) *The Psychological Assessment of Political Leaders* (pp. 375-386). Ann Harbor, MI: Michigan University Press.
- Hermann, Margaret G. and Hermann, Charles F. (1989) Who Makes Foreign Policy Decisions and How: An Empirical Inquiry. *International Studies Quarterly*, 33, 361-387.
- Kaarbo, Juliet and Hermann, Margaret G. (1998) Leadership Styles of Prime Ministers: How Individual Differences Affect the Foreign Policy Making Process. *Leadership Quarterly*, 9, 243-263.
- Kille, Kent (2006). *From Manager to Visionary: The Secretary-General of the United Nations*. New York: Palgrave MacMillan.
- Het Laatste Nieuws (2009, 25 november). *Martens: B-H-V Had Al 30 Jaar Gesplitst Kunnen Zijn*.
- Laswell, Harold (1930). *Psychopathology and Politics*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Leites, Nathan (1951). *The Operational Code of the Politburo*. New York: McMillan Press.
- Het Nieuwsblad (2008, 15 juli) *REACTIES: Maingain: Verbijsterende Beslissing van Leterme*.

- http://www.nieuwsblad.be/Article/Detail.aspx?ArticleID=DMF15072008_045.
- Post, Jerrold M. (Ed.) (2003). *The Psychological Assessment of Political Leaders*. Ann Harbor, MI: Michigan University Press.
- Reynebeau, Marc (2008, 16 juli). *De Standaard*.
- Robins, Robert S, en Post, Jerrold M. (1997). *Political Paranoia: the Psychopolitics of Hatred*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Rogiers, Filip (2008, 5 augustus). Jo Vandeurzen. *De Morgen*.
- Runyan, W.M. (1981). Why Did Van Gogh Cut Off His Ear? The Problems of Alternative Explanations in Psychobiography. *Journal of Personality and Social Psychology*, 40, 1070-77.
- Schafer, Mark (2000). Issues in Assessing Psychological Characteristics at a Distance: An Introduction to the Symposium. *Political Psychology*, 21, 511-527.
- Vandermeersch, Peter (2008, 16 juli). Dit is Geen Accident De Parcours. *De Standaard*.
- Verschelden, Wouter en Tegenbos, Guy (2008, 16 juli). Een Rol Te Veel in Kabuki-Theater. *De Standaard*.
- Verschelden, Wouter en Tegenbos, Guy. (2008, 15 juli). Het Zwaarste Juk om te Dragen. *De Standaard*.
- Winter, David G. (1991). Measuring Personality at a Distance: Development of an Integrated System for Scoring Motives in Running Text. In A. J. Stewart, J.M. Healy Jr. And D. Ozer (Eds.) *Perspectives on Personality: Approaches to Understanding Lives* (pp. 59-89). London: Jessica Kingsley.

Appendix I.

Leiderschapsstijl in functie van reactie op beperkingen, openheid tot informatie en motivatie (uit Hermann 2003a, p. 185).

Reactie op beperkingen	Openheid voor informatie	Motivatie	
		Besteedt aandacht aan problemen	Besteedt aandacht aan relaties
Vecht beperkingen aan	Gesloten voor informatie	<i>Expansionistisch</i> Aandacht wordt besteed aan het uitbreiden van de controle van leider, regering of land.	<i>Evangelist</i> Aandacht wordt besteed aan het overtuigen van anderen om deel te nemen aan de eigen missie en aan het mobiliseren van, anderen rond zijn boodschap.
Vecht beperkingen aan	Open voor informatie	<i>Actief-onafhankelijk</i> Aandacht wordt besteed aan het behouden van de mogelijkheid van zichzelf en de regering tot manoeuvreren en tot het bewaren van de onafhankelijkheid in een omgeving die volgens die persoon continu beide probeert te beperken.	<i>Directief</i> Aandacht wordt besteed aan het proberen de status van zichzelf en de organisatie te bewaren en door anderen aanvaard te worden, door deel te nemen aan acties die de reputatie van de organisatie verbeteren.
Respecteert beperkingen	Gesloten voor informatie	<i>Incrementalist</i> Aandacht wordt besteed aan het stapsgewijs verbeteren van de organisatie terwijl hij de obstakels die ongetwijfeld zullen voorkomen probeert te vermijden.	<i>Influenteel</i> Aandacht wordt besteed aan het bouwen van coöperatieve relaties om een leiderschapsrol te spelen; door met anderen te werken kan men meer verwezenlijken dan alleen.
Respecteert beperkingen	Open voor informatie	<i>Opportunist</i> Aandacht wordt besteed aan het evalueren wat mogelijk is in de huidige situatie en context, gebaseerd op wat men wil verwezenlijken en wat belangrijke doelgroepen zullen toelaten.	<i>Collegiaal</i> Aandacht wordt besteed aan het gladstrijken van onenigheden en aan het opbouwen van een consensus, om status en prestige te verkrijgen door te delegeren en verantwoordelijkheid te delen.

Appendix II.

Interviews gebruikt voor profiel Yves Leterme.

Ampersand (2008, april) De Tour de Force.

Euronews (2008, 12 april). Interview Leterme. Via: <http://www.euronews.net/index.php?page=interview&article=480317&lng=2>.

Politics.be (geen datum) Interview met CD&V-Voorzitter Yves Leterme. Via: <http://www.politics.be/interviews/436/http://www.homoliga.be>.

De Tijd (2006, 30 december). Ik Kan Niet Voor Iedereen Goed Doen. Vlaamse Regering Yves Leterme Evalueert Eerste Helft Legislatuur en Blijkt Vooruit op Verkiezingen 2007. Via Lexis Nexis Academic.

De Tijd (2007, 27 januari). We Moeten Vlaanderen in Davos op de Wereldkaart Plaatsen. Interview: Yves Leterme Behartigt Vlaamse Economische Belangen op World Economic Forum. Via Lexis Nexis Academic.

De Tijd (2007, 26 juni). Yves Leterme Over Onze Economie, De Staatshervorming, Zijn Vlaams Imago en De Trucs van Verhofstadt. Via Lexis Nexis Academic.

De Standaard (2006, 2 december). This is All About Credibility. Via Lexis Nexis Academic.

De Standaard (2007, 27 april). Let Us Stop Talking About Coalitions. Via Lexis Nexis Academic.

De Standaard (2007, 8 mei). Voters Will Judge Whether This Is Breaking My Word. Via Lexis Nexis Academic.

De Standaard (2007, 17 augustus). The Cement Is Gradually Hardening. Via Lexis Nexis Academic.

De Standaard (2007, 11 december). It Is Not Over for Me: Yves Leterme Remains Would-Be Prime Minister. Via Lexis Nexis Academic.

De Standaard (2008, 2 april). Leterme to Nato Summit Expectantly. Via Lexis Nexis Academic.

Voka (2008, 6 juni). 15 juli Komt Eraan. Interview met Vokatribune. Geraadpleegd op: <http://www.voka.be/startpagina/nieuws/Pages/15julikomteraan.aspx>.

Appendix III.

Samenvatting van verschillende leiderschapskarakteristieken.

Karakteristiek	Wat wordt er gecodeerd?	Voorbeelden
Conceptuele complexiteit	<ul style="list-style-type: none"> – Percentage woorden die aanduiden dat de leider verschillende dimensies kan onderscheiden in de omgeving, tegenover woorden die aanduiden dat hij slechts enkele categorieën kan identificeren. – Algemene score is het gemiddelde van de percentages van alle interviewantwoorden. 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>woorden die op hoge complexiteit wijzen:</i> ongeveer, mogelijk, trend, bijvoorbeeld. – <i>woorden die op lage complexiteit wijzen:</i> absoluut, zonder twijfel, zeker, onomkeerbaar.
Zelfvertrouwen	<ul style="list-style-type: none"> – Percentage van persoonlijke voornaamwoorden die aanduiden dat de leider een activiteit onderneemt, dat hij een leidende figuur is wat dit onderwerp betreft, of dat hij een positieve reactie krijgt van een andere persoon. – Algemene score is het gemiddelde van de percentages van alle interviewantwoorden. 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>activiteit ondernemen:</i> ik ga...doen, dit is mijn plan. – <i>leidende figuur:</i> als het aan mij lag, laat me uitleggen wat ik bedoel. – <i>positieve reactie:</i> mijn stelling werd aanvaard, u flatteert me.
Doel- of relatiegericht	<ul style="list-style-type: none"> – Zoeken naar woorden die wijzen op het verwezenlijken van een taak of een instrumentele activiteit en woorden die zorg om iemands gevoelens, wensen, en tevredenheid aanduiden. – Percentage woorden die het verwezenlijken van een doel aanduiden tegenover woorden die op relaties wijzen. – Algemene score is het gemiddelde van de percentages van alle interviewantwoorden. 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>doelgerichte woorden:</i> verwezenlijken, plan, positie, voorstel, advies, tactiek. – <i>relatiegerichte woorden:</i> appreciatie, amnes-tie, collaboratie, ontgoocheling, vergiffenis, bevrijding, lijden.
Behoeft aan macht	<ul style="list-style-type: none"> – Percentage van werkwoorden in een interviewantwoord waarin de leider poogt macht te vestigen, te onderhouden of te herwinnen. – Algemene score is het gemiddelde van de percentages van alle interviewantwoorden. 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>behoefte aan macht werkwoorden:</i> ik dring aan, ik ga niet akkoord, ik vind dat.
Geloof dat hij gebeurtenissen kan controleren	<ul style="list-style-type: none"> – Percentage van werkwoorden of actiewoorden in een interviewantwoord waarin de persoon of de groep waarvan hij deel uitmaakt verantwoordelijkheid genomen heeft voor het plannen of initiëren van een actie. – Algemene score is het gemiddelde van de percentages van alle interviewantwoorden. 	<ul style="list-style-type: none"> – <i>geloof dat hij gebeurtenissen kan controleren</i> – <i>werkwoorden en actie woorden:</i> wij hebben besloten, ik heb gedaan, we hebben afgewezen.

De Europese Unie na Lissabon: is het glas halfvol of halfleeg?

Inleiding

Peter Bursens (Universiteit Antwerpen)
 Eelke Heemskerk (Universiteit van Amsterdam)

De Vlaamse krant *De Standaard* heeft al enkele jaren de mooie gewoonte om in de eindejaarsperiode de waan van de dag eens links te laten liggen en plaats in te ruimen voor wat meer diepgravende geschriften. In 2008 werd 'Europa' zelfs het voorwerp van het zogenaamde kerstesay. Paul Goossens, *éminence grise* van de Vlaamse journalistiek en sinds enkele jaren commentator over Europese politiek, leefde zich vier dagen lang uit in een zeer pessimistisch betoeg over de toekomst van de Europese Unie. De tijdgeest kleurde allicht Goossens' negativisme. De Ieren hadden immers het Verdrag van Lissabon eerder dat jaar verworpen en de Europese Raad was nog volop op zoek naar voldoende snoepgoed om de Ierse vrienden alsnog over de streep te trekken. Maar er was meer aan de hand volgens Goossens: zelfs al zou Ierland uiteindelijk instemmen met het nieuwe verdrag, dan nog zou 'Europa' onherroepelijk vastlopen. Het verdrag was één grote gemiste kans: Europa kreeg er te weinig substantiële bevoegdheden bij en bovenal werd er niets gedaan aan de unanimitetsvereiste in belangrijke domeinen zoals het buitenlands beleid en de begroting. Goossens betoogde ook dat

met de grote uitbreiding van 2004 en 2007 de begeestering was verdwenen uit het Europese project. Kortom, de kans op een federaal Europa was voorgoed verkeken omdat de uitbreiding de hervormingen voorafgegaan was. De filosofie van Jean Monnet indachtig, zou alleen een grote crisis nog een kans bieden om uit de impasse te geraken en om de integratie voort te stuwen.

Intussen zijn we ruim een jaar en veel belangrijke Europese wapenfeiten later. De Ieren hebben het Verdrag van Lissabon toch aanvaard, zodat het in december 2009 van kracht kon worden. Voor de zevende keer trokken miljoenen Europeanen naar de stembus om een nieuw Europees Parlement te kiezen. De financiële en klimaatcrisis hebben de instellingen van de Europese Unie op hun mondiale verantwoordelijkheid gewezen. Er is een nieuwe Europese Commissie aangetreden en de Europese Raad kreeg een permanente voorzitter. Houdt het pessimisme van Goossens stand in deze nieuwe context? Heeft 'Europa' inderdaad geen vooruitgang geboekt en is het ter plaatse blijven trappelen? Heeft de financiële crisis een momentum gecreëerd om 'Europa' weer uit de startblokken te doen schieten? Of bleef het *politics as usual* in Brussel en is het integratieproces inderdaad vastgelo-

pen? Heeft het Verdrag van Lissabon een halfleeg glas of een halfvol glas opgeleverd? En hoe smaakt de inhoud van het brouwsel? Verwaterd of prikkelend?

Hendrik Vos, hoogleraar Europese Politiek aan de Universiteit Gent, en Ivo Belet, Europees parlamentslid voor CD&V laten in dit symposium hun licht schijnen over Goossens' voorspellingen. Beiden brengen ze substantiële nuanceringen aan Goossens' opinie aan. De politicus toont zich al wat meer enthousiast en voluntaristisch dan de academicus, maar allebei argumenteren ze dat 'Europa' een toekomst heeft. Er is voldoende drank en het smaakt naar meer, zeg maar.

Europa's toekomst na het Verdrag van Lissabon

Hendrik Vos (Vakgroep Politieke Wetenschappen en Centrum voor EU-Studies, Universiteit Gent)

Alweer een nieuw verdrag

Eind 2009 kreeg de Europese Unie met het Verdrag van Lissabon nieuwe spelregels. De meest in het oog springende kwestie was die van de topfuncties. De aanduiding van een Europese President (strikt genomen de 'voorzitter van de Europese Raad') en een Minister van Buitenlandse Zaken (strikt genomen een 'Hoge Vertegenwoordiger') leverde behalve diplomatiek geroddel ook royale media-aandacht op. Belangrijker is dat dit nieuwe verdrag de lijn van vorige verdragsherzieningen doortrekt: de Unie

krijgt meer bevoegdheden, de besluitvorming wordt (op sommige terreinen) versoepeld en het Europees Parlement krijgt meer macht. Het Verdrag van Lissabon is niet zo ingrijpend als de eerste grote verdragswijzigingen: de Europese Akte of het Verdrag van Maastricht. De bevoegdheidstoename is bijvoorbeeld nogal beperkt: Europa krijgt voortaan de mogelijkheid om een ruimtevaartpolitiek te voeren en kan het sportbeleid van de lidstaten aanvullen en coördineren. Wat betreft de versoepeling van de besluitvorming zit de grootste vernieuwing in de domeinen van asiel- en migratiepolitiek, politiesamenwerking en juridische samenwerking in strafzaken. Daar is voortaan (meestal) geen unanimiteit onder de lidstaten meer vereist. Het Europees Parlement krijgt in deze domeinen ook medebeslissingsrecht, net als inzake landbouwpolitiek.

Een verdragswijziging geeft over het algemeen aanleiding tot flink wat debat. Er is teleurstelling bij de voorstanders van een sterker Europa ("nog altijd geen zicht op meerderheidsbesluitvorming inzake buitenlandse politiek", "geen vooruitgang op het vlak van een sociaal Europa", ...) en er is ongerustheid bij de eurosceptici ("geen controle meer over onze migratiepolitiek", "Brussel trekt sluipend alles naar zich", ...). De uiteenlopende interpretaties van verdragswijzigingen maken het moeilijk om een stand van zaken op te maken: waar staan we nu eigenlijk met die Europese integratie? En kunnen we daaruit iets leren over de toekomst van de Unie?

De voorbije jaren was in het lezingencircuit een titel als 'Quo Vadis Europa' be-

trekkelijk populair. Toch zit er in dat debat over Europa's toekomst niet veel lijn. Sommigen dromen van een Verenigde Staten van Europa (Guy Verhofstadt schreef er ooit een boekje over), anderen minimaliseren het visioen en zien de integratie eerder als een (tijdelijk?) verstandshuwelijk tussen een aantal staten. In Nederland, zeker na het mislukte referendum over de Europese grondwet, hoor je opiniemakers waarschuwen voor (of juichen over) een mogelijke 'desintegratie' van de Unie. In België verscheen eind 2008 in de krant *De Standaard* een kerstessay van Paul Goossens, die zich erg pessimistisch uitliet over het verdere integratieproces.

De Europese stilstand

De redenering van Paul Goossens komt hierop neer: in de Europese Unie leeft een grote drang om bij consensus te beslissen, zeker als het om fundamentele kwesties gaat. Door de opeenvolgende uitbreidingen wordt dat altijd lastiger, vooral omdat de nieuwe lidstaten dikwijls geen direct voordeel zien in verdere Europese integratie. Het verdiegingsproces is "voorgoed afgeblokt", schreef hij. "De hoop dat er ooit een federaal Europa komt, is voorbij. Zo ook de illusie dat de Europese Unie zich tot een heuse, haast volwaardige staat zal ontwikkelen."¹

Die redenering klinkt overtuigend. De sfeer die al enkele jaren rond de Unie hangt lijkt dit te bevestigen: Europa geeft geen krachtig antwoord op de economische crisis; op het vlak van de buitenlandse politiek wordt Europa niet voor vol

aangezien; de miserie met de Grondwet en daarna met het Verdrag van Lissabon toont aan hoeveel moeite het kost om institutioneel orde op zaken te stellen; de ambitie om tegen 2010 uit te groeien tot de meest dynamische economie ter wereld is niet gehaald, enzovoort.

Hoeveel zaken er ook met meerderheid kunnen beslist worden, in enkele cruciale dossiers is er inderdaad nog altijd unanimiteit nodig: wetten over belastingen bijvoorbeeld, of buitenlandse politiek. De meerjarenbegroting kan slechts worden vastgelegd als alle lidstaten ermee instemmen. En vooral: de verdragen kunnen pas gewijzigd worden na een loodzware procedure.

Eén uitweg ziet Goossens: "Alleen als de Europese integratie een nieuwe strategie vindt, zal ze de stagnatie, zoniet de desintegratie, kunnen vermijden. Dat kan, dankzij de globale crisissen. We zullen ze voortaan wel moeten koesteren en efficiënt gebruiken, want een betere vluchtroute om aan de Europese stilstand te ontsnappen, zal zich niet aandienen" (Goossens, 2008).

Intussen, een jaar na de publicatie van Goossens' essay, lijkt het ergste van de economische crisis voorbij. En het heeft er niet de schijn van dat de Unie er spectaculaire lessen uit trok. Er komt misschien meer toezicht op de banken, maar de integratie zelf kreeg geen nieuwe impuls. Niets laat vermoeden dat Europa vandaag, met het Verdrag van Lissabon en met de ervaringen van vorig jaar in het achterhoofd, met meer slagkracht zou reageren als er zich een nieuwe economische crisis aandient.

En toch...

Wie de zaken vandaag bekijkt zoals ze zijn, zal niet de neiging hebben om te geloven in een meer optimistisch scenario dan dat van Paul Goossens. De integratie heeft haar limieten bereikt en het federale Europa, vooral in Belgische kringen zo populair, is een illusie. Of zijn we wat snel met die conclusie? Een blik op de geschiedenis helpt om een en ander in perspectief te plaatsen.

In de eerste plaats is de Europese integratie steeds een moeizaam proces geweest. De stappen vooruit werden bijna altijd met veel aarzeling gezet, na lang onderhandelen en niet zelden als het buiten alweer licht werd. We mogen de voorbije halve eeuw niet idealiseren als de periode waarin alles kon, terwijl het nu plots vastloopt. De De Gaulles en de Thatchers hebben iedere keer moeilijk gedaan en de sfeer was er de voorbije vijftig à zestig jaar veel vaker een van crisis dan van euforie. Het heeft Europa niet verhinderd om uit te groeien tot wat het vandaag is.

Ten tweede toont de geschiedenis ook aan dat verdieping en uitbreiding niet noodzakelijk tegengestelde dynamieken moeten zijn. De evolutie van het Europa van de zes naar dat van de vijftien ging gepaard met een spectaculaire machtsuitbreiding. Het overgrote deel van de Europese wetgeving kwam trouwens de voorbije vijftien à twintig jaar tot stand. Dat het Verdrag van Lissabon, behalve sport en ruimtevaart, niet meer domeinen in het Europese web trekt, komt vooral doordat haast alle terreinen er intussen al in zitten.

Ten derde is Europese integratie tot op vandaag eenrichtingsverkeer. Bevoegdheden die overgeheveld zijn naar het Europese niveau komen niet terug naar het nationale niveau. Af en toe deed zich wel een momentje van *spill back* voor, zoals tijdens de crisisperiode in de jaren zeventig. Maar het waren korte episodes en ze brachten nooit een duurzame oplossing voor de uitdagingen van het moment. Vereenvoudiging van de besluitvorming werd nooit teruggedraaid. Dat wil niet zeggen dat een 'hernationalisering' van bevoegdheden theoretisch onmogelijk is. Maar het gebeurde nog nooit, en wordt ook vandaag niet ernstig overwogen.

Het is ongetwijfeld te simpel om het integratieproces voor te stellen als een lineaire evolutie naar steeds meer Europa. Daarvoor waren er te vaak crisisperiodes. Maar het is intrigerend dat, precies ondanks die moeilijkheden, de integratie toch altijd verder schreed. Vaak was het wachten op het juiste moment om een volgende stap te zetten: een nieuwe politieke constellatie in een lidstaat, de mogelijkheid om een grote deal te sluiten en een weerspanning land desnoods om te kopen, een crisis die geen andere uitweg bood. Vroeg of laat kwam er altijd weer beweging, omdat de politieke leiders beseften dat de uitdaging waarmee ze geconfronteerd werden maar effectief kon worden aangepakt op een hoger niveau dan dat van de traditionele natiestaat. En dus werden stappen vooruit gezet. Of stapjes. Maar altijd vooruit.

Het resultaat is er naar: de invloed van Europa op ons leven is intussen spectaculair. Er is eigenlijk geen enkel domein

meer waarmee de Europese Unie zich niet bezighoudt. Op de website van de Unie wordt een overzicht gegeven van tweëndertig verschillende onderwerpen die op een of andere manier belangrijk zijn voor Europa. Het gaat van buitenlandse handel en energie, over milieu- en cultuurpolitiek, tot humanitaire hulp en visserijbeleid.

De Europese Unie is natuurlijk niet op elk vlak even actief. In sommige domeinen, zoals landbouw-, milieu- of handelspolitiek worden tegenwoordig bijna alle beslissingen door de Europese Unie genomen. Op andere terreinen, zoals cultuur of onderwijs, hebben de lidstaten meer vrijheid en treedt Europa enkel aanvullend of ondersteunend op. In sommige gevallen worden er vage krijtlijnen uitgestippeld, terwijl andere kwesties door Europa heel gedetailleerd geregeld worden. Hoeveel lawaai een grasmachine mag maken is vastgelegd in een Europese afspraak, net als de snelheid van de ruitenwissers van een tractor. Die moeten per minuut minstens twintig keer over en weer gaan. Het telefoonverkeer werd in Europa geliberaliseerd. De overheid verliest haar monopolie over de organisatie van de spoorwegen en de post, omdat in Europese wetten is vastgelegd dat hier concurrentie moet worden toegelaten. Europa zegt, in het kader van het dierenwelzijnsbeleid en om depressies op boerderijen te vermijden, dat een varkenshoeve zodanig moet worden ingericht dat elk varken zicht heeft op andere varkens. De eigen munten, symbool van nationale soevereiniteit, zijn in een meerderheid van de lidstaten intussen vervangen door de euro. Daarnaast, en veel subtieler, straalt de Unie ook waarden uit.

Geen enkele lidstaat kan het zich bijvoorbeeld permitteren om de doodstraf in te voeren. Het centrale Europese niveau kan vandaag misschien wel over meer zaken beslissingen nemen dan de federale overheid in de Verenigde Staten. Het federale Europa, dat voor Paul Goossens onbereikbaar is geworden, is dat al niet voor een groot deel de realiteit van vandaag?

Er zijn natuurlijk domeinen waar het veel minder vlot loopt. Sociale politiek, bijvoorbeeld, hoewel ook hier enige nuance past. Het ouderschapsverlof, de zwangerschapsbescherming of het recht op minimum vier weken betaalde vakantie: het zijn Europese wetten. Veiligheid en gezondheid op de werkplek is sterk Europees gereguleerd, net als het verbod op discriminatie. Op andere sociale terreinen onderneemt de Unie dan weer minder: armoedebestrijding bijvoorbeeld, maar ook arbeidsmarktbeleid. Lidstaten worden wel aangemaand om hier werk van te maken, maar een sterke Europese aanpak ontbreekt.

Het meest opvallende domein van Europees falen, zeker in vergelijking met de Verenigde Staten, is de buitenlandse politiek. Er is natuurlijk wel het handelsbeleid en Europa organiseert ook een humanitaire en ontwikkelingspolitiek, maar Europa beschikt niet over een gemeenschappelijk buitenlands beleid in de traditionele betekenis hiervan. En toch ook hier een nuance: er beweegt wel wat. Er rust een groot taboe op alles wat lijkt op een Europees leger, maar de voorbije jaren is de Unie er wel in geslaagd om, zonder daar al te grote ruchtbaarheid aan te geven, enkele militaire missies op poten te zetten, in de

Balkan, in Congo, intussen ook een maritieme operatie voor de kust van Somalië.

Anders gezegd, de beweging naar een sterker Europa blijft verdergaan. Ondanks het gevoel van malaise. Ondanks de uitbreiding. Ondanks de klaarblijkelijke besluite-loosheid. Ondanks de zagezegde taboes. Van het federale Europa is er waarschijnlijk al meer gerealiseerd dan velen vermoeden. Tegelijk legt deze voortschrijdende beweging, klaarblijkelijk en misschien enigszins onverwacht, in de richting van meer en van een sterker Europa, ook de grootste zwakheid bloot: precies omdat het allemaal wat onderhuids gebeurt, onhoorbaar en onzichtbaar, waarbij taboes intact worden gelaten en de dingen niet bij naam worden genoemd, weet de publieke opinie zich geen raad meer met die Europese integratie. Er is officieel nog lang geen Europees leger, maar wat doet die Europese vlag dan op de boten die voor de kust van Somalië piraten bekampen? De bevolking heeft niet meer het gevoel enige vat te hebben op het proces of zelfs maar te weten wat er zich eigenlijk afspeelt. De signalen zijn te diffuus, tegengesteld of te stilletjes. Uitleg en verantwoording ontbreken dikwijls, zowel voor de realisaties als voor wat er faalt.

Dat de Europeanen het geloof in de integratie aan het kwijtraken zijn, is de laatste twintig jaar aan het licht gekomen. Sinds de referenda weten we het zeker. Als er één hypothese rust op de Europese integratie, dan is het misschien wel deze. Want hoe levensvatbaar is een politiek project dat niet meer gedragen wordt door zijn bevolking?

Europa, dominante speler van de 21ste eeuw

Ivo Belet (Europees parlements lid voor CD&V)

De start van een nieuw decennium is een prima gelegenheid om stil te staan bij de directe toekomst van de EU. Redenen te over, want de kritiek op de actuele toestand in Europa is niet mals: onze economische groei is veel te zwak, we zijn op weg een soort van openluchtmuseum te worden, qua buitenlands beleid zijn we nog altijd een politieke dwerg, we innoveren veel te weinig en veel te traag, we slagen er maar niet in om een volwassen asiel- en migratiebeleid uit te tekenen, sinds Kopenhagen lijken we helemaal de speelbal geworden van de andere grootmachten, enzovoort. Kortom, Europa zit in de ogen van velen in een neerwaartse politieke en economische spiraal en worstelt meer dan ooit met zijn eigen identiteit. Niet bepaald een beeld waarmee je blij een nieuw tijdperk instapt. Het lijkt meer een oefening in masochisme om Europa vandaag te willen afschilderen als hét continent van de 21ste eeuw. En toch. Vraag is of die negatieve perceptie ook overeenstemt met de feiten. En of dat zwartgallige europessimisme niet iets is dat hoognodig een krachtig antwoord verdient.

'Europa wordt een openluchtmuseum'

Zijn wij op weg om hét cultureel en historisch museum van de wereld te worden, een openluchtmuseum voor rijke toeristen uit welgestelde Aziatische en Arabische regio's? Een kwaliteitsblad als *The Econo-*

mist, dat wekelijks azijn uitgiet over alles wat met de EU te maken heeft, pakt daar graag mee uit: Brussel als een bemoeiziek waterhoofd dat ons in een verstikkende, bureaucratische wurggreep houdt. Het is duidelijk dat de eurosclerose van de voorbije jaren een dankbare voedingsbodem was voor dergelijk europessimisme. Maar we mogen ons ook niet te veel zand in de ogen laten strooien door de zwartgallige criticasters. Europa heeft de voorbije jaren een aantal historische werven met groot succes afgerond. Het zijn verwezenlijkingen die vandaag als vanzelfsprekend worden ervaren, maar die niettemin de EU ingrijpend hebben versterkt. In nauwelijks tien jaar tijd. En waarvan het belang niet kan worden overschat:

1. De *euro* is een groot succes. De heurten van het onheilsscenario – ze waren met velen in de jaren '90, in de aanloop naar de euro – houden zich nu koest. Maar feit is dat de eenheidsmunt destijds op groot scepticisme stootte, ook bij heel ervaren en gereputeerde financiële analisten. Vandaag is de euro een baken van stabiliteit en het is in grote mate dankzij de eenheidsmunt dat de fall-out van de financiële tsunami in 2008 en 2009 binnen de perken is gebleven.

2. De *uitbreiding* van de EU in 2004 was de grootste sinds haar ontstaan. Deze uitbreiding is intussen, niet geruisloos maar toch zonder schokgolven, bijna verteerd. Europa is hier economisch en politiek veel sterker uitgekomen. De uitbreiding heeft bovendien vrede en stabiliteit gebracht op ons continent; vooral in Oost-Europa natuurlijk. Het gevaar van een nieuw Balkan-

conflict is door de uitbreiding allicht definitief afgewend. Servië is sinds kort officieel kandidaat-lid van de EU. Ook dat was bij het begin van het vorige decennium ondenkbaar. *Geen uitbreiding zonder verdieping* is altijd gezegd. Dat leek jarenlang op een fiasco uit te lopen maar op de valreep is het onheil afgewend. De Europese staats-hervorming is wel goedgekeurd.

3. Het Verdrag van *Lissabon*. Het is meermaals ten grave gedragen. Na het Franse en het Nederlandse en zeker na het Ierse neen. Maar politiek is altijd een vat vol verrassingen. Plots was daar die financiële wervelstorm, die ons op de rand van een wereldwijde depressie bracht maar die tegelijk een klimaat creëerde waardoor de Ierse kiezer plots wel de stabiliteit en het houvast van de euro naar waarde ging schatten. Het Verdrag van Lissabon, dat regelrecht op weg was naar een oneervolle begrafenis, werd van een gewisse dood gered en Europa werd totaal onverwacht behoed voor een jarenlange stilstand. Lissabon maakt Europa in één klap veel slagvaardiger, besluitvaardiger. Het is geen volmaakte hervorming en ze zal ook niet volstaan, mochten we Turkije er ooit bij willen halen; dan zijn nieuwe, verder ingrijpende hervormingen noodzakelijk. Maar de Europese staats-hervorming is nu wel binnen. Met Lissabon wordt een institutionele stellingenoorlog, die tien jaar heeft geduurd, succesvol afgerond. Met deze hervorming is er voedsel genoeg voor een nieuw geloof in een herwonnen veerkracht van de EU. Sommigen zullen dat goedkoop of naïef noemen. Anderen vinden het te weinig, in de overtuiging dat het onze morele plicht is om immer optimistisch tegen de zaken

aan te kijken. Van geen van beide attitudes is veel heil te verwachten. Europa heeft vandaag geen nood aan zwartkijkerij en evenmin aan dromerige Sturm und Drang of irrealistische hemelbestorming. Voor de duidelijkheid: dat wil niet zeggen dat we geen ambitie moeten tonen en dat we geen nieuwe begeisterende projecten moeten opzetten, integendeel. Maar gedrevenheid hoeft niet haaks te staan op realisme. Rijden, maar nooit zonder omzien.

Wervende projecten

Europa moet nu inzetten op tastbare, grensoverschrijdende projecten en erover waken dat die ook tegen 2020 operationeel zijn. De burger zal de politicus die daarvoor gaat niet afstraffen, integendeel. Het Europees Parlement moet van zijn nieuwe bevoegdheden gebruikmaken om de Commissie-Barroso-II van in het begin op de huid te zitten en voort te stuwen. Een gezamenlijke, offensieve strategie voor de elektrische autosector kan één van die nieuwe werven zijn. Een ander project: mobiliteit. Europa moet nieuwe, grensoverschrijdende trajecten (tram, trein en weg) op de tafel leggen en geld zoeken om ze ook waar te maken. Dat is de meest efficiënte manier om aan herkenbaar en tastbaar sociaal beleid te doen. Dat klinkt misschien niet sexy en het is ook niet revolutionair maar het is wel concreet, zichtbaar en het gaat vooruit.

Europa als wereldwijd milieubaken

Is het debacle van Kopenhagen op het conto van de EU te schrijven? Geenszins. Had

Europa in Kopenhagen een meer dominante rol moeten spelen? Zeker. Sommigen maken er nu een karikatuur van en sturen de zwartepiet door naar de Duitse bondskanselier Merkel. Maar wij, Europeanen, stonden er moederziel alleen voor op de klimaatop. Het komende decennium zullen we vooral naar onszelf moeten kijken en zo indirect de toon blijven zetten en de rest op sleeptouw nemen. Laten we verder doen met vegen voor onze eigen deur. Europa heeft, als enige continent, concrete en ambitieuze wetten om de CO₂-uitstoot terug te dringen. Die moeten we de komende maanden en jaren uitvoeren. Vergeet niet dat dit ook een rechtstreekse impact heeft op andere grootmachten, China op kop. Alle consumptieproducten die de Chinezen in de nabije toekomst in Europa willen verkopen zullen moeten beantwoorden aan de strengste Europese milieunormen. Dat verplicht de Chinese producenten om ook het roer om te gooien. 'Hopenhagen' mag dan al mislukt zijn, dit jaar, in Bonn, en nadien, in Mexico, zijn er nieuwe kansen. Intussen heeft Kopenhagen er zonder twijfel voor gezorgd dat iedereen wakker is. Ons aller milieubewustzijn is fors aangescherpt. Is dat genoeg? Zeker niet, maar de redding van de planeet begint in eerste instantie bij onszelf. Het besef is gegroeid dat investeren in het klimaat ook goed is voor je eigen portemonnee, voor de economie en dus ook voor de werkgelegenheid. Zo zullen we uiteindelijk uit die infernale CO₂-spiraal moeten raken. 'The Age of Stupid' is een uitstekende film om iedereen een geweten te schoppen, maar het blijft ons recht om niet te aanvaarden dat de mens, dat Europa het zover zal laten komen.

Eindelijk een Europees energiebeleid

Energie wordt de grootste opdracht voor Europa in het komende decennium. Want energie is een alomvattend issue: het gaat over brandstof voor onze economie en onze mobiliteit, maar ook over de belangrijkste factor in onze handelsbalans, het gaat over de innovatiesector bij uitstek, over jobs dus, en over de redding van het klimaat. Energie is vandaag al een bijzonder turbulent en onzeker goed. We hangen af van onstabiele leveranciers. En we zijn nog altijd veel te afhankelijk van vervuilende fossiele grondstoffen. De volatiliteit zal zonder twijfel de komende jaren nog toenemen. Kijk naar China: vast staat dat het zich als energieverbruiker en -importeur als een extreem expansieve en agressieve speler zal blijven ontwikkelen, zeker in Centraal-Azië (gebied rond de Kaspische Zee en de Zwarte Zee). En wat met Rusland? Het enige dat we van Moskou zeker weten, is dat het een hoogst onbetrouwbare speler is, die met name energie zonder scrupules inzet als politiek wapen. Daarom moet energie de prioriteit nummer één zijn voor de EU in dit nieuwe decennium. We moeten alles op alles zetten in de komende jaren om tegen 2020 komaf te maken met onze afhankelijkheid van Rusland. Dat impliceert dat we krachtiger dan ooit, uit puur lijfsbehoud, moeten inzetten op hernieuwbare energie, en tegelijk radicaal moeten verdergaan met het diversifiëren van onze energievoorziening. Energie is nu, sinds 1 december 2009, ook formeel een Europese competentie. Het moet onze ambitie zijn om tegen 2020 de wereldleider te zijn op

het vlak van milieuvriendelijke energieproductie.

Een Europees leger

Europa heeft ook nood aan een gemeenschappelijke defensie- en interventiemacht. Dat is juist vanuit alle oogpunten: politiek, budgettair, humanitair en uiteraard militair. Met het Verdrag van Lissabon is er geen enkel excuus meer om er geen werk van te maken. We kunnen die gezamenlijke defensiemacht perfect met een aantal lidstaten opstarten. Niemand is verplicht om mee te doen. Dat is Europa à la carte, en niet ideaal, maar wel hoogstnoodzakelijk. Want we zullen nooit een geloofwaardige wereldspeler worden als we onze militaire inspanningen niet meer in elkaar schuiven. Pacifistisch klinkt dat niet meteen en toch is het een prioritaire daad voor de uitbouw van een efficiënte *peacekeeping* en *peace-making force*. “Vlugger dan het sociale Europa zal de Europese defensie er staan”, schrijft Paul Goossens in zijn kerstessay van 2008. Dat klinkt op het eerste gezicht droevig, maar eigenlijk is het niet eens zo'n slecht vooruitzicht. De EU is met Herman Van Rompuy en Catherine Ashton veel beter gewapend om fundamentele stappen in deze richting te zetten dan met figuren als Tony Blair. Het wantrouwen ten aanzien van iemand als Blair, in Parijs en Berlijn, zou te groot zijn geweest om wezenlijke stappen vooruit te kunnen zetten. De spektakeldemocratie vaart er allicht niet wel bij, en ook voor de media zijn ze een tegenvalser. Maar wat telt zijn de concrete stappen vooruit, veeleer dan de glamour en glitter en de waan van de dag.

Europese gouden eeuw

Europa heeft nu de wapens in handen om zich uit de verstarring van de voorbije jaren los te wrikken. Maar de potentiële veerkracht die in Lissabon zit ingebakken kan alleen maar tot iets leiden als de politici, ook in het parlement, hun verantwoordelijkheid opnemen en dus ook orde op zaken durven te stellen en een aantal scheefgegroeide toestanden structureel durven recht te trekken. De kafkaïaanse beroepsprocedures bijvoorbeeld, die zo wat alle investeringsdossiers van de overheid doen verzanden in een jarenlange loopgravenveldslag. Daarop moet wettelijk worden ingegrepen, op alle beleidsniveaus: gemeentelijk, Vlaams, federaal, Europees. We moeten ook komaf met die schijnbare hoogmis van het referendum, die uitermate verlamdend werkt op investeringsdossiers. Om diezelfde reden moeten we ook kritisch durven te zijn voor dat nieuwe speeltje van de basisdemocratie, het initiatiefrecht van de burger om, mits 1 miljoen handtekeningen, een initiatief af te dwingen bij de Europese Commissie. Op het eerste gezicht een verfrissend instrument dat de mensen dichterbij Europa zou kunnen brengen, maar dat – bij een gebrekkige implementatie – dreigt te verworden tot een nieuw blokkeringswapen voor behoudsgezinde groupuscules. In een sterke democratie nemen de verkozenen zelf het initiatief en maken ze keuzes, en het is de burger die zich hierover elke 4 à 5 jaar kan uitspreken. Europa mag niet in hetzelfde bedje ziek worden en vervallen in verkalkte inspraakprocedures zoals die bestaan in heel wat nationale en regionale volkshuishoudingen.

“Europa moet zijn lot in eigen handen nemen”, schrijft Goossens. Maar de pessimistische grondtoon van dat essay is anno 2010 niet meer op zijn plaats. “De hoop dat er ooit een federaal Europa komt, is voorbij”, schrijft hij. Vandaag, ruim een jaar later, ziet de wereld er nochtans grondig anders uit. Goossens zal dat ontkennen en zeggen dat we er bijvoorbeeld niet eens in slagen om één gezamenlijke Europese waakhond voor de banken te creëren. Dat is waar. Er komt geen krachtige centrale waakhond. Er komen 3 verschillende waakhonden, met minder verregaande macht. Maar allicht genoeg om te vermijden dat de bijna-crash van de herfst van 2008 zich herhaalt. Het Europees Parlement kan zich de komende jaren ontpoppen tot een instelling die met meer ambitie ook effectief een krachtiger Europese samenwerking op het terrein weet tot stand te brengen, op tijd en stond allicht, ondanks het lauwe engagement van de Raad. Dat kan opnieuw naïef klinken maar vandaag staat niets een dergelijke evolutie in de weg. Europa kan – om het met Mark Leonard te zeggen – hét continent van de 21ste eeuw worden. Misschien is de eerste voorwaarde dat ook de media zelf daarin willen geloven en investeren.

En die Europese identiteit? Daar is nog altijd geen spoor van te bekennen, ook niet voorbij de einder van Lissabon. Vraag is of we het ook niet zonder kunnen. Wat we willen, is ons nationaal, ons Vlaams en Belgisch ‘zijn’ aanvullen met een Europees gevoel, een Europese ziel. Maar moet dat zo nodig? Ik voel me meer verwant met een milieubewuste inwoner van San Francisco dan met een 4x4-rijder uit

Rotterdam. Misschien is die continentale identiteit, waar sommigen zo halsstarrig naar op zoek zijn, iets van het verleden. En moeten we voortaan veel meer inzetten op mondiale verbondenheid.

Uitleiding

Peter Bursens (Universiteit Antwerpen)

Eelke Heemskerk (Universiteit van Amsterdam)

Is het Europese project inderdaad over zijn hoogtepunt heen? Het antwoord van de academicus Vos is genuanceerd. Hij beaamt een aantal van de kritieken van de journalist: de Europese Unie slaagt er niet in om een krachtadig gemeenschappelijk buitenlands beleid te voeren, noch inzake veiligheid noch inzake klimaat. Ook andere beleidsdomeinen blijven onder de verwachtingen, zoals sociaal beleid of de regulering van de financiële sector, terwijl er in andere economische sectoren juist een overdaad aan betuttelende regels wordt uitgevaardigd. Maar betekent dit dat de Unie zichzelf overbodig heeft gemaakt of dat er geen enkele vooruitgang meer kan geboekt worden?

Vos pleit voor wat meer (academische) nuance. Een beetje historisch besef doet inzien dat in de integratie altijd al met horten en stoten vooruitgegaan is. Grote sprongen voorwaarts waren in het verleden ook zeer zeldzaam, zelfs op momenten van crisis. De huidige incrementele vooruitgang is een logisch voortzetten van dat proces. Vos wijst er bovendien op dat integratie ook niet alleen mag afgemeten worden aan verdragswijzigingen. Minder

op de voorgrond maar even goed aanwezig is de dagelijkse regelgevende en uitvoerende praktijk van de Europese instellingen, zelfs op het gebied van het blijkbaar vastgeroeste gemeenschappelijke externe Europese optreden. De Europese motor draait, met andere woorden, niet op een hoog toerental, eerder stilletjes, maar hij draait. Vos eindigt wel met een waarschuwing. Een stille motor heeft namelijk ook nadelen: je hoort hem nauwelijks. De publieke opinie heeft, anders gezegd, niet door dat de Europese Unie elke dag beslissingen neemt die de Europese burgers aanbelangen. Als de relevantie van de Europese bestuurslaag dan toch duidelijk wordt, vragen de Europeanen zich af of dat Europese beleid allemaal wel legitiem tot stand is gekomen en of dat beleid hen wel wat oplevert. Dat de publieke opinie daar meer en meer aan twijfelt is volgens Vos de achillespees van 'Europa': een politiek project zonder draagvlak is gedoemd om te falen.

De politicus Belet toont zich een grote fan van Mark Leonard. Die schreef in 2005 het boekje *Why Europe Will Run the 21st Century*. Dat is een gedurfde apologie van de Europese Unie, waarin Leonard betoogt dat de EU bijzonder succesvol is en dat zij alle kenmerken in zich draagt om dat ook te blijven in de komende jaren. Leonard wordt sinds de publicatie verguisd door eurosceptici en omarmd door de voorstanders van een sterk 'Europa'. Tot die laatste categorie behoort dus ook Belet. In antwoord op het pessimisme van Goossens en het realisme van Vos laat Belet een sterk voluntarisme optekenen. Hij zet – net zoals Leonard – de grote verwezenlijkingen

van de Europese integratie op een rij: de euro, de uitbreiding, het Verdrag van Lissabon. Mag de Europese Unie vervolgens hem op haar lauweren rusten? Geenszins, volgens Belet, er ligt nog heel wat werk op de plank. Hij pleit niet voor het maken van grootse onhaalbare plannen zoals het krampachtig creëren van een Europese identiteit, maar voor het opstarten van concrete initiatieven binnen het klimaat- en energiebeleid en het buitenlands en defensiebeleid. Niet sexy maar concreet. Dat zijn de domeinen waarop 'Europa' het verschil kan en moet maken. Europa moet voor zichzelf een 'gouden eeuw' afdwingen, stelt Belet op het einde van

zijn betoog. En graag een 'gouden eeuw' die niet uitsluitend zo wordt beleefd door de regenten, zoals in de zestiende eeuw het geval was. Daar ligt misschien wel de grootste uitdaging voor Europa in de komende jaren.

Noot

1. Goossens, P. (2008). Het einde van een illusie – kerstessay – de wankele zuilen van Europa (1), *De Standaard*, 26 december 2008.

Het 'Meerlaags Parlementair Veld' in de Europese Unie: naar een reconstructie van parlementaire soevereiniteit in meerlaags bestuur¹

Ben Crum en John Erik Fossum

SAMENVATTING VAN

Crum, B. en Fossum, J.E. (2009). The Multilevel Parliamentary Field: a Framework for Theorizing Representative Democracy in the EU. *European Political Science Review*, 1, 2, 249-271.

Het is inmiddels een vertrouwd inzicht dat Europese integratie heeft geleid tot een vorm van 'meerlaags bestuur' in Europa waarin bestuursstaken zijn verdeeld over verschillende bestuursniveaus zonder dat er een eenduidige hiërarchie tussen deze bestuursniveaus bestaat. De vraag is welke gevolgen deze ontwikkeling heeft voor het idee van parlementaire soevereiniteit en voor de centrale rol die dit idee gewoonlijk heeft in opvattingen over vertegenwoordigende democratie. Bestaande theorieën van vertegenwoordigende democratie zijn onvoldoende toegerust om deze vraag te beantwoorden, omdat zij nauw verbonden zijn met de traditionele natiestaat waarin de plaats van de parlementaire soevereiniteit duidelijk aanwijsbaar is.

In dit artikel introduceren wij derhalve het begrip 'Meerlaags Parlementair Veld' als een conceptueel kader voor de ana-

lyse van parlementaire soevereiniteit in een meerlaags politiek systeem waarin de parlementaire controle is verspreid over meerdere parlementaire instellingen. Wij tonen aan dat een dergelijk begrip noodzakelijk is, gezien de ontwikkelingen van vertegenwoordigende democratie in de EU en het in gebreke blijven van bestaande alternatieve concepten. Vervolgens onderbouwen wij de waarde van het begrip "Meerlaags Parlementair Veld" door aan te tonen dat het een aantal nieuwe onderzoeksperspectieven opent die tot dusver onderbenut blijven.

Uitgangspunt van onze analyse is de observatie dat er binnen de EU twee systemen van vertegenwoordigende democratie naast elkaar opereren. Enerzijds is er de directe democratische vertegenwoordiging in het Europese Parlement (EP). Het EP kan echter niet de absolute parlementaire soevereiniteit binnen de EU opeisen.

Daarvoor blijven er te belangrijke beperkingen aan zijn bevoegdheden. Belangrijker nog is dat het EP er onvoldoende in slaagt een eigen gezagsbasis bij de Europese kiezers op te bouwen. Dat blijkt uit de relatief lage opkomst bij Europese verkiezingen en uit het feit dat voor veel kiezers bij deze verkiezingen de nationale politiek leidend is in plaats van de Europese. Daarom behouden, anderzijds, nationale parlementen een centrale positie in het politieke systeem van de EU. Dit is zeker ook het geval in de ogen van de kiezers. Indirect controleren de nationale parlementen de Europese besluitvorming, omdat zij elk een nationale regering controleren die vervolgens gezamenlijk invulling geven aan het Europese beleid. In plaats van dat dit 'dubbele systeem van parlementaire vertegenwoordiging' een overgangssituatie is, lijkt het een permanent kenmerk van Europese politiek te zijn geworden (zie artikel 8A van het Verdrag van Lissabon).

Het centrale deel van het artikel bestaat uit een vergelijking van het concept 'Meerlaags Parlementair Veld' met mogelijke alternatieve concepten voor het analyseren van interparlementaire relaties in de EU. Eén alternatief is om de interparlementaire relaties in de EU te analyseren in termen van een 'federaal parlementair systeem' (vgl. Scharpf, 1988). Een dergelijke benadering overschat echter de mate van institutionalisering en integratie van de interparlementaire relaties in de EU en onderschat de mate van diversiteit tussen en binnen de verschillende parlementen. Een ander alternatief is om de interparlementaire relaties te analyseren als een 'netwerk' (vgl. Slaughter, 2004). Deze le-

zing miskent echter weer de mate waarin EU parlementen daadwerkelijk deel uitmaken van een geïntegreerd politiek systeem; hoe ze onvermijdelijk met elkaar zijn verbonden en gezamenlijk bijdragen aan gemeenschappelijke besluiten.

Eén van de voordelen van het gebruik van het klassieke 'veld'-begrip uit de sociologie (o.a. Bourdieu, 1980; Powell & DiMaggio, 1991) is dat het de mogelijkheid biedt het vermogen om invloed uit te oefenen binnen het 'Meerlaags Parlementair Veld' te analyseren in termen van 'kapitaal'. Sommige parlementaire posities in het 'Meerlaags Parlementair Veld' – bijvoorbeeld in het EP of in de parlementen van de grote lidstaten of als lid van bepaalde politieke bewegingen – zijn waarschijnlijk invloedrijker dan andere. Naast formeel politiek-institutioneel kapitaal, zoals vetomacht of stemgewicht, kan daarbij ook gekeken worden naar sociale en culturele vormen van kapitaal, zoals de kennis en ervaring van het algehele speelveld, contacten die men heeft, het gezag dat men geniet, en het vermogen om medestanders en achterban te mobiliseren.

Ook een ander veelgebruikt begrip uit de sociologische veldtheorie, 'habitus', biedt mogelijk nuttige inzichten. Het 'habitus'-begrip verwijst naar het feit dat praktijken doorgaans zijn ingebed in lokale normen, gebruiken en verwachtingen. Tegelijkertijd worden deze lokale normen en structuren gereproduceerd, maar ook veranderd, door de handelingen van actoren in het veld. Binnen het 'Meerlaags Parlementair Veld' in de EU kan het 'habitus'-begrip inzichtelijk maken hoe de rol van parlementen en parlementariërs in verschillende EU-lidstaten verbonden is

met verschillende verwachtingen en rol-opvattingen. Daarnaast kan het gebruikt worden om na te gaan of de interactie van parlementariërs in de EU leidt tot veranderingen in hun gedrag (veelal aangeduid als 'Europeanisering') en mogelijk zelfs tot het ontstaan van gemeenschappelijke, pan-Europese, normen.

Uiteindelijk is het begrip 'Meerlaags Parlementair Veld' een uitnodiging tot nader onderzoek. Het vraagt om een koppeling tussen het empirische onderzoek naar de rol van het EP en die van nationale parlementen in Europese besluitvorming – twee onderzoeklijnen die zich tot dusver redelijk onafhankelijk van elkaar hebben ontwikkeld. Ook vraagt het om een verschuiving van de formele, institutionele analyse van Europese besluitvorming naar een grotere aandacht voor de sociale processen waarvan deze besluitvorming het product is.

Ten slotte biedt het 'Meerlaags Parlementair Veld' een perspectief om deze empirische bevindingen te toetsen aan de normatieve beginselen die van oudsher verbonden zijn met het idee van parlementaire soevereiniteit, zoals politieke gelijkheid, effectieve participatie, deliberatie, inclusiviteit enzovoort. Duidelijk is dat deze beginselen in de EU een andere dan de traditionele, nationale, invulling krijgen. Met het begrip 'Meerlaags Parle-

mentair Veld' hopen we inzicht te verwerven in de wijze waarop deze beginselen herzien moeten worden, zodat ze ook voor het meerlaagse politieke systeem van de EU hun waarde kunnen houden.

Noot

¹: Het onderzoek voor deze bijdrage, evenals het artikel waarop het is gebaseerd, is onderdeel van het RECON project ('Reconstituting Democracy', www.reconproject.eu) dat wordt ondersteund door het Zesde Kaderprogramma van de Europese Gemeenschappen, contract nr. FP 6-028698.

Referenties

- Bourdieu, P. (1980). *Questions de Sociologie*. Paris: Minuit.
- Powell, W.W. en DiMaggio, P. (Eds.). (1991). *The New Institutionalism in Organizational Analysis*. Chicago: Chicago University Press.
- Scharpf, F. (1988). The Joint-Decision Trap: Lessons from German Federalism and European Integration. *Public Administration*, 66, 239-78.
- Slaughter, A.-M. (2004). *A New World Order*. Princeton: Princeton University Press.

Hulp voor kiezers in referendums: is de *Informatie en Keuze Enquête* een steun voor niet-geïnformeerde of juist voor geïnformeerde kiezers?

Peter Neijens en Claes de Vreese

SAMENVATTING VAN

Neijens, P.C. en de Vreese, C.H. (2009). Helping Citizens Decide in Referendums: The Moderating Effect of Political Sophistication on the Use of the Information and Choice Questionnaire as a Decision Aid. *Public Opinion Quarterly*, 73, 3: 521-536.

In democratietheorieën wordt verondersteld dat voor een goed functionerende representatieve democratie, burgers geïnteresseerd en goed geïnformeerd moeten zijn en actief moeten deelnemen aan de politiek. Op basis van een groot aantal onderzoeken moet echter worden geconstateerd dat de meningen van burgers veelal impulsief, gesimplificeerd, overdreven, ondoordacht, en slecht geïnformeerd zijn. De laatste jaren zijn daarom methoden ontwikkeld die erop zijn gericht een 'beter geïnformeerde' en 'meer overwogen' publieke opinie vast te stellen dan diegene die naar voren komt in traditionele enquêtes. Tot de methoden die worden voorgesteld behoren 'vragenlijsten met informatie' en deliberatieve polls. Een belangrijke vraag is of deze methoden de kwaliteit van de opinies inderdaad verhogen, en zo ja, wie het meeste profiteert: de kiezer met meer of met minder politieke kennis en interesse? In de bijdrage onder-

zoeken we of de *Informatie en Keuze Enquête* kiezers in een referendum kan helpen en wat de rol van politieke interesse van de kiezer hierbij is.

De Informatie en Keuze Enquête

De Informatie en Keuze Enquête (Information and Choice Questionnaire, ICQ) voorziet respondenten van informatie over een specifiek probleem, waarna ze om hun mening worden gevraagd. In de informatie komen de mogelijk gevolgen van de verschillende beleidsopties aan de orde. De respondenten worden gevraagd de (on)aantrekkelijkheid van de gevolgen van ieder van de beleidsopties te beoordelen en daarna een keuze te maken. De ICQ probeert dus de respondenten te on-

dersteunen door het verstrekken van informatie en het aanbieden van een beoordelingsprocedure om deze informatie te verwerken. De informatie over een specifiek keuzeprobleem wordt opgesteld door een groep deskundigen uit verschillende richtingen.

Eerdere studies leverden bewijs dat de verstrekte informatie en de wijze waarop de informatie wordt aangeboden een positieve invloed hebben op de keuzes van de respondenten. Keuzes in de ICQ waren consistent en in overeenstemming met de oordelen die de respondenten hadden over de verschillende gevolgen die in de informatie waren vermeld, wat niet het geval was als het keuzeprobleem werd voorgelegd zoals in een traditioneel publiek opinieonderzoek. Het onderzoek liet ook zien dat de beoordelingstaak ervoor zorgt dat respondenten de informatie met meer aandacht doornemen en helpt bij het op één noemer brengen van de verschillende aspecten.

Een vraag die nog niet eerder werd bestudeerd is of sommige kiezers meer beïnvloed worden door de informatie zoals die in de ICQ wordt verstrekt dan andere. Uit de literatuur is wel bekend dat nieuwe informatie meer effect heeft op kiezers met een laag of gemiddeld niveau van politieke interesse dan op kiezers met een hoog niveau van politieke interesse. Deze kiezers hebben minder sterke attitudes en voorkeuren en veranderen eerder hun mening en stemkeuze ten gevolge van nieuwe informatie. Kiezers met meer politieke interesse zijn minder makkelijk te beïnvloeden. Eerdere studies laten ook zien dat 'motivatie' en 'capaciteit' de verwerking van informatie positief beïnvloeden.

Op basis van deze eerdere studies kunnen we verwachten dat kiezers met meer politieke interesse de in de ICQ aangeboden informatie beter zullen verwerken, maar dat het minder waarschijnlijk is dat ze van mening veranderen. Kiezers met minder politieke interesse beschikken over minder informatie over het keuzeprobleem en we verwachten dat met name deze kiezers hun mening veranderen op basis van nieuwe informatie, maar alleen als deze informatie hen bereikt, bijvoorbeeld doordat de informatie op een toegankelijke manier wordt aangeboden.

Methoden

Wij bestudeerden de toepasbaarheid van ICQ en de rol van politieke interesse daarbij tijdens het Nederlandse referendum van 2005 over het Europese Constitutionele Verdrag. Een onafhankelijke referendumcommissie, bestaande uit deskundigen van verschillende richtingen, had de taak om een datum voor de referendumverkiezing vast te stellen, de informatie samen te vatten en deze te verspreiden onder het electoraat. De commissie vatte de 500 pagina's van de Europese Grondwet samen en verstrekte deze informatie aan het publiek door middel van een website en een brochure die huis-aan-huis werd verspreid. De informatie in de ICQ over de gevolgen van de nieuwe grondwet is overgenomen uit deze brochure.

Voor ons onderzoek werden twee random steekproeven getrokken uit het Nederlandse electoraat. De respondenten in de eerste steekproef werd de referen-

dumvraag voorgelegd (keuze 1) en daarna werd hen gevraagd de ICQ met informatie over de gevolgen van het al dan niet aannemen van het Europese Constitutionele Verdrag door te nemen en in te vullen en opnieuw de referendumvraag te beantwoorden (keuze 2). De respondenten in de tweede steekproef werd gevraagd de ICQ over het Europese Constitutionele Verdrag in te vullen en de referendumvraag te beantwoorden. Deze opzet maakt het mogelijk het effect van de ICQ in te schatten: within subjects (door vergelijking van keuze 1 en keuze 2 van de respondenten in de eerste steekproef) en between subjects (door vergelijking van keuze 1 van de eerste steekproef met de keuzen van de tweede steekproef).

Resultaten

De resultaten van het onderzoek laten zien dat de ICQ effect heeft op de stemvoorkeuren van de respondenten en dat die stemvoorkeuren beter geïnformeerd, weloverwogen en consistent zijn dan de stemvoorkeuren van respondenten zonder ICQ. Vooral respondenten met minder politieke interesse profiteren van de ICQ. Hieruit kunnen we concluderen dat de ICQ een zinvol hulpmiddel is voor kiezers in referendums en dat dit hulpmiddel bovendien de kloof tussen politiek meer geïnteresseerde en politiek minder geïnteresseerde kiezers kan verkleinen. Op basis van de resultaten is het aan te bevelen kiezers in komende referendums te voorzien van informatie over het referendum issue in de vorm van een ICQ en hen te vragen deze enquête in te vullen alvorens naar de stembus te gaan.

De Stem van de St(r)aat

Joris Verhulst en Stefaan Walgrave

SAMENVATTING VAN

Walgrave, S. en Verhulst, J. (2009). Government Stance and Internal Diversity of Protest. *Social Forces*, -87, 3, 1355-1387.

Op 15 februari 2003, een goede maand voor de invasie van Irak zou plaatsvinden, vond een wereldwijde golf van protest tegen de op handen zijnde oorlog plaats. Op deze ene dag kwamen in meer dan zeshonderd steden over de hele wereld tien tot vijftien miljoen mensen op straat om hun verzet tegen de oorlog duidelijk te maken. Het was de grootste, globale dag van protest die ooit plaatsvond. Niet alleen de ontzagwekkende omvang van deze protestgolf deed iedereen met open mond toekijken, maar ook de diversiteit van de deelnemers was schijnbaar ongezien. Dagbladen over de hele wereld schreven over de unieke combinaties van 'mensen van alle leeftijden en alle beroepen', 'barbiepoppen, dokters, advocaten, studenten, boeren en werklozen', en 'dure designermantels schouder aan schouder met afgedragen parka's'. Toch waren er ook verschillen tussen de demonstraties in de diverse landen. In de VS ging het om de grootste betogingen sinds de Vietnamoorlog; op Europese bodem braken ze in sommige landen alle voorgaande records, met 2 miljoen betogers in Madrid, en zelfs meer nog in Rome. Maar in een heleboel andere (Europese) landen, zoals Neder-

land, België en Frankrijk waren de betogingen niet zo uitzonderlijk van omvang, of zelfs veel kleiner dan vroeger.

De buitengewone omvang, de schijnbaar enorme diversiteit, maar ook de nationale verschillen, maken van dit antioorlogsprotest een unieke case om onze onderzoeksvraag te bestuderen. Deze vraag is, heel eenvoudig gesteld: trekt protest over eenzelfde thema, in verschillende landen eenzelfde soort mensen aan of niet? En zo niet, wat bepaalt dan de verschillen? Voor een antwoord op deze vraag bieden de klassieke contextuele variabelen, zoals, bijvoorbeeld, gesuggereerd door de klassieke theorie van de politieke opportuniteitsstructuren, weinig houvast. Om concrete betogingen, hun samenstelling en eigenschappen te begrijpen, is het veel nuttiger om te gaan kijken naar dynamische en 'issuespecifieke' contexten, zoals bijvoorbeeld de standpunten van regering en publieke opinie over het protestthema. Uitgangspunt van deze studie is dan ook of en in welke mate de samenstelling van politieke protestacties bepaald wordt door het standpunt van regering en oppositie over het protestthema. We vragen ons meer bepaald af in hoeverre en op welke

manier die standpunten een invloed hebben op de *interne diversiteit* van protestacties, dat is de verscheidenheid van de betogers *binnen* dezelfde betoging (socio-demografische kenmerken, attitudes en gedrag). Nog anders gesteld: in hoeverre bepalen specifieke standpunten van de overheid en het daaraan gerelateerde mobilisatieklimaat of de deelnemers aan protest meer of minder een afspiegeling van de bevolking zijn?

Om deze vraag aan te pakken, gebruiken we dus de unieke case van de globale protestgolf tegen de oorlog van 15 februari 2003. Op diezelfde vijftiende februari 2003 hebben onderzoekers uit acht landen een steekproef van deelnemers aan die betogingen op systematische wijze geïnterviewd. In totaal werden 6.753 respondenten bevestigd; de gemiddelde respons (postenquête) lag erg hoog, met gemiddeld meer dan één op twee teruggestuurde vragenlijsten. De landen waar dit onderzoek gevoerd is, waren: de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, Spanje, Italië, Nederland, Zwitserland, België en Duitsland. In deze acht landen hadden de regeringen een soms erg verschillende houding tegenover de oorlog in Irak. In sommige landen nam de regering het initiatief voor de oorlog (VS, VK), andere landen wilden participeren en steunden de oorlog (SP, IT, NL), nog andere waren stilzwijgend afkeurend (ZW) of kantten zich zelfs openlijk tegen de oorlog (BE, DU).

Hebben deze verschillende regeringsstandpunten invloed op het type mensen dat in de antioorlogsprotesten de straat op trok, en zo ja, hoe dan? We onderzoeken dit door na te gaan in hoeverre de verschillende groepen nationale betogers ge-

lijken op hun respectievelijke bevolkingen (relatieve interne diversiteit). Elke variabele uit ons bestand met betogers wordt dus vergeleken met dezelfde variabele in de bevolking in haar geheel.

De resultaten wijzen allemaal sterk in dezelfde richting. De positie die overheden innemen over het thema waarrond betoogd wordt, heeft een grote invloed op wie er op die betogingen komt opdagen. Deelnemen aan protest is voor een potentiële deelnemer een kwestie van het overwinnen van een aantal cognitieve, sociale en praktische barrières; de positie van de overheid kan zulke barrières opwerpen of wegwerken. Concreet: hoe meer de regeringen in de acht landen de oorlog verwierpen, hoe meer het protest tegen de oorlog in dat land een divers publiek op straat bracht. Hetzelfde vinden we wat betreft de interactie tussen de publieke opinie over het protestissue en de interne diversiteit van het protest: hoe meer de publieke opinie binnen een land tegen de oorlog was, hoe meer divers het protestpubliek. Daarenboven is er een sterke en significante correlatie tussen beide onafhankelijke variabelen, de standpunten van overheid en publieke opinie. Daar komt nog een derde verklarende variabele bij: de mobilisatiekanalen via dewelke de betogers gemobiliseerd zijn. Hoe meer overheid en publieke opinie oorlog tegenstaan, hoe meer mensen via open kanalen (massamedia; informele netwerken van familie, vrienden, enzovoort) gemobiliseerd worden voor protest. Omgekeerd, hoe meer overheid en publieke opinie voor oorlog zijn, hoe meer mobilisatie meer 'gesloten' plaatsvindt, binnen de beperktere kringen van formele, organisatorische netwerken en informatiekkanalen.

De acht landen bevinden zich dus op een schaal van twee uiterste *mobilisatieklimaten*, die protestdiversiteit bevorderen of verhinderen. In een faciliterend protestklimaat zijn overheid en publieke opinie tegen de oorlog. Aldus verkleint ook een aantal sociale en praktische barrières voor protestparticipatie, waardoor mensen veeleer via informele netwerken zullen participeren. De mediaberichtgeving volgt de houding van overheid en publieke opinie tegen oorlog, waardoor vele mensen ook via dit bij uitstek open mobilisatiekanaal gemobiliseerd worden. Op die manier leidt een faciliterend mobilisatieklimaat tot een divers protestpubliek.

In een repressief of ontradend protestklimaat moeten de betogers opboksen

tegen de standpunten van overheid en publieke opinie, en tegen de gangbare toon in de media. Zodoende wordt mobilisatie voor protest dan ook meer een zaak van organisaties en hun mobilisatienetwerken, waardoor meteen een heel specifiek publiek wordt aangeboord dat al over bepaalde attitudes beschikt dat protest bevordert, en dat al meer ervaring heeft in protest. Dat is ook nodig, want de sociale en repressieve barrières zijn in een dergelijk mobilisatieklimaat een heel stuk hoger. Op deze manier leiden repressieve protestklimaten dus tot weinig diverse protestpublieken, en zullen meer de 'usual suspect' of de ervaren activisten de straat op trekken.

Johan Ackaert (1957) is docent aan de Universiteit Hasselt alwaar hij verbonden is aan het Centrum voor Overheid en Recht en voorzitter van de vakgroep Behaviour, Communications & Languages. Hij doceert sociologie en onderzoeksmethoden. Zijn onderzoek richt zich vooral op politieke participatie, opkomst bij verkiezingen, lokaal bestuur, lokale verkiezingen en lokale politiek. E-mail: johan.ackaert@uhasselt.be.

Ivo Belet (1959) is Europees Parlements lid voor CD&V. Hij is lid van de commissie Onderwijs, Cultuur, Media en Sport en de commissie Industrie, energie, Onderzoek en Ontwikkeling. Daarvoor was hij journalist bij de VRT (onder meer De Zevende Dag, Het Journaal en Ter Zake). E-mail: ivo.belet@europarl.europa.eu.

Marc Callens (1958) is als senior onderzoeker verbonden aan de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Hij promoveerde aan de Katholieke Universiteit Leuven op een onderzoek naar multiniveau logistische regressie. Hij doet voornamelijk onderzoek naar toegepaste statistiek, kwaliteit van het leven, armoededynamiek en surveymethodologie. E-mail: marc.callens@dar.vlaanderen.be.

Ann Carton is doctor in de sociale wetenschappen (K.U.Leuven, departement Sociologie) en is momenteel adviseur-coördinator van het Team kwaliteit statistiek, survey, toekomstverkenningen en beleidsevaluatie op de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Ze is eveneens verantwoordelijk voor de organisatie van en kwaliteitszorg over de survey 'Sociaal-culturele verschuivingen in Vlaanderen' en de contactpersoon voor ISSP (International Social Survey Programme) in Vlaanderen. E-mail: Ann.Carton@dar.vlaanderen.be.

Ben Crum (1970) is Universitair Hoofddocent Politieke Theorie aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn onderzoek richt zich in het bijzonder op vraagstukken van democratisering, constitutionalisering en herverdeling in de Europese Unie. E-mail: BJJ.Crum@fsw.vu.nl.

Claes de Vreese (1974) is hoogleraar Politieke Communicatie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is wetenschappelijk directeur van de Amsterdam School of Communication Research ASCoR. Voor meer informatie: www.claesdevreese.com of www.polcomm.org.

John Erik Fossum (1956) is hoogleraar Politieke Wetenschappen aan ARENA/ Universiteit van Oslo en de Universiteit van Bergen, en adjunct-coördinator van het RECON project (www.reconproject.eu). Zijn expertise betreft de politieke theorie, de constitutionalisering en de politieke structuur van de Europese Unie, vraagstukken van burgerschap en identiteit in de EU en Canada, Canadese politiek, Europeanisering en vergelijkende politicologie. E-mail: j.e.fossum@arena.uio.no.

Galen Irwin (1942) is emeritus hoogleraar politiek gedrag en de methodologie van politicologisch onderzoek aan het Instituut voor Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Hij studeerde aan de University of Kansas en Florida State University. In zijn onderzoek houdt hij zich vooral bezig met vraagstukken van politieke participatie, electoraal gedrag, opiniepeilingen en opinieonderzoek. E-mail: Irwin@fsw.leidenuniv.nl.

Arend Lijphart (1936) is als onderzoeksprofessor emeritus verbonden aan de Universiteit van Californië, San Diego, USA. In 1963 promoveerde hij aan Yale University. Hij is auteur van een groot aantal gezaghebbende boeken en artikelen in het bijzonder op het terrein van de vergelijkende politicologie. In 1995-1996 was hij president van de American Political Science Association. In 2001 ontving hij een eredoctoraat van de Universiteit Leiden, in 2009 van de Universiteit Gent. E-mail: alijphart@ucsd.edu.

Peter Neijens (1951) is hoogleraar Persuasieve Communicatie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij is directeur van de Graduate School of Communication. Voor meer informatie: <http://users.fmg.uva.nl/pneijens>.

Tobias Van Assche (1977) is als post-doctoraal onderzoeker verbonden aan de onderzoeksgroep 'Media Movements and Politics' aan de Universiteit Antwerpen. Hij doceert tevens als gastprofessor het vak 'politieke marketing' aan de KU Leuven. Hij behaalde zijn doctoraat Politieke wetenschappen aan Syracuse University in de Verenigde Staten. Zijn onderzoeksinteresse gaat onder meer uit naar politiek leiderschap, besluitvorming in het buitenlands beleid, en de agenda setting rol van de media en de regering. E-Mail: Tobias.vanassche@ua.ac.be.

Tom van der Meer (1980) is verbonden aan de Universiteit van Amsterdam (IMES) en aan het Sociaal Cultureel Planbureau (onderzoeksgroep Participatie & Bestuur). In 2009 promoveerde hij aan de Radboud Universiteit Nijmegen op een vergelijkend onderzoek naar de relatie tussen staat en burgers, in het bijzonder de invloed van de staat op (vormen van) burgerparticipatie. In zijn onderzoek richt hij zich onder meer op vragen rondom burgerparticipatie, *civil society*, (etnische diversiteit en) sociale cohesie, politiek vertrouwen en politieke voorkeuren. E-mail: t.w.g.vandermeer@uva.nl.

Jan van Deth (1950) bekleedt de Lehrstuhl für Politische Wissenschaft und International Vergleichende Sozialforschung aan de Universiteit van Mannheim, Duitsland. Hij promoveerde in 1984 aan de Universiteit Twente op een onderzoek naar politieke waarden. Zijn onderzoek richt zich in het bijzonder op politieke cultuur, maatschappelijke ontwikkelingen alsook vergelijkende onderzoeksmethoden. E-mail: jvdeth@uni-mannheim.de.

Joop van Holsteyn (1957) is als universitair hoofddocent en bijzonder hoogleraar kiezersonderzoek verbonden aan het Instituut voor Politieke Wetenschap van de Universiteit Leiden. Hij doet onderzoek naar en publiceert over politieke participatie en electoraal gedrag, publieke opinie, opiniepeilingen en opinieonderzoek, extreem-rechts in Nederland en politieke cartoons. E-mail: holsteyn@fsw.leidenuniv.nl.

Joris Verhulst (1977) is doctoraal onderzoeker in de onderzoeksgroep M²P binnen de Universiteit Antwerpen. Hij doet onderzoek naar politiek protest en protestbewegingen. E-mail: Joris.verhulst@ua.ac.be.

Dries Verlet (1977) is doctor in de politieke en sociale wetenschappen (Universiteit Gent) en sinds eind 2007 adviseur beleidsevaluatie aan de Studiedienst van de Vlaamse Regering. Daarnaast is hij ook actief als gastdocent aan de Hogeschool Gent (Departement Handelswetenschappen en Bestuurskunde). Tot 2007 was hij doctor-assistent aan de Universiteit Gent. Zijn onderzoek en onderwijs omvat de volgende onderzoeksdomeinen: beleidsevaluatie, methodologie, statistiek, politieke participatie en subjectief welzijn. E-mail: Dries.Verlet@dar.vlaanderen.be.

Hendrik Vos (1972) is hoogleraar aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de Universiteit Gent. Hij is er tevens directeur van het Centrum voor EU-Studies. Hij doceert over Europese politiek in de bacheloropleiding politieke wetenschappen en in de masteropleiding EU-Studies. E-mail: hendrik.vos@ugent.be.

Stefaan Walgrave (1966) is gewoon hoogleraar politieke wetenschappen aan de Universiteit Antwerpen en leidt de onderzoeksgroep M²P. Hij doet onderzoek naar protest en sociale bewegingen, naar media en politiek en naar politieke agenda-setting. E-mail: stefaan.walgrave@ua.ac.be.

Auteursrichtlijnen *Res Publica*

I. Voor ALLE BIJDRAGEN, zowel voor de wetenschappelijke artikels als voor de rubrieken, gelden volgende voorschriften:

- Publicatie in het **Nederlands**.
- Auteurs geven aan of ze hun **bijdrage insturen** als wetenschappelijk artikel, dan wel als rubrieksbijdrage (essay, symposium, boekbespreking), naar res.publica@ugent.be.
- **APA-referentiesysteem**, zowel in de **tekst** als in de **bibliografie op het einde** van de bijdrage.

II. Voor de TWEE DELEN AFZONDERLIJK gelden voorts volgende voorschriften:

- **Wetenschappelijke artikels:**

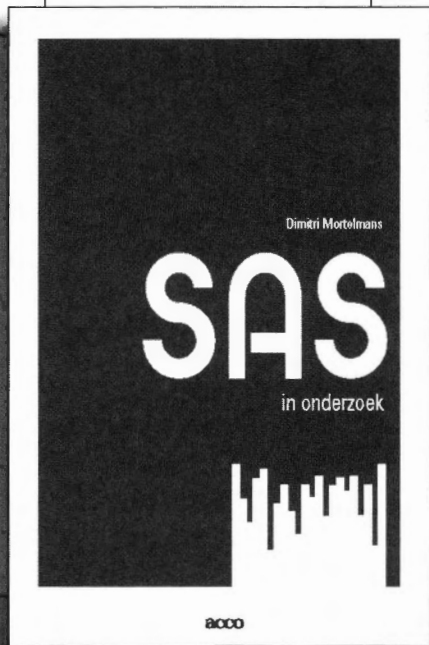
- maximum 10.000 woorden, inclusief abstract, referenties, voetnoten en bibliografie
- bestaan uit 4 onderdelen: titel, Engelstalig abstract, corpus en bibliografie
- Engelstalig abstract: 100-150 woorden
- Engelstalige keywords: maximum 6
- corpus: In de inleiding worden doel, motivatie en context van het artikel uitgelegd.
- enkel literatuur met rechtstreekse relevantie voor het onderwerp van het artikel dient te worden opgenomen, uitgebreide empirische details worden beter niet in de tekst zelf opgenomen
- titels en tussentitels: 5 niveaus mogelijk, gebruik Arabische cijfers
  - niveau 1: gecentreerd en standaard lettertype
  - niveau 2: *gecentreerd en cursief*
  - niveau 3: *links uitgelijnd en cursief*
  - niveau 4: *linkse insprong, cursief, eindigt met punt*. Tekst volgt meteen.
  - niveau 5: GECENTREERD EN HOOFDLETTERS
- het aantal voet- en eindnoten moet tot een minimum worden beperkt
- tabellen en figuren worden in de tekst ingevoegd en aangeduid met Arabische cijfers
- artikels worden in Word-versie ingediend
- auteurs verklaren in begeleidende e-mail dat het ingezonden artikel in deze vorm niet bij een ander tijdschrift werd ingediend of gepubliceerd
  - aantal woorden van het artikel wordt in begeleidende e-mail meegegeven
  - auteursgegevens: naam, correspondentie- en e-mailadres worden in afzonderlijk document bij het artikel gevoegd

- **Rubrieken**

- **Politiek essay:** maximum 7.000 woorden
  - In 'het politiek essay' publiceren we artikels die belangwekkende bijdragen leveren tot het publieke debat. Het politiek essay is een opiniërend artikel waarin auteurs, gehinderd door en gebaseerd op hun wetenschappelijke kennis, duidelijk stelling nemen ten aanzien van een maatschappelijk relevant onderwerp.
- **Symposium:** verschillende bijdragen - samen maximum 7.000 woorden
  - In 'het symposium' nemen academische en praktijkpoliticalogen stelling in over actuele dossiers. Discussiepunten kunnen zowel het academische politieke bedrijf tot voorwerp hebben, als thema's die in het bredere politieke leven beroering wekken.
  - Van de publicatietaal van politicalogen tot het gebruik van opiniepeilingen door de massamedia: al die onderwerpen waar politicalogen iets over te melden hebben, maar het er doorgaans niet over eens zijn.
  - *Res Publica* zoekt het debat op en brengt er verslag over uit. Verschillende auteurs nemen positie in tegen resp. voor een centrale stelling die door de rubriekverantwoordelijken van de redactie kort zal worden ingeleid.
- **Onderzoek uitgelicht:** maximum 1000 woorden
  - In 'Onderzoek uitgelicht' wordt interessant, prestigieus en belangwekkend politicologisch onderzoek van Vlaamse en Nederlandse bodem in de spotlight geplaatst. Auteurs vatten een recent gepubliceerd wetenschappelijk artikel samen op een toegankelijke manier in 750 tot 1000 woorden. Voorwaarde voor selectie van bijdragen is recente publicatie in een gerenommeerd internationaal politicologisch tijdschrift (maximaal twee jaar geleden) en een eerste of tweede auteur dan wel een meerderheid van co-auteurs die verbonden zijn aan een Vlaamse of Nederlandse academische instelling. Lezers van *Res Publica* blijven hiermee op de hoogte van belangrijke theoretische en methodologische ontwikkelingen in het bredere vakgebied.
  - De klemtoon ligt op een samenvatting van het oorspronkelijke artikel. Desgewenst kan dit gekaderd worden in het bredere onderzoek dat aan het artikel ten grondslag ligt. Voor figuren en tabellen wordt best naar het oorspronkelijke artikel verwezen; noten worden best gemedan.

Voor een uitgebreide beschrijving van de auteursrichtlijnen:

www.respublica.be

Dimitri Mortelmans

SAS in onderzoek

*Handboek met
basisbeginselen en praktijktips*

ISBN 978 90 334 7659 4
288 blz.

€ 38,50 (excl. verzendingskosten)

Dit handboek heeft tot doel een snelle en diepgaande introductie te geven in het werken met SAS. Met behulp van reële data die gratis ter beschikking gesteld worden, wordt een inzicht gegeven in elementaire en meer geavanceerde componenten van SAS. Voorbeelden worden gehaald uit de dagelijkse onderzoekspraktijk en zijn zowel gericht op het werken met de SAS-syntax als op de menugestuurde omgeving Enterprise Guide. Vanaf versie 9.2 werd deze module toegevoegd aan SAS waardoor de kracht van de SAS-syntax eenvoudig gecombineerd kan worden met de eenvoud van het menugestuurd werken. In een toegankelijke stijl wordt de plaats van SAS in de verschillende fasen van het onderzoek behandeld (data-invoer, databewerking en analyse).

Hierbij komen volgende elementen aan bod: voor het eerst kennismaken met SAS en Enterprise Guide; een eigen vragenlijst omzetten in een SAS-databestand; een extern databestand omzetten naar het SAS-formaat; databestanden cleanen; variabelen definiëren en analyseklaar maken; tabellen maken en interpreteren; univariate ken-

getallen opvragen; bivariate associatiematen bekijken en professionele grafieken maken met Graph-N-Go en Enterprise Guide.

DIMITRI MORTELMANS is hoofddocent aan de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen en staat aan het hoofd van het Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CELLO). Hij doceert er Kwalitatieve Onderzoeksmethoden en Toegepaste Multivariate Statistiek. Hij is tevens coördinator van het vak Leeronderzoek waarin studenten stap voor stap onderzoekservaring opbouwen. Zijn onderzoek situeert zich in de gezins- en arbeidssociologie en behandelt thema's als echtscheiding, combinatie gezin en arbeid en loopbaanonderzoek.

Logistische regressie

Dimitri Mortelmans

acco

Dimitri Mortelmans

Logistische regressie

*Stap in
Statistiek en Onderzoek 6*

ISBN 978 90 334 7660 0

304 blz.

€ 31,50 (excl. verzendingskosten)

Hoewel de lineaire regressie-analyse zonder twijfel een van de meest gebruikte methoden is binnen de sociale wetenschappen, is het niet mogelijk om dichotome variabelen als afhankelijke op te nemen. Logistische regressie biedt een uitweg uit dit probleem en maakt regressie mogelijk met afhankelijke variabelen die slechts twee categorieën hebben. Dit volume bouwt voort op Volume 4 van deze reeks en bekijkt de overgang van lineaire naar logistische regressie. De verschillende stappen die een onderzoeker volgt in het uitvoeren van een logistische regressie worden behandeld. Hierbij wordt rekening gehouden met alle voorwaarden waaraan deze analyse moet voldoen. Niet alleen krijgt de lezer een overzicht van de werkwijze van logistische regressie, ook assumpties zoals lineariteit en

problemen als multicollineariteit worden behandeld. Het Volume werkt voorbeelden uit in SPSS maar geeft ook de syntax in SAS en STATA zodat ook onderzoekers die deze programma's gebruiken, eenvoudig de voorbeelden kunnen uitvoeren.

We starten het deel met een korte theoretische inleiding over het verschil tussen lineaire en logistische regressie om de lezer op weg te helpen bij het begrijpen van de output. Aan de hand van uitgewerkte

voorbeelden met de ESS-data worden daarna diverse logistische regressiemodellen uitgelegd. We gaan dieper in op modellen met meerdere onafhankelijken, categoriale onafhankelijken, interactie-effecten en de assumpties van logistische regressie. Tot slot worden ook uitbreidingen van het basismodel behandeld zoals logistische regressie met nominale en ordinale variabelen, probitregressie en logistische regressie met geclusterde data (GEE-modellen).

DIMITRI MORTELMANS is hoofddocent aan de Faculteit Politieke en Sociale Wetenschappen van de Universiteit Antwerpen en staat aan het hoofd van het Centrum voor Longitudinaal en Levensloop Onderzoek (CELLO). Hij is tevens coördinator van het vak Leeronderzoek waarin studenten stap voor stap onderzoekservaring opbouwen.

Jan Orbie

Theorie van de Europese integratie

Ideeën, belangen en instellingen

EU-Studies

Jan Orbie

Theorie van de Europese integratie

Ideeën, belangen en instellingen

ISBN 978 90 334 7104 9
224 blz.

€ 28,00 (excl. verzendingskosten)

Het belang van de Europese Unie wordt door niemand nog betwist. Dat de EU een macht is om rekening mee te houden, daarover zijn zowel eurofielen als eurosceptici het eens. Maar als we dieper gaan nadenken over het 'fenomeen Europa' rijzen tal van vragen. Wat is de politieke dynamiek achter het Europese integratieproces? Welke (f)actoren hebben de Unie, zoals we ze vandaag kennen, vorm gegeven? Is de Europese Commissie een marionet van de grote lidstaten, of kan ze een eigen agenda doordrukken? Oefenen het Hof van Justitie en het Europees Parlement een invloed uit op de EU-politiek? Welke waarden en belangen sturen het Europese integratieproject? En hoe uniek is de Europese Unie: kunnen we haar vergelijken met een federale staat, met een internationale

organisatie, of is de Unie een unieke politieke constructie?

Als we voorlopige antwoorden hebben op deze kwesties, duikt een nieuwe reeks vragen op. Is de EU een democratisch alternatief voor de nationale politiek, of moeten we het beeld van een bureaucratisch monster onderschrijven? Op ideologisch vlak wordt de Unie niet alleen als overmatig regulerend omschreven, maar ook als neo-liberaal: is Europa een links of een rechts verhaal, en waarom?

Dit boek probeert het denken over de Europese Unie in kaart te brengen. Het focust op de theorievorming over het Europese integratieproces en illustreert dit met historische en actuele voorbeelden. Uiteindelijk behandelt het de kernvragen van de politieke wetenschap: wie heeft macht in de EU, en hoe democratisch is dit politiek systeem? Hoewel een definitief antwoord op alle vragen uitblijft, verwerft de lezer van dit boek tal van bouwstenen om kritisch na te denken over de Europese Unie.

JAN ORBIE doceert Europese politiek aan het Centrum voor EU-studies van de Universiteit Gent.

Richtlijnen voor auteurs

- Deel 1: max. 3 wetenschappelijke artikels van elk max. 10 000 woorden
- Deel 2: 3 rubrieken
  - Politiek essay: max. 7000 woorden
  - Symposium: verschillende bijdragen – samen max. 7000 woorden
  - Onderzoek uitgelicht: max. 1000 woorden

Res Publica is abstracted in the following journals: ABC POL SCI. Advanced Bibliography of Contents. Political Science and Government; International Political Science Abstracts. Documentation politique internationale; International Bibliography of Political Science. Bibliographie internationale de science politique; International Bibliography of the Social Sciences. Bibliographie internationale des sciences sociales; International Bibliography of Economics. Bibliographie internationale de science économique; Social Sciences Citation Index. An International Multidisciplinary Index to the Literature of the Social, Behavioral and Related Sciences; Sociological Abstracts; Bulletin analytique de documentation politique, économique et sociale contemporaine; United Nations. Monthly Bibliography. Selected Articles. Nations Unies. Bibliographie mensuelle. Articles sélectionnés; Bulletin de renseignements documentaires. Communauté Européennes. Documentation bulletin. European Communities.

Wordt uitgegeven met de steun van de Universitaire Stichting België

Inhoud

Themanummer:

De opkomstplicht: de betekenis van zachte dwang ontrafeld

Gasthoofredactie: Joop van Holsteyn en Johan Ackaert

Deel 1 — Wetenschappelijke artikels

Woord vooraf

Joop van Holsteyn en Johan Ackaert

Stemrecht, stemplicht, opkomstplicht: inleiding tot het debat

Arend Lijphart

Nieuwe vragen, oude antwoorden. Het debat over de opkomstplicht in Nederland

Galen Irwin en Joop van Holsteyn

Opkomstplicht in Vlaanderen: een gespreide slagorde? Onderzoek naar de gelaagdheid van houdingen ten aanzien van de opkomstplicht

Dries Verlet, Ann Carton en Marc Callens

Opkomstplicht: stimulans of frustratie? Een landenvergelijkende studie naar de gevolgen van opkomstplicht op politieke participatie

Tom van der Meer en Jan van Deth

Deel 2 — Rubrieken

Essay: De leiderschapsstijl van Leterme en het falen van de staatshervorming

Dr. Tobias Van Assche

Symposium: De Europese Unie na Lissabon: is het glas halfvol of halfleeg?

Hendrik Vos en Ivo Belet

Onderzoek uitgelicht:

Het 'Meerlaags Parlementair Veld' in de Europese Unie: naar een reconstructie van parlementaire soevereiniteit in meerlaags bestuur

Ben Crum en John Erik Fossum

Hulp voor kiezers in referendums: is de Informatie en Keuze Enquête een steun voor niet-geïnformeerde of juist voor geïnformeerde kiezers?

Peter Neijens en Claes de Vreese

De Stem van de St(r)aat

Joris Verhulst en Stefaan Walgrave

